

**Національний авіаційний університет
Кафедра міжнародних відносин, інформації та регіональних студій**

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У ФОКУСІ «ПЛИННОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ»: МІЖНАРОДНА І ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

Монографія

Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна

Київ
КОНДОР
2019

УДК 94(100)"1914/19"

ББК 63.3(0)53

Т64

Друкується за рішенням кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій НАУ (протокол № 1 від 28 січня 2019 року)

Рецензенти:

Качараба С.П. — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії Львівського національного університету імені Івана Франка

Пронь С.В. — доктор історичних наук, професор, ректор ПВНЗ «Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика»

Т64 Троян С.С. Перша світова війна у фокусі «плинної нестабільності»: міжнародна і внутрішня політика: Колективна монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. — К.: Видавничий дім «Кондор», 2019. — 280 с.

ISBN 978-617-7729-37-1

Колективна монографія — шоста із серії наукових праць з історії світових воєн, підготовлених за науковою редакцією доктора історичних наук, професора С.С.Трояна. Видання присвячене 100-річчю завершення Першої світової війни й облаштування повоєнного світу. Авторські наукові розвідки охопили важливі політичні, геополітичні, дипломатичні, релігійні, національні та соціальні аспекти досліджуваного періоду.

Праця розрахована на міжнародників, істориків, політологів, соціологів; на студентів, які навчаються на відповідних спеціальностях; а також становитиме інтерес для всіх, хто цікавиться перебігом подій, результатами і значенням Великої війни 1914–1918 рр. у регіональному і глобальному вимірах.

ISBN 978-617-7729-37-1

УДК 94(100)"1914/19"

ББК 63.3(0)53

© С.С. Троян, наукова редакція, 2019

© Видавничий дім «Кондор», 2019

ЗМІСТ

Вступ

1918–2018: Століття завершення Великої війни	5
Глобальні конфлікти в історії ХХ століття (до 100-річчя Першої світової війни) (<i>Сергій Троян</i>)	5
Global conflict in the history of XX century (The 100th of the First World War) (<i>Serhiy Troyan</i>).....	13

Розділ 1

Геополітичні та дипломатичні аспекти Першої світової війни 20	
Велика війна і боротьба за Центральну Європу: німецькі й австрійські Mitteleuropa-концепції (<i>Сергій Троян</i>).....	20
Велика війна у вимірі геополітичного протистояння держав у Європі (<i>Володимир Фісанов</i>)	40
Велика війна і пошуки миру: текстологічний аналіз «Чотирнадцяти пунктів» Вудро Вільсона (<i>Володимир Фісанов</i>).....	52

Розділ 2

Революційний вимір Першої світової війни	68
Велика війна і революціонізація Європи: від розпаду імперій до генези нової міжнародної системи (<i>Сергій Троян</i>).....	68
Революціонізація Азії та Латинської Америки під впливом Великої війни (<i>Сергій Троян</i>)	85
Велика війна і протистояння проектів національно-культурної ідентичності на Близькому Сході (<i>Леонід Кияниця</i>).....	95

Розділ 3

Перша світова війна і релігійні процеси в Україні	114
РПЦ в Україні на завершальному етапі Першої світової війни (<i>Алла Киридон</i>)	114
Церковно-релігійні процеси в Україні (1917–1918): нормотворчий чинник (<i>Алла Киридон</i>)	129
Рух за українізацію православних парафій під час української революції 1917–1921 рр. (<i>Алла Киридон</i>)	145

Розділ 4

Перша світова війна і Буковина	167
Українці Буковини восени 1918 р.: соборницькі ідеї та устремління (<i>Олександр Добржанський</i>)	167
Процеси національного самовизначення на Буковині у контексті Великої війни (<i>Сергій Гакман</i>)	184
Буковина під час та після Великої війни: роль транспортно-комунікаційного чинника (<i>Сергій Гакман</i>)	210
Буковинська преса в роки Великої війни: пропагандистський аспект (<i>Олександр Сич</i>)	228

Розділ 5

Перша світова війна: результати і значення	243
Велика війна і реконфігурація європейського соціально-комунікативного простору (<i>Наталія Нечаєва-Юрійчук</i>)	243
Феномен цивілізаційного значення Великої війни: підсумки та наслідки (<i>Олександр Сич</i>)	259
Авторська довідка	278

ВСТУП

1918–2018: СТОЛІТТЯ ЗАВЕРШЕННЯ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Сергій Троян

ГЛОБАЛЬНІ КОНФЛІКТИ В ІСТОРІЇ ХХ СТОЛІТТЯ (до 100-річчя Першої світової війни)

Перша і Друга світові війни стали результатом докорінних змін у різних державах і групах держав, наслідком розвитку глибинних економічних і політичних процесів, боротьби передових держав за домінування на європейській і світовій міжнародній арені. У підсумку глобальних конфліктів були перекреснені кордони в Європі та світі, вони трагічно позначилися на долі окремих людей і цілих народів, зазнала змін уся система міжнародних відносин.

Упродовж ХХ століття, яке увійшло в історію як період епохальних глибинних змін, що зачепили практично всі сфери життєдіяльності тогочасного суспільства, система міжнародних відносин тричі зазнавала кардинальних зрушень. Двічі це було викликано світовими війнами — глобальними конфліктами 1914–1918 і 1939–1945 рр., у ході яких були перекреснені не тільки кордони в Європі та світі, але й долі як окремих людей, так і цілих народів. Аналіз причин, наслідків і уроків світових воєн набуває особливої актуальності в обстановці загрози руйнації міжнародно-правових засад функціонування сучасної постбіполярної системи міжнародних відносин, зокрема в результаті розв'язаної Російською Федерацією війни проти України і російської окупації Криму, а також воєнно-політичної спроби Росії дестабілізувати обстановку на сході України.

Перша світова війна 1914–1918 рр. стала відображенням докорінних змін глобального і внутрішнього характеру в різних країнах і групах країн, наслідком глибинних економічних і політичних процесів розвитку цивілізації наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. Основна причина війни корінилася у складних суперечностях між країнами-учасницями, які були результатом глобальної кризи цивілізації як

наслідку та прояву індустріального прогресу. При цьому особливо яскраво проявилася тенденція монополій до експансії та агресії. Зрощення монополій з державою і формування державно-монополістичного капіталізму надавало державній політиці все більш експансіоністського характеру. Про це свідчили, зокрема, зростання мілітаризації, виникнення військово-політичних союзів, збільшення локальних конфліктів, посилення колоніального гноблення тощо. Загострення суперництва між провідними державами і групами країн стало також наслідком відносної нерівномірності їх соціально-економічного розвитку на рубежі XIX — XX ст., що впливало на рівень і характер зовнішньої експансії та привело, в кінцевому підсумку, до військового конфлікту світового масштабу. Перша світова війна розпочалась у 1914 р., охопила 38 держав з населенням понад 1,5 млрд. чол. і велася на території 4 млн. кв. км. Ініційована світовою війною революціонізація низки країн Європи й Азії, насамперед Російської імперії, призвела до встановлення політичної влади у формі диктатури пролетаріату на одній шостій частині планети. Перша світова війна та революції змінили не тільки політичну карту світу, але й на багато десятиріч визначили нові тенденції світового розвитку, пов'язані з протистоянням між капіталізмом і соціалізмом, тоталітаризмом і демократією, колоніалізмом і національно-визвольними рухами.

Перша світова війна 1914–1918 рр. стала результатом різкого загострення протистояння і взаємовідносин між великими державами тогочасного світу, які групувалися в два військово-політичні блоки — Антанту та Троїстий союз.

У міжнародних конфліктах кінця XIX ст. головну роль відігравали Німеччина, яка перемогла Францію у війні 1870–1871 років і претендувала на світову гегемонію, та Англія, що прагнула зберегти і розширити свої колонії. Активну зовнішню політику проводили Франція, США, Японія, Росія, кожна з яких хотіла забезпечити свої економічні, політичні і військово-стратегічні інтереси за рахунок сусідніх держав. Як наслідок, на міжнародній арені склалися два військово-політичних союзи, що готові були вступити в боротьбу за зміну співвідношення сил у світі.

Першим кроком на шляху створення Троїстого союзу стало укладення в 1873 р. угоди про «Союз трьох імператорів». Німеччина, Австро-Угорщина і Росія, які підписали її з метою ізоляції перш за

все Франції, зобов'язувались у разі нападу на одну з цих держав виробити «спільну лінію поведінки». Однак Росія не бажала війни з Францією, не хотіла посилення Німецької імперії на континенті також Англія. Тому рейхсканцлер Отто фон Бісмарк узяв рішучий курс на зближення з Австро-Угорщиною, а потім Італією. У результаті в 1879 р. був підписаний австро-німецький союз. Водночас, здійснюючи політику «подвійної дипломатії», Бісмарк у 1881 р. пішов на відновлення «Союзу трьох імператорів», який тепер був перш за все угодою про нейтралітет. При поновленні цього договору в 1884 р. Росія зробила роз'яснення, що дотримання нейтралітету Росією можливе тільки у разі нападу Франції на Німеччину, а не навпаки.

У цей час також загострилися англо-французькі колоніальні протиріччя в Єгипті. Франція у 1881 р. здійснила збройне загарбання Тунісу. Це змусило Італію кинутися в обійми Німеччини. Але Бісмарк дав зрозуміти, що «з Риму шлях у Берлін лежить через Відень», тобто Німеччина згодна на союз з Італією лише разом з Австро-Угорщиною. Поступово в Римі схилилися до союзу з Німеччиною та Австро-Угорщиною. У Відні пішли на союз з Італією, оскільки він забезпечував тил Австро-Угорщині у разі її війни з Росією. У результаті 20 травня 1882 р. був підписаний союзний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією, який дістав назву Троїстого союзу. Договір було укладено на п'ять років, але кожного наступного п'ятиріччя він поновлювався і проіснував до 1915 р. (після другої Балканської війни до нього приєдналася Болгарія). Три держави, які підписали союзний договір, домовилися: у разі неспровокованого нападу Франції на Італію остання матиме воєнну підтримку Німеччини й Австро-Угорщини, а в разі нападу Франції на Німеччину — Італія підтримає Німеччину. Договір також зобов'язував усіх учасників Троїстого союзу дотримуватися доброзичливого нейтралітету в разі війни з будь-якою іншою країною, крім Франції, і надавати воєнну допомогу, якщо на одного з них нападуть одразу дві великі держави. Так утворився перший військово-політичний союз великих держав Європи.

Троїстий союз був спрямований, з одного боку, проти Франції, а з другого, проти Росії. Тому він логічно викликав зближення цих двох держав, яке поклало початок складанню ще одного військово-політичного блоку в Європі.

У 1891 р. між Францією та Росією був підписаний консультативний пакт, а в 1892 р. — таємна військова конвенція, ратифікована в 1893–1894 рр. Вона передбачала взаємну допомогу союзних армій у випадку, якщо Франція зазнає нападу з боку Німеччини або Італії, чи якщо на Росію нападе Німеччина або Австро-Угорщина. Франція у випадку війни проти Німеччини виставляла на німецькому кордоні армію кількістю 1,3 млн. чол., а Росія — від 700 до 800 тис. чоловік. Англія, використовуючи своє острівне становище і могутній флот, поки що залишалася позаблоковою державою, здійснюючи свою традиційну політику «блискучої ізоляції».

Однак німецька колоніальна експансія і посилення позицій Німеччини змусили Англію шукати союзників, що привело до помітного похвалення на початку ХХ ст. англо-французьких взаємин. Після обопільних візитів у 1903 р. англійського короля Едуарда VII в Париж і президента Франції Лубе в Лондон між обома країнами у квітні 1904 р. була підписана угода, яка називалася «сердечною» — Антанта. Франція відмовилася від своїх претензій у Судані та Єгипті, а Англія зобов'язувалася підтримувати французькі територіальні претензії в Марокко. Договір 1904 р. мав характер неприкритої угоди про поділ колоній між Англією і Францією і був важливим кроком у підготовці до війни з Німеччиною.

Після створення англо-французької Антанти в 1904 р. британський уряд усі зусилля спрямував на те, щоб втягнути в антинімецьку коаліцію Росію, яка, за прагматичними міркуваннями англійських дипломатів, після поразки в російсько-японській війні стала більш поступливою. Царський уряд, як і передбачали у Лондоні, погодився на переговори, що вже на початку 1906 р. дали свої плоди у вигляді англо-французької позики для Росії, яка поповнила царську казну майже на мільярд карбованців.

31 серпня 1907 р. була підписана англо-російська конвенція про розмежування сфер впливу в Ірані, Афганістані, Тибеті. Іран поділявся на три зони: Північний визнавався сферою впливу Росії, Південно-Східний — Англії, а Центральний проголошувався нейтральною зоною. Афганістан (з деякими застереженнями) ставав сферою впливу Англії. Над Тибетом визнавався сюзеренітет Китаю, проте фактично англійський капітал зберіг там багато привілеїв.

Угода 1907 р. завершила створення троїстої Антанти у складі Англії, Франції і Росії, що фактично означало готовність цих держав до війни з Троїстим союзом. Уже в ході Першої світової війни до Антанти приєдналися Італія (1915), Румунія (1916), США (1917). На початку війни був також підписаний єдиний договір між Англією, Росією та Францією.

Перша світова війна стала продовженням тієї політики, яку вели імперіалістичні держави у передвоєнний період. Балканські війни і колоніальні суперечності вкрай загострили всі міжімперіалістичні протиріччя. Поділ Європи на два ворогуючих блоки держав — Антанту і Троїстий союз — означав неминучість у тих умовах широкомасштабного воєнного конфлікту. В рамках обох блоків йшла консолідація сил. Так, у 1906 р. між Англією і Францією була досягнута домовленість про спільні дії проти Німеччини. У 1912 р. обидві держави підписали військово-морську конвенцію і Англія брала на себе зобов'язання обороняти французьке узбережжя. Того ж року аналогічна конвенція була підписана між Францією і Росією. Франція збільшила кількісний склад армії, з двох до трьох років підвищила строк служби. У Росії в 1913 р. була введена Велика воєнна програма, яка передбачала технічне переоснащення армії.

З другого боку, загальноновизнаним є той факт, що німецький імперіалізм поспішав розпочати війну, побоюючись втратити єдиного союзника — багатонаціональну Австро-Угорщину, яка була на грані розпаду (у зв'язку з італо-австрійськими протиріччями на Балканах від Троїстого союзу відійшла Італія). Крім того, Німеччина поспішала з розв'язанням війни, бо була впевнена у своїй перевазі в матеріально-технічному плані над потенційними противниками, особливо над Росією. Німецька армія в 1914 р. спиралася на величезний економічний потенціал, була оснащена найновішою зброєю і технікою. На початок війни Німеччина завершила будівництво стратегічних залізниць як на сході, так і на заході країни, що давало їй змогу протягом всього двох тижнів мобілізувати й перекинути війська до місць військових дій. Тому німецький генеральний штаб розробив «план Шліффена», розрахований на блискавичний розгром французької армії ще до того, як російська армія зможе вести наступальні операції, щоб потім обрушитись всією силою німецької воєнної машини на російські збройні сили і примусити їх капітулювати.

Найгострішим вузлом протиріч у 1911–1914 рр. стали Балкани, зокрема Сербія перетворилася в арену боротьби між Австро-Угорщиною і Росією. На початку червня 1914 р. в Конопішті в замку спадкоємця австрійського престолу Франца Фердинанда відбулося його побачення з німецьким імператором Вільгельмом II. Обидва дійшли висновку, що настав найбільш сприятливий момент для початку війни. Перш за все, необхідно було скористатися обстановкою, розбити Сербію і утвердитися на Балканському півострові. Потрібен був привід для початку війни. У червні австрійська армія провела маневри біля сербського кордону. Глум над національними почуттями сербів досяг межі, коли Франц Фердинанд прибув 28 червня, у день сербської національної жалоби у зв'язку з іноземним завоюванням і втратою національної незалежності, в Сараєво. Провокаційний крок Фердинанда викликав величезне обурення у сербських демократичних і націоналістичних колах. У такій обстановці 28 червня 1914 р. в Сараєво членами сербської націоналістичної організації «Молода Боснія» були вбиті Франц Фердинанд і його дружина. Сараєвське вбивство викликало липневу кризу і стало приводом до війни. Одержавши звістку про нього, Вільгельм II зраділо вигукнув: «Тепер або ніколи!»

Під німецьким тиском Австро-Угорщина 23 липня пред'явила Сербії ультиматум і вимагала беззастережного його прийняття протягом 48 годин. Вимоги ультиматуму були несумісні з державним суверенітетом Сербії. За порадою Росії вона майже повністю погодилася з ними і лише питання про розслідування вбивства Франца Фердинанда пропонувала передати на обговорення міжнародного трибуналу в Гаазі, обіцяючи скоритися його рішенням. Проте Австро-Угорщина не була зацікавлена у розв'язанні конфлікту мирним шляхом і за настійною вимогою Німеччини 28 липня 1914 року оголосила Сербії війну. У відповідь царська Росія розпочала загальну мобілізацію. Тоді 1 серпня Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня — Франції. Реалізуючи раніше розроблений план, Німеччина порушила бельгійський нейтралітет і вдерлася в Бельгію. Англія вимагала негайного виведення німецьких військ з Бельгії, але відповіді не одержала. Порушення бельгійського нейтралітету стало приводом для Англії, щоб оголосити 4 серпня війну Німеччині. Так розпочалася Перша світова війна, в яку впродовж 28 липня — 4 серпня втягнулися всі члени Троїстого союзу й Антанти. Для обох сторін війна була несправедливою і загарбницькою.

Всього у Першій світовій війні взяло участь 38 держав з населенням понад 1 млрд. чоловік. Загальна чисельність армій досягала 70 млн. чоловік. У роки війни було вбито 10 млн. і поранено 18 млн. чоловік. Перша світова війна мала дуже серйозні політичні наслідки, привела до цілого ряду революційних потрясінь і суттєво видозмінила політичну карту не тільки Європейського континенту, але й світу в цілому. Вироблені на Паризькій, а потім і Вашингтонській мирних конференціях у 1919–1922 рр. нові принципи міжнародного співіснування одержали назву Версальсько-Вашингтонської системи. Вона не ліквідувала всіх суперечностей, а лише тимчасово послабила старі і породила нові (між переможцями і переможеними, між країнами-переможницями, між державами Заходу та радянською Росією тощо). Головне, що у контексті підведення підсумків Першої світової війни були зафіксовані, підтверджені й закріплені системою договорів нові геополітичні зміни у Європі та світі. По-перше, припинили існування чотири великі імперії — Російська, Австро-Угорська, Німецька, Османська. По-друге, виникла низка нових європейських держав у Центрально-Східній Європі. По-третє, вперше утворилися соціалістичні радянські держави. По-четверте, були суттєво змінені, перекроєні в інтересах держав-переможниць і новостворених країн кордони в Європі. Все це принципово змінило розстановку сил як на європейській, так і на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції розвитку всієї системи міжнародних відносин, які кардинально вплинули на їх еволюцію в міжвоєнний період.

Пропонована Читачу колективна монографія — шоста із серії наукових праць з історії світових воєн, підготовлених українськими істориками, міжнародниками, політологами під науковою редакцією доктора історичних наук, професора С.С.Трояна¹ — присвячена

¹ Світові війни в історії та долі людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн): Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. — К.: ДП «Пріоритет», 2014. — 312 с.; Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн): Монография / Научная редакция д.и.н. проф. С.С.Трояна. — К.: НІКА-Центр, 2015. — 256 с.; Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни): Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. — К.: Кондор-Видавництво, 2016. — 296 с.; Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій: Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. — К.: Кондор-Видавництво, 2017. — 212 с.; Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки: Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. — К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. — 536 с.

100-річчю завершення Першої світової війни і становлення повоєнного світоустрою. Вибрані до чергового видання авторські наукові розвідки належать перу наставників, друзів, колег з Чернівців і Кисва та в більшості були представлені в попередніх монографічних публікаціях і викликали велике зацікавлення. Вони охоплюють широке коло теоретико-концептуальних, міжнародних, політичних, соціокультурних тощо проблем досліджуваного періоду і сприятимуть поглибленню інтересу до історії, політики, міжнародних відносин періоду Першої світової війни.

Джерела і література

1. Болтаевский А.А. Первая мировая война: дипломатическая предыстория, крупнейшие военные операции и внешнеполитические итоги: Монография / А.А.Болтаевский, И.П.Прядко, С.А.Агуреев. — М.: Издательство Спутник+, 2016. — 258 с.
2. Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки: Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. — К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. — 536 с.
3. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. — М.: Ладомир, 1997. — 848 с.
4. Кортунов С.В. Крушение Вестфальской системы и становление нового мирового порядка / С.Кортунов [Электронный ресурс]: <http://www.wpress.ru/text/200708310905.htm>
5. Лиддел Г. Б. История Первой мировой войны: [пер. с англ.: 16+] / Бэзил Лиддел Гарт. — М.: АСТ, 2014. — 574 с.
6. От миропорядка империй к имперскому миропорядку / Отв. ред. Ф.Г. Войтоловский, П.А. Гудев, Э.Г. Соловьев. — М.: НОФМО, 2005. — 204 с.
7. Первая мировая война, Версальская система и современность. Сборник статей. — СПб., 2012. — 350 с.
8. Троян С.С. Немецкая Mitteleuropa: историческая ретроспектива (немецкие планы создания Серединной Европы конца XIX — начала XX века) / С.С. Троян, В.П. Фисанов. — Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. — 96 с.
9. Хейстингс М. Первая мировая война. Катастрофа 1914 года / Макс Хейстингс. — М.: Альпина нон-фикшн, 2017. — 604 с.

10. Leonhard J. Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges / Jörn Leonhard. — München: Verlag C. H. Beck, 2014. — 1157 S.
11. Münkler H. Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918 / Herfried Münkler. — Berlin: Rowohlt, 2013. — 928 S.
12. Neiberg Michael S. Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków / Michael S. Neiberg. — Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. — 352 s.

Serhiy Troyan

GLOBAL CONFLICT IN THE HISTORY OF XX CENTURY (The 100th of the First World War)

First and Second World Wars were the result of significant changes in the various states and groups of states, a consequence of the deep economic and political processes, advanced countries struggle for dominance on the European and global international arena. As a result, global conflicts have changed the borders of Europe and the world, they are tragically affected the destiny of individuals and peoples, has changed the whole system of international relations.

During the twentieth century system of international relations has undergone three significant achievements. Twice it was due to the world wars — 1914–1918 and 1939–1945, during which changed not only borders in Europe and the world, but also the fate of both individuals and entire nations. Analysis of the causes, consequences and lessons of world wars is of particular relevance in an atmosphere of threat of destruction of the international legal principles of functioning of the post-bipolar system of international relations, in particular on account of the war unleashed by Russia against Ukraine and the Russian occupation of the Crimea as well as military and political attempts to destabilize Russia situation in Eastern Ukraine.

The First World War of 1914–1918 reflecting significant changes in the global and domestic trends in different countries and groups of countries, the result of deep economic and political processes of civilization in the late XIX — early XX century. The main reason for the war is complex contradictions between the participating countries that resulted from the global crisis of civilization as a consequence and

manifestation of industrial progress. This is especially evident tendency to monopoly expansion and aggression. Fusion of state monopolies and the formation of state-monopoly capitalism gave public policy increasingly expansionist nature. This was evidenced, in particular, the increase in militarization, the emergence of military-political alliances, increasing local conflicts, strengthening of colonial oppression and so on. Worsening rivalry between the major powers and groups of countries was also a consequence of the relative irregularity of their socio-economic development at the turn of the XIX — XX centuries. Affecting the level and nature of external expansion and led, ultimately, to armed conflict worldwide. The First World War began in 1914, covered 38 countries with more than 1.5 billion. Persons and was conducted on the territory of 4 million. Sq. Km. Initiated by World War revolutionizing a number of countries in Europe and Asia, especially the Russian Empire, led to the establishment of political power in the form of the dictatorship of the proletariat in one-sixth of the planet. The First World War and Revolution changed not only the political map of the world, but for many decades have identified new trends in world development related to the confrontation between capitalism and socialism, totalitarianism and democracy, colonialism and national liberation movements.

The First World War of 1914–1918 was a result of a sharp aggravation of the situation and the relationship between the great powers of the world of that time, which were grouped in two military-political blocs — the Entente and the Triple Alliance. In international conflicts the late nineteenth century major role played by Germany, which defeated France in the war of 1870–1871 years claimed and global hegemony and England that sought to maintain and expand their colonies. Active foreign policy was France, USA, Japan, and Russia, each of which would provide for their economic, political and military-strategic interests at the expense of neighboring states. As a result, in the international arena were two military-political alliances, ready to join the fight for the balance of forces in the world.

The first step in the creation of the Triple Alliance was signed in 1873 an agreement on the «League of the Three Emperors». Germany, Austria-Hungary and Russia, who have signed for the purpose of isolation, especially France, pledged in case of an attack on one of these countries to develop a «common course of conduct.» However, Russia did not want

war with France, did not want to strengthen the German Empire on the continent and England. Therefore Reich Chancellor Otto von Bismarck took decisive policy of rapprochement with Austria-Hungary, and Italy. As a result, in 1879 signed the Austro-German alliance. However, implementing a policy of «dual diplomacy» Bismarck in 1881 went to restore the «Union of the Three Emperors», which became distinct signs agreement on neutrality. With the resumption of the treaty in 1884 Russia had explained that it complies with neutrality is possible only in case of attack by France on Germany, not vice versa.

At this time of strained Anglo-French colonial conflict in Egypt. France in 1881 carried out an armed seizure of Tunisia. This led Italy to rush into the arms of Germany. But Bismarck made it clear that «the way from Rome to Berlin via Vienna is» Germany is willing to accept an alliance with Italy only with Austria-Hungary. Gradually Rome bowed to union with Germany and Austria-Hungary. In Vienna, went for an alliance with Italy, because it provides the rear of Austria-Hungary in case of war with Russia. As a result, May 20, 1882 signed a treaty of alliance between Germany, Austria-Hungary and Italy, called «Triple Alliance.» The agreement was concluded for five years, but each subsequent five-year period he renewed and lasted until 1915 (after the Second Balkan War, Bulgaria joined him). The three signatories to the treaty of alliance, agreed: if unprovoked attack on France Italy will last military support of Germany and Austria-Hungary and France in case of an attack on Germany — Italy support Germany. The agreement also obliged all members of the Triple Alliance observe a benevolent neutrality in case of war with any other country except France and provide military aid if one of them is attacked just two great powers. That is how the first military-political alliance of the great powers of Europe.

Triple Alliance was aimed, on the one hand, against France, and on the other — against. Therefore, it is logically called the convergence of these two countries, which began forming another military-political bloc in Europe.

In 1891 between France and Russia signed a consultative pact, and in 1892 — the secret military convention, ratified in 1893–1894 years. It provided mutual aid allied armies if France is attacked by Germany or Italy or if Russia attacked Germany or Austria-Hungary. France in case of war against Germany exhibited at the German border army number

1.3 million persons and Russia — from 700 to 800 thousand. England, from its insular position and a powerful fleet, so far remained non-aligned state, exercising its traditional policy of «brilliant isolation».

However, German colonial expansion and the rise of Germany forced Britain to seek allies, which led to a marked recovery in the early XX century Anglo-French relations. After mutual visits in 1903 the English King Edward VII in Paris and French President Loubet in London two countries in April 1904 signed an agreement called the «heartfelt» — Entente. France abandoned its claims in Sudan and Egypt, Britain was obliged to support the French territorial claims in Morocco. Treaty of 1904 had character naked agreement on the division of colonies between England and France and was an important step in preparing for war with Germany.

After the creation of the Anglo-French Entente in 1904 the British government has directed all efforts to ensure that engage in anti-German coalition of Russia, which, by pragmatic considerations of British diplomats after the defeat in the Russo-Japanese War was more accommodating. The imperial government, as predicted in London, agreed to negotiations in early 1906 gave its fruits in the form of the Anglo-French loan to Russia that expanded the royal treasury nearly one billion rubles.

August 31, 1907 signed the Anglo-Russian Convention on the division of spheres of influence in Iran, Afghanistan, Tibet. Iran was divided into three zones: North recognized sphere of influence of Russia, South East — England and Central hailed neutral zone. Afghanistan (with some reservations) became the sphere of influence of England. Recognized the suzerainty over Tibet China, but actually kept the British capital there are many benefits.

Agreement in 1907 and completed the Tripartite Entente of Britain, France and Russia, which effectively meant the willingness of these countries to war with the Triple Alliance. Already during the First World War joined the Entente Italy (1915), Romania (1916), and the USA (1917). At the beginning of the war was also signed one agreement between Britain, Russia and France.

The First World War was a continuation of the policies that led imperialist powers in the prewar period. Balkan wars and colonial contradictions extremely heightened inter-imperialist contradictions all.

The division of Europe into two hostile blocs of states — Entente and the Triple Alliance — meant inevitable in the conditions of large-scale military conflict. Within two blocks there was consolidation of forces. Thus, in 1906 between England and France have agreed on joint action against Germany. In 1912 both countries signed a naval convention and Britain undertook to defend the French coast. That same year, a similar convention was signed between France and Russia. France increased the number of members of the army, from two to three years increased service life. In Russia in 1913 was put great military program that provided technical re-equipment of the army.

On the other hand, is an accepted fact that German imperialism in a hurry to go to war, fear of losing a single ally — the multinational Austro-Hungary, which was on the verge of collapse (due to the Italian-Austrian contradictions in the Balkans was ceded to the Triple Alliance Italy). In addition, Germany hurry with the outbreak of war, because it was confident in its superiority in logistics terms of potential adversaries, particularly over. The German army in 1914 was based on the huge economic potential, was equipped with the latest weapons and technology. At the beginning of the war Germany finished building strategic railways in the east and the west, which gave her an opportunity for the entire two weeks to mobilize and transfer the troops to places of war. Therefore, the German general staff developed a «Schlieffen Plan», designed for lightning defeat of the French army even before the Russian Army will conduct offensive operations, then all the power to attack the German military machine in the Russian armed forces and force them to capitulate.

The most critical node contradictions in 1911–1914 years became Balkans, including Serbia has become the arena of struggle between Austria-Hungary and Russia. In early June 1914 in Konopishti in the castle of the Austrian heir to the throne Franz Ferdinand was his meeting with the German emperor Wilhelm II. Both came to the conclusion that it is the most favorable time for war. First, it was necessary to take advantage of the situation, break Serbia and establish them in the Balkans. We needed a pretext for war. In June, the Austrian army conducted maneuvers near the Serbian border. Mockery of national feelings of Serbs reached the point where Franz Ferdinand arrived June 28, the day of the Serbian national mourning due to foreign conquest and loss of national independence, in Sarajevo. Provocative step Ferdinand caused great outrage in the Serbian

democratic and nationalist circles. In this environment, June 28, 1914 in Sarajevo Serb members of the nationalist organization «Young Bosnia» were killed Franz Ferdinand and his wife. Sarajevo assassination led to the July crisis was the reason for war. After receiving the news of him, Wilhelm II was delighted exclaimed: «Now or never!»

Under German pressure from Austria-Hungary July 23 filed Serbia an ultimatum and demanded unconditional its decision within 48 hours. Requirements ultimatum were incompatible with state sovereignty of Serbia. On the advice of it almost completely agreed with them, and only the question of the investigation into the murder of Franz Ferdinand offered to transfer for consideration of an international tribunal in The Hague, promising to obey his decision. However, Austria-Hungary was not interested in resolving the conflict peacefully and the insistence of Germany July 28, 1914 declared war on Serbia. In response tsarist Russia began a general mobilization. Then August 1 Germany declared war on Russia, and August 3 — France. Implementing the earlier plan, Germany violated Belgian neutrality. England demanded the immediate withdrawal of German troops from Belgium, but received no answer. Violation of Belgian neutrality was the reason for Britain to declare war on Germany on August 4. Thus began the First World War, which for 28 July — 4 August drawn all members of the Triple Alliance and Entente. For both sides the war was unjust and rapacious.

Total in the First World War was attended by 38 states with over 1 billion persons. The total number of armies reached 70 million. During the war killed 10 million and wounded 18 million humans. The First World War had serious political consequences, led to a series of revolutionary upheavals and significantly altered the political map of not only the European continent, but the world at large. Made in Paris, and later the Washington Peace Conferences in 1919–1922 years new principles of international coexistence are called Versailles-Washington system. It did not eliminate all conflicts, but only temporarily weakened the old and new bore (between winners and losers among the victors, between the West and Soviet Russia, etc.). The main thing is that in the context of summing up the First World War was recorded, confirmed and secured system of contracts new geopolitical changes in Europe and worldwide. First, dissolved the four great empires — the Russian, Austro-Hungarian, German and Ottoman. Secondly, there were a number of new

European states in Central and Eastern Europe. Thirdly, for the first time were formed the socialist Soviet states new type. Fourth, were significantly altered changed in the interests of winners and emerging countries borders in Europe. It fundamentally changed the balance of power both at European and international arenas and identified important new trends in the development of the entire system of international relations that drastically affected their evolution in the interwar period.

References

1. Kissinger H. *Diplomacy* / Henry Kissinger. — Moskva: Ladomir, 1997 — 848 p.
2. Kortunov S.V. The collapse of the Westphalian system and the emergence of a new world order / S. Kortunov [electronic resource]: <http://www.wpec.ru/text/200708310905.htm>
3. Leonhard J. *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges* / Jörn Leonhard. — München: Verlag C. H. Beck, 2014. — 1157 S.
4. Münkler H. *Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918* / Herfried Münkler. — Berlin: Rowohlt, 2013. — 928 S.
5. Neiberg Michael S. *Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków* / Michael S. Neiberg. — Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. — 352 s.
6. Troyan S. *Deutsches Mitteleuropa: eine historische Rückschau (Deutsche Pläne zur Schaffung Mitteleuropas des späten 19. Jahrhunderts — Anfang des XX Jahrhunderts)* / S.Troyan, V.Fisanov. — Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. — 96 S.
7. *World War I, the Versailles system and modernity. Collection of articles.* — St. Petersburg., 2012 — 350 p.
8. *Great War 1914–1918* / Ed. S.Troyan. — Kiev: Condor, 2018. — 536 p.

РОЗДІЛ 1

ГЕОПОЛІТИЧНІ ТА ДИПЛОМАТИЧНІ АСПЕКТИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сергій Троян

ВЕЛИКА ВІЙНА І БОРТЬБА ЗА ЦЕНТРАЛЬНУ ЄВРОПУ: НІМЕЦЬКІ Й АВСТРІЙСЬКІ МІТТЕЛЕУРОПА-КОНЦЕПЦІЇ

Завершення XIX і початок XX ст. характеризувалися посиленням напруги у міжнародних відносинах, пов'язаної насамперед із загостренням суперечностей між провідними державами і конструюванням нової військово-політичної конфігурації сил. Офіційне оформлення Троїстого союзу (Німецька імперія, Австро-Угорщина, Італія) і Антанти (Англія, Франція, Росія) вело до зростання загрози глобального військового конфлікту і супроводжувалося розробкою на різних рівнях планів територіально-політичної реконфігурації світу. Підвищену активність проявляли при цьому офіційні та суспільні кола провідних європейських держав. На особливу увагу заслуговують німецькі й австрійські зовнішньополітичні проекти та концепції, зокрема ті, які стосувалися центрально-східної та південно-східної частин Європи і долі слов'янства в цьому контексті. З-поміж них вирізнялися теоретичні конструкти і практичні пропозиції, пов'язані з різноманітними німецькими й австрійськими планами створення Міттельєвропи (від нім. *Mitteleuropa* — Серединна Європа або Центральна Європа), які з'явилися напередодні та в роки Першої світової війни. В цілому їх слід розглядати як складову частину зовнішньополітичних концепцій по новому оформленню Європи після Великої війни 1914–1918 рр.

Помітне місце з-поміж них належить інтеграційному європейському проекту німецького публіциста і пастора, прихильника ліберального імперіалізму Фрідріха Наумана (1860–1919) — «найкрасномовнішого адвоката» Міттельєвропи, який для пропаганди середноєвропейських планів «використав усі сили поезії та прози» [14, с. 5]. Суть його центральноєвропейських ідей була викладена на шпальтах опублікованої восени 1915 р. брошури «Міттельєвропа».

Праця покликана була популяризувати ідею великої Німецької імперії, відродженої після «тривалого сну». Не випадково у колах російської дипломатії цю книгу називали «євангелієм руху за Міттельєвропу» [1, арк. 2]. У ній Науман писав, що кінцевою метою німецького імперіалізму є відродження середньовічної «Римської імперії німецької нації». Саме світова війна дасть поштовх цьому об'єднанню: «Тепер або ніколи повинно бути створене одне ціле між Сходом і Заходом, має утворитися Серединна Європа між Росією і західними державами» [3, с. 31].

Ядром серединноєвропейського простору Науман розглядав союз Німеччини та Австро-Угорщини й утворення на цій основі Міттельєвропи в межах між Рейном (на заході) та лінією від Балкан до Румунії (на сході) під домінуванням німецької політики. Публіцист вважав, що Німеччина й Австро-Угорщина «мають бути об'єднані ще до того, як взагалі можна буде думати про яке-небудь успішне звернення до інших держав». Для ілюстрації цієї думки можна навести багато свідчень з його праць. Зішлемося тільки на дві дуже характерні думки. Перша взята із сторінок книги «Міттельєвропа»: «Ми хочемо і повинні перш за все бачити, що ядро Серединної Європи складають Німецька імперія та Австро-Угорщина» [18, с. 2]. Через невеликий проміжок часу, в 1917 р. Науман писав: «Військове, політичне і господарське зближення обидвох серединноєвропейських імперій є фундаментом майбутньої безпеки частини світу (тобто Європи — авт.), необхідністю для всіх держав, які ні до російського, ні до англійського державного союзу не можуть або не хочуть належати» [19, с. 852]. При цьому він підкреслював, що Серединна Європа є в першу чергу продуктом світової війни, яка розпочалася в 1914 р.: «Міттельєвропа є результатом світової війни. Ми разом сиділи у військовій тюрмі, ми разом боролися, ми хочемо жити разом!». Звідси зрозуміло, що в умовах світової війни головними союзниками серединноєвропейського об'єднання він бачив, перш за все, дві інші центральні держави — Болгарію і Туреччину. В 1917 р. публіцист у зв'язку з цим відзначив: «Словом «Міттельєвропа» ми позначаємо насамперед об'єднання Німеччини, Австрії та Угорщини, а потім зараховуємо наших союзників, Болгарію і Туреччину». Така Серединна Європа мала стати четвертою світовою державою після США, Британської імперії та Росії. Водночас Науман змушений був визнати, що

«Серединна Європа сьогодні (в 1914–1918 рр. — авт.) — це те, що називається ідея. Це ще більше думка, ніж факт».

У зв'язку із складністю проблеми і ситуації на серединноєвропейському просторі Науман особливо вичленив питання співвідношення між Німецькою імперією і Дунайською монархією. При цьому головну увагу він звернув на місце національних проблем в Австро-Угорщині, становище різних народів (перш за все німців, євреїв і поляків) на її території, розбіжності між Пруссією як протестантською і Австрією як католицькою державами, а також на політичну роз'єднаність австро-угорського католицизму. Науман багато говорить про географічну, культурну, політичну, етнорелігійну, господарську відмінності між двома частинами Міттельєвропи: «Німецька імперія — північніша, холодніша, монотонніша, технічніша. Австро-Угорщина — південніша, строкатіша, багатша природою, романтичніша... Німецька імперія — західніше, Австрія — східніше... Німеччина у більшій своїй частині протестантська, Австро-Угорщина у своїй більшості католицька... Різні ритми життя... Німеччина — країна великих міст і їх кількість щоденно зростає, Австрія і в більшій мірі Угорщина ще на довгий час — країна лісів, полів і пасовищ».

У результаті він зробив свій образний і водночас патетичний висновок: «Берлін і Відень, дві різні температури, ще більш відмінні, ніж Відень і Будапешт!». Але ці відмінності, на думку німецького пропагандиста Міттельєвропи, не стільки роз'єднують, скільки доповнюють Німеччину й Австро-Угорщину, дозволяють сформуванню основи серединноєвропейського союзу, де все мусить мати своє місце за принципом «дисципліна і самостійність, загроза і нагорода».

Безумовно, провідна роль у цьому об'єднанні відводилася Німеччині. На сторінках науманівської «Міттельєвропи» читаємо: «По суті Серединна Європа буде німецькою; вона буде користуватися для світових зносин німецькою мовою, але з першого дня свого існування вона повинна рахуватися також з національними особливостями народів, які входитимуть до неї». «Навколо планетних держав, — писав далі Науман, — пливе ще не організована маса дрібного національного елементу у вигляді комет. Але пізно чи рано кожній з них доведеться кудись примкнути». Саме такою «планетною» державою у центрі Європи публіцист вважав Німеччину, а тому, за його переконанням, «німці притягували до себе народи, які знаходилися на окраїнах».

Науман навіть вважав, що на цій базі вперше сформується особливий тип серединноєвропейця. Він писав: «Але наш серединноєвропейський тип ще не готовий вирости, він складеться потім... Виросте тип людини, яка буде чимось середнім між французами, італійцями, турками, росіянами, скандінавами й англійцями. Цей серединноєвропейець спонукає нас до пошуку!». Із його праці «Міттельєвропа» можна зробити висновок, що новий тип серединноєвропейської людини складеться у перші роки після світової війни: «Тут повинні пробудитися нові післявоєнні юнаки, зроблені краще, ніж ми, старі, для того щоб виробити тип серединноєвропейської людини з усіма складовими елементами й енергією, зростаючого і міцніючого носія німецтва і змістовної культури. Я думаю це станеться у перші роки після війни» [18, с. 62, 63, 101]. Безумовно, тут проглядається наскрізь пронимецька позиція Наумана, його бажання надати майбутньому серединноєвропейцю німецьких рис і чеснот. Найважливішою з них, на його думку, був миролюбний характер німецького народу, який, однак, не є ознакою його слабкості.

Науман дав також характеристику господарської сутності і темпераменту серединноєвропейського народу та їх впливу на характер Міттельєвропи як економічного союзу. Причому він зауважив, що ще у XVIII ст. Північна і Центральна Німеччина такого єдиного господарського характеру не мала. Через 150 років у зв'язку з розвитком капіталізму й освіти ситуація змінилася: «Це потрібно обдумати й зрозуміти, коли під впливом світових завдань захотів сповістити про себе серединноєвропейський характер». На думку Наумана, «Німеччина знаходиться не лише на шляху до індустріальної держави, але й взагалі до організованої держави... Німецька маса хоче виступати організовано, це її життєвий принцип».

Говорячи про вплив господарського типу німця-серединноєвропейця на економічний характер Німеччини і Міттельєвропи, публіцист відзначив таке: «Ця нова німецька людина є недосяжністю для індустріальних народів, коли вона проявляє себе частково як рецидив у минулому переплетінні часу і частково як штучна подвійна конструкція, яка заперечує людство і чинить над ним насилля. В освічених колах Парижа і Лондона маємо щодо цього німецького типу співчуття, побоювання, повагу й антипатію одночасно...» І далі: «Наша фінансова політика має яскраво виражений доктринерський

потяг, але при цьому дуже успішна. Наш військовий розвиток сильно просякнутий традиціоналізмом, але не на шкоду собі. Наші великі купці майже економісти і статисти... Чи скажемо по-іншому: «вірмо у свою роботу!».

Важливо, що цей господарський темперамент німців мав накласти свій відбиток на розвиток Австро-Угорщини. Вона поступово переходила б на німецькі рейки життя, всмоктувала німецьку господарську кров і посилювала тим самим підвалини Середньої Європи. Науман пише: «Часто вже, коли я розмовляв про ці речі з німецькими австрійцями, то чув: «Ви повинні нам допомогти». У результаті господарських контактів і переплетення економічних зв'язків остаточно сформувався б тип середньоевропейського господарського народу на центральноєвропейському просторі Німецької та Австро-Угорської монархій. Саме до нього звертається німецький публіцист: «Народи повинні прийти одні до одних самі в своїй робітничій організації... Тепер, після війни, це треба спробувати. Тепер для цього зручний час. Середньоевропейський робітничий народ, ми кличемо тебе!».

Крізь призму цього Науман всесторонньо виклав своє бачення і розуміння суті — економічної, митної, політичної та конституційної — австро-німецького середньоевропейського об'єднання. З економічної точки зору його можна охарактеризувати насамперед так: «Це є німецько-австро-угорський економічний союз, середньоевропейське господарське товариство чи якесь схоже об'єднання». Причому Науман був переконаний, що «середньоевропейський союз встановиться, коли вдасться налагодити не лише німецько-австро-угорське, але й спочатку або одночасно австрійсько-угорське взаєморозуміння». Із позицій митної унії думка Наумана зводилася до наступного: «Бути готовим задля митного союзу з Австрією принести в жертву продовження періоду протекціонізму». Зауважимо, що німецько-австро-угорський господарський союз як незалежне товариство німецьких і австрійських, а пізніше також угорських промисловців, банкірів і політиків вперше зібрався 27 червня 1915 р. Впродовж наступних чотирьох років союз регулярно проводив свої зібрання, востаннє це відбулося у Відні 31 травня — 1 червня 1918 р. [4]. Під час цих зустрічей точилися конкретні дискусії із загальних народногосподарських і політико-економічних питань, які, втім, не привели до бажаних результатів у сфері практичного співробітництва.

Велика війна, безумовно, сприяла господарському та митному об'єднанню в Центральній Європі. Вона посилила економічні зв'язки між Німеччиною, Австрією та Угорщиною, що поглибило серединно-європейську консолідацію. Однак, незважаючи на даний факт, очевидно залишалася проблема господарського розвитку й економічних стосунків між Австрією та Угорщиною. Науман не міг пройти повз неї, бо без врахування в цілому економічного фактору обох частин Дунайської монархії не бачив у той час можливості створення Міттельєвропи. При цьому, на його думку, для успішного розв'язання цієї проблеми важливе значення мало налагодження і повнокровне функціонування фінансових зв'язків, посилення банківського капіталу, в тому числі за рахунок активізації державних фінансових груп. Тобто проблема в цьому плані стосувалася двох сторін і мала два вирішення, які зводилися до відповіді на запитання: «Австро-Угорщина в Серединній Європі є і буде однією господарською державою чи двома?» (а з позицій сьогодення ми можемо навіть додати: чи багатьма?). Звідси, шлях до Міттельєвропи як господарського економічного союзу Німецької та Австро-Угорської імперій логічно і закономірно розглядався як швидший і простіший, ніж шлях серединноєвропейської економічної консолідації трьох складових — Німеччини, Австрії та Угорщини, а тим паче багатьох — Німеччини, Австрії, Угорщини, Чехії? Польщі? Хорватії? ...

Науман добре усвідомлював складність реалізації на практиці концепції «Міттельєвропи». Перешкод виявилось так багато, що він заради здійснення свого ідеалу вважав за потрібне апелювати до свого роду ірраціональних сил. «Ти, історія минулого, — патетично писав публіцист, — ти, чудовий хаос, ти, низка образів, ми просимо вас: допоможіть нам! Якщо ви захочете, ви можете полегшити нам наше завдання! Прийдіть же ви, герої історії, ви, віщі пророки майбутньої долі народів, відкрийте таємний зміст у пошуках і боротьбі за Серединну Європу!».

Зрозуміло, вважаючи в цілому, що в Серединній Європі головну політичну й економічну роль буде відігравати Німеччина, Науман не тільки прямо про це не завжди говорив, але й, віддамо йому належне, розумів небезпеку для майбутнього Міттельєвропи в політичній диктатурі однієї з її частин. Тому він розглядав утворення Серединної Європи як наслідок економічної та політичної централізації і підпи-

сання системи державних договорів, «державного союзу і народного союзу Міттельєвропи». Фундамент цієї договірної системи мав закласти державний договір між Німеччиною та Австро-Угорщиною. Науман розглядав його також як головну і необхідну умову післявоєнного миру. У жовтні 1917 р. в статті з цього питання він писав: «Серединноєвропейський державний договір є основою здорового, правдивого миру». Публіцист також пропонував зробити серединноєвропейським політичним центром Прагу, морським — Гамбург, біржовим — Берлін, а юридичним — Відень.

При цьому Міттельєвропа ні в якому разі не повинна була стати союзною державою: важливою умовою її успішного функціонування розглядалася повна політична самостійність, фактична реальна незалежність членів серединноєвропейського об'єднання. Публіцист писав: «Тут вирішення, Міттельєвропа буде великим, далекоглядним кроком всіх причетних держав, кожна з яких детально і відверто обдумуватиме і братиме до уваги всі майбутні можливості». Саме за таким принципом зараз формується нове політико-економічне утворення в Європі. Його майбуття бачиться не в політичному й економічному диктаті одного із суб'єктів і не в повній уніфікації суспільного буття, а в єдності при збереженні політичної незалежності, економічної самостійності, культурно-етнічної самобутності всіх членів співтовариства, дотриманні ними принципів демократії та політичного плюралізму.

Звичайно, Науману і його часові були в цілому невідомі ідеї сучасної європейської інтеграції. Його Міттельєвропа, прямо чи завуальовано, у більшій чи меншій мірі, але завжди ідентифікувалася з Німеччиною. Однак, навіть незважаючи на це, у німецького ліберально-імперіалістичного публіциста є ряд цікавих думок та ідей, співзвучних з сучасною нам добою у розвитку європейського суспільства. Як справедливо відзначав Науман, «це так легко, проектувати на папері ідеальні конструкції Серединної Європи! Потрібно лише узгодити все, поєднати загальні ідеї із скарбницею нинішнього державно-правового мислення і тоді вони одержать застосування у практичній галузі».

Загалом констатуємо, що обґрунтована на початку ХХ століття напередодні та під час війни ліберальноімперіалістична серединноєвропейська концепція відомого німецького публіциста та пропагандиста Фрідріха Наумана з повним правом може бути віднесена до різно-

виду комплексних. Його «Міттельєвропа» як складна умоглядна конструкція була викладена в дуже простій і доступній формі, що дозволило їй дуже швидко завоювати небачену популярність. Її притягальність пояснюється і цілісним характером — науманівська концепція «Серединної Європи» враховувала практично всю сукупність геополітичних, господарських, військових, культурних, месіанських факторів суспільного розвитку. При цьому Науманн спробував поєднати бажання та цілі усіх верств німецького суспільства. Він писав: «Якщо я думаю про Серединну Європу, то в першу чергу я думаю ... про широкі маси, про увесь наш загальний народ, про всі його верстви, ... бо тільки на здоровій, вихованій, ситій масі може бути створена військова, фінансова і культурна Середня Європа, про яку ми мріємо».

Видання та популяризація книги було тільки першим кроком на шляху реалізації далекосяжних німецьких центральноєвропейських планів. Незабаром, за підтримки однодумців, Науман заснував Робочий комітет для Міттельєвропи. Крім того, він був учасником Середньоєвропейського господарського союзу, що представляв інтереси впливових ділових кіл. До речі, протягом 1915–1916 рр. промисловці Німеччини та Австро-Угорщини неодноразово збиралися на консультативні зустрічі, де обговорювалися назрілі економічні та політичні проблеми. Дещо пізніше, в 1917 р., за підтримки пангерманської кіл в Австрії були створені Німецька народна рада (Deutsches Volksrat) і Німецький зарубіжний інститут (Deutsches Auslandsinstitut), зовнішньополітична орієнтація яких не викликала сумнівів. Вінцем подібних організацій стала створена тоді ще незалежна асоціація Австро-Угорська центр [15, с. 217, 221]. Діяльність цих об'єднань і самого Науманна по створенню Міттельєвропи була настільки активною, що вже після закінчення Першої світової війни Й. Редліх у своєму щоденнику 21 січня 1919 р. записав: «Сьогодні вранці до мене прибув з Берліна доктор Шотт, який сказав, що Науман стане президентом Німецької республіки. Він думає, що тільки тепер настав слушний момент для створення «Серединної Європи» [22, с. 330].

Природно, що за межами Німеччини, особливо в Росії, Англії, Франції і навіть в Австро-Угорщині, з побоюванням ставилися до планів, в основі яких лежали різні експансіоністські ідеї, що передбачали можливість встановлення німецького домінування не тільки в Європі, але і в світі. Це зауваження повною мірою можна віднести

також до проектів «Міттельєвропи», включаючи увесь їх спектр від «ультраімперіалістичних» до «ліберальних». Не дивно, що ще до Першої світової війни з'явилися як плани протидії серединноєвропейській ідеї, так і альтернативні австрійські *Mittelegora*-проекти. Особливо активно в цьому напрямку працювали представники австрійських наукових і громадсько-політичних кіл, погляди яких характеризувалися не тільки спільністю точок зору і загальнотеоретичних підходів, але й деякою розбіжністю. У зв'язку з цим варто виокремити три основні течії в австрійській суспільно-політичній і науковій думці щодо концептуалізації планів створення *Mittelegora* — національну, демократично-реформаторську і католицько-консервативну.

Виразники німецьких національних прагнень в Австрії Рудольф фон Скала, Гарольд Штайнакер, Раймунд Фрідріх Кайндль і Ганс Юберсбергер відстоювали провідні вимоги австрійських німців у Дунайській монархії. Ще до Першої світової війни вони неодноразово як усно, так і письмово висловлювали думки, що німці є головним державним народом Австро-Угорської імперії. Тому в основі серединноєвропейських планів цих учених знаходилася ідея про захист інтересів німецького народу як основний пункт програми. Скала ще в 1903 р. сприяв заснуванню Національної ради, яка поставила за мету «збереження національного становища» і позицій німецтва в Австрії. Він вважав, що в «історичній боротьбі» між германським і слов'янським світами необхідне об'єднання «всіх національних сил німецького народу». Це важлива передумова щасливого майбутнього австрійського німецтва, якому Скала пророкував здатність вирішувати завдання дійсно світового масштабу [23, с. 1341–1346].

Скалу підтримав Штайнакер, який у листі до відомого німецького пропагандиста серединноєвропейських планів Ф. Наумана писав: «Все прийде, як тільки будуть вирішені внутрішні національно-політичні державні питання». До одного з таких важливих питань він відносив об'єднання німецького народу та зміцнення його позицій у всіх частинах Австро-Угорської монархії, особливо в Угорщині, де головного противника посилення німецтва і династії Габсбургів історик бачив в особі графа Ш.Тіси. Про угорського міністра закордонних справ професор з Інсбрука говорив так: «Він боявся німецького панування більше, ніж Росії» [21, с. 101]. Подібною тональністю супроводжувалася опублікована в жовтні 1914 р. стаття Скали, де він закликав по-

кінчити з усіма панславістськими домаганнями, відповідного роду прагненнями і устремліннями в східних провінціях Австрійської імперії, що мало значно посилитися позиції німців на Сході [24, с. 11–13].

Захист і відстоювання провідних вимог австрійських німців на території Дунайської монархії рельєфно простежуються у представника цього ж напрямку — професора Чернівецького і Грацького університетів Р.Ф. Кайндля. Концепція «Міттельєвропи» була викладена ним у численних роботах, присвячених німецьким поселенцям у Східній і Південно-Східній Європі, а також їхньому впливу на культурний розвиток цих земель. Під час Першої світової війни Кайндль особливо активно займався питаннями долі німецьких поселенців у Карпатах і на Балканах. Він прагнув показати важливе значення посилення німецтва на шляху до Адріатики і домогтися збільшення кількості поселенців на Сході, особливо в Галичині, шляхом прибуття колоністів з німецьких земель. Він бачив у цьому просуванні на Схід «захист для всього німецького народу», «передове укріплення», яке здатне витримати осаду і штурм. Ці форпости зображувалися «зонами боротьби», які завжди повинні мати підтримку для захисту власне німецьких володінь. Історик також пропонував конкретні заходи для надання допомоги колоністам з боку німецької батьківщини: німецький капітал і німецькі підприємці повинні вкладати інвестиції в країни Східної Європи, займати багаті сировинні ринки, а родючі східні землі мали гарантувати великі успіхи німецьким фермерам.

Крім того, потреби і становище німецької народної групи мали обговорюватися в газетах і на зборах. Кайндль у зв'язку з цим зауважував таке: «Ми повинні засновувати газети на чужих мовах, які будуть німецькими за змістом... Ми повинні своїм близьким і далеким сусідам давати про нас пояснення, роз'яснювати суть нашої роботи і наших прагнень». Також німецькі католицькі церкви через пожертвування мають показати, що їм не байдужі потреби їхніх німецьких братів по вірі на сході Європи. Кайндль вважав, що «сильне і всебічне сприяння німцям у прикордонних областях є справою всього німецького народу» [13, с. 40].

Кайндль, виходячи з того, що Буковина у роки Першої світової війни була окупована російськими військами, пропонував перевести Чернівецький університет на територію власне Австрії. Слова, які він тоді знайшов, проливали світло на його спосіб думок: «Ми не хочемо,

щоб у теперішній момент могутнього розквіту німецького духу німецький народ і здобутки його важкої праці згоріли на Сході... Оплот німецької культури в прикордонних землях не може загинути в теперішній переломний історичний час, так як підготовлений повний поворот німецьких прагнень і цілей, так як заклик на Схід знову прозвучав і його супроводжують прекрасні перемоги німецької зброї... Ми хочемо утримати, не залишивши малодушно, те, що там досягнуто потоками німецької крові. Хто сильніший, хто хоче наповнювати Австрію німецькими ідеями, мусить мати схожі почуття... Великий народ повинен у своїй прикордонній області проводити далекоглядну та передбачливу політику і приносити жертви для її відстоювання. До цього відноситься також збереження Чернівецького університету» [5].

Отже, німецька Серединна Європа мала виникнути, на думку Кайндля, перш за все в результаті розширення німецької колонізації у східному напрямку, посилення культурної, організаторської та державно-правової ролі німецтва на Сході. Водночас австрійський історик був прихильним і толерантним до інших народів, виступав за реалізацію широких інтеграційних зв'язків у Європі. Це дало підстави Почесному консулу Австрії в Чернівцях Сергію Осачуку відзначити, що за характером і змістом своїх праць Кайндля можна назвати «першим євроінтегратором» [2].

Представники ще одного напряму австрійської суспільно-політичної думки початку ХХ ст. — демократично-реформаторського (найвідомішими його представниками були історики Ріхард Харматц і Людо Моріч Гартман) — виступали за федеративний переустрій Австро-Угорщини і боротьбу за самовизначення націй розглядали як важливу складову частину світової війни. Для них характерна політична активність за об'єднання навколо Австрії всіх територій дуалістичної монархії, де проживали німці. Зрозуміло, що йшлося також про слов'янські землі. У підході до планів створення Міттельєвропи вони виражали погляди ліволіберальних суспільно-політичних кіл і виходили з розуміння необхідності здійснення кардинальних реформ для зняття внутрішньополітичної напруги в Австро-Угорщині. Це, зокрема, стосувалося і сфери національних відносин, де навіть пропонувалася реалізація відомої ідеї «культурно-національної автономії». Тому Харматц, наприклад, уже в перших своїх працях слово «демократичний» вживає у контексті з поняттями «національний» і

«союзна держава». У 1904 р. він опублікував працю під назвою «Демократично-національна союзна держава Австрія». Ф. Фельнер, один із біографів Харматца, писав, що «у розгортанні демократії, господарському розвитку і звідси в результативному культурному прогресі» історик вбачав майбутнє Австрії [8].

Харматц з 1899 р. був особисто знайомий з Науманом і в його журналі «Hilfe» коментував політичні події в Австро-Угорщині. На початку Першої світової війни австрійський історик прагнув швидкої реалізації серединноєвропейського проекту у вигляді тісного союзу Німецької та Австрійської імперій і з цією метою намагався «об'єднати всі політичні партії австрійських німців для єдиної національно-політичної діяльності в цьому напрямі» [7]. Головною перешкодою в реалізації ідеї Міттельєвропи Харматц вважав сильну опозицію з боку австрійських і особливо угорських урядових кіл. У 1916 р. в австрійському уряді його підтримав новий міністр внутрішніх справ Ернст фон Кербер. На думку Харматца, «сердечні зв'язки між Австро-Угорщиною і Німеччиною як результат війни і як відшкодування важких втрат повинні продовжуватися надалі» [6]. Однак після відставки Кербера в грудні 1916 р. Харматц фактично втратив можливість отримати підтримку своїх серединноєвропейських планів.

Виявив інтерес до соціально-політичних питань, пов'язаних з майбутнім Австро-Угорської держави і слов'янських народів, які перебували у її складі, кращий учень Теодора Момзена, професор римської і середньовічної історії Віденського університету Л. Гартман. Найвищим пунктом його політичної кар'єри стала діяльність у Берліні з грудня 1918 по листопад 1920 рр. як посланця Німецько-Австрійської республіки (die Republik Deutsch-Osterreich). Гартман був вихований на революційних ідеях 1848 р. і виступав проти монархічної державної форми правління взагалі та династії Габсбургів зокрема. Значення боротьби за національно-державний принцип у світовій війні він оцінював як боротьбу за право на самовизначення націй [11]. Щоправда, в сприянні «національній федералізації» Австро-Угорщини він перш за все вбачав лише перехідну стадію до майбутнього, безумовно, важливого «аншлюсу» Німеччини–Австрії в Німецьку серединноєвропейську імперію.

З 1916 р. Гартман розгорнув бурхливу агітацію за створення Міттельєвропи. З особливим ентузіазмом і пристрасстю історик працював

над планами митного союзу з Німеччиною. Гартман боявся, що пануюча в Австрії бюрократія та аристократія знищать рух за Міттельєвропу. Тому, на його думку, «Німеччина повинна взяти ініціативу в свої руки і нав'язати Австрії митний союз» [12]. Але злиття Австрії та Німеччини мало відбутися на принципах заперечення насилля, демократизації суспільно-політичного життя і посилення регулюючої соціальної ролі держави. Створення австро-німецької Міттельєвропи саме на таких засадах відстоював Гартман у 1918–1920 рр. у Берліні як представник республіки Німеччина-Австрія, але ця ідея так і не наповнилася жодним практичним змістом у результаті її нежиттєздатності після поразки Центральних держав у Великій війні.

Прихильники католицько-консервативних ідей в Австрії Ріхард фон Кралік, Міхаель Мейр і Людвіг фон Пастор розглядали Міттельєвропу як результат католицького культурного руху і визначної державної місії Австрії. Це була нова тогочасна культурно-політична течія в Габсбурзькій імперії, яка за своїм впливом почала витіснити ще пануючий ліберальний напрям. Піднесення та поширення християнських соціальних ідей припадає на період між 1890–1910 роками. Ідейним лідером католицько-консервативного напрямку вважається письменник і публіцист Кралік. Свої погляди він найповніше виклав у роботах «Суть і всесвітньо-історичне значення німецтва», «Католицизм і національності», «Австрійська історія», «Рішення у світовій війні. Три промови», «Історія світової війни», «Від світової війни до світового союзу», «Культурна місія Австрії для народів Європи», «Основи та ядро світової історії».

Кралік знаходився під впливом «християнсько-германської» світової ідеї Р. Вагнера і пізніх романтиків. Він був у захопленні від майже двотисячолітньої переможної ходи німецького народу, від його «героїчної добродієвості» і його «національних расових інстинктів». Кралік, як апологет австрійської династійної спадкоємності і монархії Габсбургів перебував в опозиції до пангерманців і критикував мало-німецьку політику Пруссії та Отто фон Бісмарка. Світову війну він розглядав як боротьбу ідей 1789 і 1914 років, що велася «між пустими фразами Свободи, Рівності, Братерства, які прекрасно ілюстрували страшний час Французької революції, і німецькими ідеями Порядку, Відповідальності, Загальної Приналежності, Авторитету, Самовиховання, Дисципліни, Благочестя». Кралік був також противником США,

американської демократії та республіканської форми правління. Він негативно і скептично поставився до перемоги соціалістичної революції в Росії, вважаючи, що більшовицький режим, як і всі утопічні системи, не має майбутнього.

На такій релігійно-консервативній основі Кралік та інші представники цього напрямку розвивали свої ідеї та плани створення Міттельєвропи, де пануватиме німецький дух і німецький порядок. Після підписання мирного договору в Брест-Литовську він коротко так сформулював свою концепцію «Серединної Європи»: «Міттельєвропа здобула колонізаційний вплив на Чорному морі та відновлює час Ганзи на Балтиці». Кралік вітав консолідацію балтійських країн як старих областей німецької колонізації та, подібно Кайндлю, бачив необхідність у розширенні німецької еміграції на Схід. Він розглядав Україну і кавказький регіон між Чорним і Каспійським морями у якості противаги з одного боку Росії, а з другого — Туреччини і Персії. Водночас Кралік, розвиваючи більш ранні положення німецького економіста Ф. Ліста, виступав за розширення і зміцнення Серединної Європи за рахунок включення до її складу територій Дунайського регіону. У праці «Австрійське відродження» він писав: «Завдання і майбутнє німецького народу знаходиться не на американському Москітовому узбережжі, а на нижньому Дунаї, весь Дунай мусить стати австрійським і так буде залучений до німецької Міттельєвропи». При цьому Кралік припускав, що військовий союз Туреччини з Центральними державами і розгром Сербії створюють для Австрії прекрасні можливості для розширення Міттельєвропи за рахунок земель Південно-Східної Європи, а потім і Близького Сходу. Саме тому важлива роль надавалась Дунайському простору як мосту, що має з'єднати різні частини Австро-Угорської монархії. Воротами, через які Австрія повинна пройти на Близький Схід і до Суецького каналу, служитиме Белград. Кралік писав про це образно і патетично: «Белград є землею принца Євгена, священною землею імператора Франца Йосипа. Белград — це наша Троя...» [16, с. 10]. Австрійська імперія має використати всю область Східної та Південно-Східної Європи, а також Близького Сходу для своєї активної культуртрегерської діяльності.

Загалом Кралік вважав, що ядро Міттельєвропи складуть дві центральні союзні держави — Німецька імперія і Австро-Угорська монархія — при сильному перш за все культурно-духовному впливо-

ві Австрії на східноєвропейські землі. Головним чином у такому результаті, а не у встановленні господарської автаркії в центрі Європи, він бачив головне значення Першої світової війни. Тому Міттельєвропа для нього була не просто самоціллю, а передумовою для зустрічі «інакомислячого світу з належною силою і рішучістю». Виступаючи за створення Великої Німеччини, Кралік водночас суттєву роль у цій державі відводив «пронімецьки орієнтованій Австрії». Саме ця територія, де «великі серединноєвропейські гірські масиви пробиваються і перехрещуються з великими ріками, постає в якійсь мірі серединним пунктом географічної та політичної системи координат». Звідси австрійським німцям за допомогою внутрішньої колонізації Габсбурзької імперії належало розвивати релігійну самосвідомість, культурний і політичний рівень інших народів.

З точки зору розробки конкретних планів проведення внутрішніх реформ в Австрії, найактивніше підтримував Краліка історик і державний діяч М. Мейр. У зміцненні Дунайської монархії за рахунок німецтва він бачив важливий фактор розвитку західноєвропейської християнської культури. Наприкінці грудня 1916 р. Мейр опублікував статтю «Внутрішньополітичні питання в Австрії після війни», де звернув увагу на необхідність сприяння буржуазним німецьким партіям і тісним зв'язкам з Німецькою імперією, введення «особливого становища» (*Sonderstellung*) для Галичини та Буковини, німецької мови як державної для національно змішаних областей, а також конституційних змін, які були життєво важливими і необхідними.

Мейр виступав за активну політику Австрії в південно-східному напрямі. Він виходив з того, що на долю Габсбурзької монархії після війни випаде велика місія на Балканському півострові, а тому розглядав цей регіон як дуже важливий з точки зору торгових шляхів і проникнення в район Чорного та Егейського морів. Своєрідним апогеєм балканської політики мало стати встановлення контролю над прямою залізничною лінією Белград — Салоніки, в результаті чого Австрія не тільки контролюватиме цю територію, але й одержить найкоротший шлях від центру монархії до Середземного моря. Він писав: «Важливим опорним пунктом у цьому напрямі є Сараєво і звичайно Белград... Російські форпости Сербія і Чорногорія мусять віддалитися від південних воріт монархії. Така ціна сучасної великої світової війни для Австрії». У зв'язку з цим Мейр підтримував пангерманські сере-

динноєвропейські плани XIX століття і виступав за тісний митний союз між Австрійською та Німецькою імперіями. Він вважав, що коли між Німеччиною і Дунайською монархією встановляться тісні економічні зв'язки, то до такої Міттельєвропи приєднаються Румунія і Болгарія на Балканах. Це створить особливо сприятливі умови і міцний фундамент для «світової політики» серединноєвропейських великих держав. Австро-Угорщина зможе використати Балкани як міст «для культурного і господарського підкорення країн Малої Азії, Сирії та Месопотамії».

В цілому представники католицько-консервативного напрямку дотримувалися думки про створення такої Міттельєвропи, яка стала б відновленою Священною Римською імперією, базою для проведення німецьтвом своєї релігійної і культурної місії, сприяла послабленню слов'янських впливів у Центральній-Східній Європі і поступовому витісненню звідти слов'янства німецьким етнічним елементом. Тому Першу світову війну, не дивлячись на укладені мирні договори, вони розглядали як свого роду проміжний рубіж «у великій культурній боротьбі між серединноєвропейською ідеалістичною культурою і особливим матеріалістичним напрямом» [17, с. V], між німецькими і слов'янськими ідеями та етнічними впливами у центрі й на сході Європи.

Дуже близькими до ідей прихильників католицько-консервативної течії були погляди на майбутнє Австро-Угорської імперії, яких дотримувався відомий історик і публіцист Гайнріх Фрідюнг. Він ще у 70–80-х роках XIX ст. брав активну участь у національному русі австрійських німців, зокрема у створенні Німецького шкільного союзу, Німецької народної партії та підготовці Лінцької програми 1882 р. Уже з того часу Фрідюнг дотримувався думки про необхідність створення Міттельєвропи як великого політичного і господарського блоку німецьких земель на основі укладення митного союзу. Цей блок «складатиме фронт проти Сходу і Заходу», перш за все проти Росії та Англії. Ще в 1877 р. він також проектував можливість включення країн Балканського півострова до цього «серединноєвропейського альянсу» [10, с. 82].

Найповніше плани тісного зближення між Австрією та Німеччиною були викладені Фрідюнгом під час Першої світової війни у пропагандистській праці «Меморандум по Німеччині-Австрії» (опублі-

кована як рукопис у 1915 р. в Лейпцигу). Фактично це була доповідна записка групи австрійських пангерманців про необхідність укладення тісного господарсько-політичного союзу між Дунайською монархією і Німецькою імперією. До цієї групи належали, зокрема, відомий письменник, у майбутньому перший союзний президент Австрійської республіки д-р Міхаель Гайніш, професори Віденського університету Євген фон Філіпович і Ганс Юберсбергер. Зауважимо, що не всі вони поділяли серединноєвропейські плани Фрідюнга. Так, для професора Є. Філіповича центральним пунктом був тільки господарський і митний союз між Німецькою імперією та Австро-Угорщиною [20].

Меморандум проголошував головною метою укладення всебічного союзу з кайзерівською Німеччиною, який, на думку його авторів, зміг би забезпечити на майбутнє стабільне становище і цілісність Австро-Угорщини. Водночас передбачався митний союз обох імперій. Далі визначалося, що серединноєвропейський союз укладався терміном на 25 років, тобто на час дії митного і торгового договору, який повинні були розглянути і затвердити парламенти в Берліні, Відні та Будапешті [9, с. 73]. Фрідюнг і його однодумці сподівалися, що Австрія за допомогою тісних зв'язків з Німеччиною подолає господарські та фінансові труднощі, а також отримає велику користь від розширення своєї участі як серединноєвропейська імперія у світовій торгівлі.

Ще одним кардинальним досягненням внутрішнього характеру, чому сприятиме створення Міттельєвропи, стало б врегулювання національного питання, особливо заспокоєння чеського національного руху та рухів інших слов'янських народів. Габсбурзька монархія розглядалася як простір для розвитку всіх народів при збереженні сильної імперської влади, у віданні якої мали залишатися зовнішня політика, торгівля, армія і флот. У меморандумі передбачалося, що в результаті війни російсько-українські землі відійдуть до Австрії і об'єднаються зі Східною Галичиною, при можливому наданні їм «особливого становища» (Sonderstellung), тобто культурно-національної автономії, або ж створення «австрійської України» чи так званого «коронного краю» (osterreichisches Kronland) з особливим державно-правовим статусом [9, с. 84–85].

Обґрунтовуючи основні положення свого «Меморандуму», Фрідюнг і його прибічники виходили з того, що світ уже поділений на сфери впливу між великими державами, і залишилася тільки Сере-

динна Європа. Саме цей простір повинні використати Австро-Угорщина і Німецька імперія для зміцнення своїх позицій у світі та впливу на міжнародну політику. Однак концепція Фрідюнга не була підтримана Австрією. До його серединноєвропейських планів скептично поставилися як у Відні, так і в Будапешті.

Загалом всі плани, які розроблялися австрійською суспільно-політичною думкою щодо врятування дуалістичної Дунайської монархії, в тому числі різні проекти створення Серединної Європи, виявилися або нежиттєздатними, сповненими романтизмом і ностальгією за «золотою добою» в історії Австрійської імперії, або запізнілими. У пошуках адекватної відповіді численним австрійським (а також німецьким) схемам «Серединної Європи» у західних столицях особливу увагу надавали складним етнічним і національним проблемам регіону, сфокусованим в Австро-Угорщині. Саме з врахуванням дезінтеграційних процесів у Дунайській монархії, особливо в останні роки світового конфлікту, розроблялися основи стратегії і тактики країн Антанти і США у Центральній та Південно-Східній Європі. Важливе значення надавалося також укладенню сепаратного миру з Віднем.

Наслідком стало проголошення і конституювання низки нових незалежних держав, які утворилися в результаті геополітичних змін, ініційованих підсумками Першої світової війни і розпадом великих імперій — Австро-Угорської, Німецької, Османської, Російської. З-поміж цих держав чільне місце в міжвоєнній Європі посіли слов'янські — Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. — Югославія), а також Білоруська й Українська радянські республіки, які 30 грудня 1922 р. ввійшли до складу СРСР. Відзначені геополітичні зміни в Європі стали основою нової міжвоєнної системи міжнародних відносин. Фундаментальні принципи повоєнного міжнародного порядку були закріплені відповідною системою міжнародних договорів та угод у контексті роботи Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. Водночас, незважаючи на крах австрійських і німецьких серединноєвропейських планів і здобуття після Першої світової війни незалежності народами Центрально-Східної Європи, не втратили своєї актуальності та ваги проблеми подальшого розвитку інтеграційних процесів на території Європи. Все це принципово змінило розстановку сил як на європейській, так і на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції розвитку

всієї системи міжнародних відносин, які кардинально вплинули на їх еволюцію в міжвоєнний період. Ідея Об'єднаної Європи знову актуалізувалася (якщо не брати до уваги низку міжвоєнних проєктів, зокрема Е. фон Гасселя) тільки після Другої світової війни. Саме вона стала базою для створення і розширення спочатку Європейського економічного співтовариства, а потім і Європейського Союзу.

Джерела і література

1. Архив внешней политики Российской империи МИД Российской Федерации. — Ф Канцелярия. — Оп. 470. — Д. 68. — 1916 г.
2. Кайндль — завжди привід для інтелектуального діалогу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dobrabiblioteka.cv.ua/ua/news?id=542097>
3. Науманн Ф. Середня Європа / Ф. Науманн. — Птг., 1918.
4. Троян С.С. Німецька Mitteleuropa: історическа ретроспектива (німецькі плани створення Середньої Європи кінця ХІХ — початку ХХ століття) / С.С. Троян, В.П. Фисанов. — Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013.
5. Троян С.С. Німецьтво versus слов'янство: австрійські концепції Міттельєвропи напередодні та під час Першої світової війни / С.С. Троян // Матеріали міжнародної наукової інтернет-конференції «Сучасні дослідження історії слов'янських народів». До 20-річчя створення кафедри історії слов'ян. 19 вересня 2013 р. Івано-Франківськ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pu.if.ua/depart/SlavsHistory/ua/4369/>
6. Charmatz R. Das Ministerium des Reformen/ R. Charmatz // Die Hilfe. — 1916. — 9 November.
7. Charmatz R. Die österreichische Sozialdemokratie und die Zukunft Österreichs / R. Charmatz // Die Hilfe. — 1916. — 20 Januar.
8. Fellner F. Richard Charmatz — Biograf Österreichs / F. Fellner // Forum. — 1965. — März.
9. Friedjung H. Denkschrift aus Deutsch-Österreich / H. Friedjung. — Leipzig, 1915 (Manuscript).
10. Friedjung H. Der Ausgleich mit Ungarn / H. Friedjung. — Leipzig, 1977.
11. Hartmann L.M. Der Krieg in der Weltgeschichte / L.M. Hartmann // Zur Zeit — und Welttage. — Wien, 1915. — N 3.

12. Hartmann L.M. Deutschland und wir / L.M. Hartmann // Kampf. — 1918. — April.
13. Kaindl R. F. Deutsche Siedlung im Osten / R. F. Kaindl. — B.-Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1915.
14. Kautsky K. Die Veremigten Staaten Mitteleuropas / K. Kautsky. — Stuttgart, 1916.
15. Kováč D. Otárka Rakusko-Uhorska a jeho vnutorného uspoziadania vo vojnovych cielóh imperialistického Nemecka / D. Kováč // Ceskoslovensky casopis historicky. Praga. — 1987. — C. 2.
16. Kralik R. V. Die Entscheidung im Weltkrieg. Drei Reden / R. V. Kralik. — Wien: Adolf Holzhausen, 1914.
17. Kralik R.V. Geschichte des Volkerkrieges / R.v. Kralik. — Graz : [Universitätsbuchdr. u.] Verlbh. «Styria», 1923.
18. Naumann F. Mitteleuropa / F. Naumann. — B., 1915.
19. Naumann F. Werke. Bd. 4 / F. Naumann. — Köln und Oplanden, 1964.
20. Philippovicz E.v. Ein Wirtschafts- und Zollverband zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn / E.v. Philippovicz. — Leipzig, 1915.
21. Ramhardter G. Geschichtswissenschaft und Patriotismus österreichische Historiker im Weltkrieg 1914–1918 / G. Ramhardter. — Wien, 1973.
22. Schicksaljahre Österreichs 1908–1919. Das politische Tagebuch Josef Redlich. Bd.2. — Gras-Köln, 1954.
23. Skala R.V. Die Entwicklung des Deutschtums in Österreich / R.V. Skala // Der Panther. — 1916. — November.
24. Skala R.V. Wofür kämpfen wir Deutschösterreicher? / R.V. Skala // Deutsche Arbeit. — 1914. — Oktober.

ВЕЛИКА ВІЙНА У ВИМІРІ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПРОТИБОРСТВА ДЕРЖАВ У ЄВРОПІ

Понад століття минуло з тих днів, коли Європа і увесь світ були втягнуті у війну, яка знаменувала входження фактично усіх народів у добу світових воєн, революцій та соціально-економічних криз, які продовжувалися фактично усе ХХ століття. Мабуть, одним з головних наслідків Великої війни, зокрема і психологічних, було народження у її горнилі війни «іншого світу» — набагато більш жорсткішого, антигуманного й непередбачуваного. Як писала одна з авторів відразу після завершення війни, «геологія знає перевороти, які продовжувались декілька секунд, змінюючи будову земної кулі на декілька століть. В історії людства були події, що мали значення таких геологічних переворотів. До таких подій слід віднести велику війну» [1, с. 7].

У науковій розвідці автор намагатиметься окреслити тематику певних біфуркаційних точок у політиці Антанти і США щодо Австро-Угорщини — насамперед зусиль на укладення сепаратного миру з монархією, який так і не став реальністю. З іншого боку, варто ще раз детальніше поглянути на історію сепаратного миру з Росією, який увінчався домовленостями у Бресті. І насамкінець, ще раз акцентуємо на деяких психологічних мотивах війни, котрі певним чином вплинули і на перебіг подій міжвоєнної доби.

Сьогодні вже є доведеним історичним фактом, що у перші воєнні роки жодна з провідних держав Антанти не бажала і активно не виступала за розпад Австро-Угорської монархії. Нагадаємо, до прикладу, про британську офіційну позицію щодо цих проблем. Коли в грудні 1917 р. на Даунінг-стріт прийняли рішення вести таємні переговори з Віднем щодо сепаратного миру, то у Швейцарію був посланий відомий своїми австрофільськими настроями член Военного кабінету генерал Я.Х.Сметс. Зауважимо, що останній мало розумівся у внутрішньополітичних проблемах монархії. Розмовляючи якось із знаним публіцистом Г.У. Стідом, він поцікавився, «чи перебуває Моравія у складі Австрії та чи є відмінності між словаками й словенцям» [2, с. 242]. Проте, ще раз підкреслимо: генерал був австрофілом і про-

тивником розпаду Дунайської імперії. Сметс був переконаний: несподіваний розпад Австрії призведе до непередбачуваних «далекосяжних наслідків» і тому небажаний. «Ми не можемо скласти розрахунки, виходячи з цього», — констатував політик [3, с. 58]. В одному конфіденційному листі з Швейцарії наводились слова генерала Сметса про те, що «ми не бажаємо миру, який досягатиметься виключно силою зброї. Ми бажаємо такого миру, який би забезпечила робота наших дипломатів» [4, арк.130]. Традиційно австрофільським був і лист іншого британського політика Р. Сесіла голові Форін офісу А. Бальфуру від 28 грудня 1917 року. Він писав: «Особисто я вважаю, що незалежність Польщі, Югославії чи навіть Богемії не відповідає британським інтересам». На його думку, проекти, які передбачали створення незалежних держав у Центральній Європі, суперечили лінії щодо збереження статус-кво на континенті [5, с. 598].

Подібними міркуваннями керувалися і американські політики, коли зайнялися підготовкою програмної промови стосовно воєнно-політичних цілей США (віголошена президентом США перед Конгресом на початку січня 1918 р. вона у подальшому була відома як «Чотирнадцять пунктів Вільсона»). Тут, звісно, не будемо зупинятися на аналізі усіх тих пунктів, що торкалися долі країн і народів ЦСЄ — детально про це йшлося у монографії автора [6, с. 88–101].

Зробимо декілька зауваг про сучасне прочитання відомого X пункту з промови президента В.Вільсона щодо воєнно-політичних цілей США. Адже текст був прописаний, так би мовити, з метою дуального тлумачення

Остаточний текст пункту X був такий: «The peoples of Austro-Hungary, whose place among the nations we wish to see safeguarded and assured should be accorded the freest opportunity of autonomous development» [7, с. 527, 536]. Подаю тут власний варіант перекладу: «Народам Австро-Угорщини, чиє місце поміж іншими державами сподіваємось бачити захищеним і гарантованим, варто надати найвільнішу можливість автономного розвитку». Двоякість прочитання тексту заздалегідь передбачалася далекоглядними редакторами промови президента. У дипломатичних колах і серед спостерігачів відразу ж виникло запитання, кого або що мав на увазі Вільсон, говорячи про гарантоване місце у світовому співтоваристві. З'ясовуючи ситуацію, поділимо пункт на дві логічно пов'язані між собою смислові одиниці.

1. Австро-Угорщина, чиє місце поміж іншими державами ми сподіваємось бачити захищеним і гарантованим;

2. Народам... варто надати найвільнішу можливість автономного розвитку.

Зауважимо: для сучасників таке розуміння не було очевидним. Згодом і дехто з дослідників припустився помилки, намагаючись по-своєму, однозначно тлумачити текст пункту. Говорячи про сучасників, наведемо думку посла Франції в США Ж.Жюссерана. У конфіденційному листі до держдепартаменту дипломат попросив роз'яснити, чиє місце «поміж націями» президент сподівався бачити захищеним і гарантованим. Сам він вважав, що йдеться про народи, які проживали в Дунайській монархії. У відповіді Вільсона зазначалося: «Французький посол вірно інтерпретував мої мирні пропозиції стосовно Австро-Угорщини» [8, с. 83]. У Вашингтоні таке тлумачення «тримали» немов би про запас, для внутрішнього користування, з огляду на можливі зміни політичної ситуації в центральньо-європейському регіоні. Тоді запропонований Вільсоном (для Жюссерана) варіант тлумачення не міг набути широкого розголосу. Враховуючи існуючі реалії, у Вашингтоні не вели мови виключно про народи, оскільки суб'єктом міжнародного права залишалася Австро-Угорщина, з якою США сподівалися мати справу. Адже у західних столицях усе ще плекали надію на укладення сепаратного миру з Габсбургами. До речі, австрійські політики, ознайомившись з текстом Чотирнадцяти пунктів, сприйняли їх, щоправда не без заперечень, як основу майбутніх мирних переговорів. Не випадково, відомий американський дослідник В.Маматей писав, що у даному випадку маємо справу з дуже вдалим «вивертом психологічної війни». «Кожен мав змогу прочитати текст (пункту — Ф.В.) так, як йому заманеться» [9, с. 180].

Барон Мусулін повідомляв Черніну в телеграмі 28 січня 1918 р., що заява Вільсона і Ллойд Джорджа відносно майбутньої політики в австро-угорському питанні суттєво підривають великосербські плани. Констатація того, що розчленування Австро-Угорщини не передбачено у воєнних цілях Антанти, викликало в сербських емігрантських колах, на думку дипломата, «велике занепокоєння». В зв'язку з цим Югославський комітет у Лондоні виступив із заявою, в якій зазначалось, що «демократизація Австро-Угорщини на основі автономії не

може розв'язати югославське питання». Цього можна досягнути лише за умов повного звільнення югославів з-під австрійської влади [10, арк.21].

Отже, більшість незаангажованих дослідників сходились на думці, що «пункт Десятий закликав до внутрішньої (чи то федеральної) автономії для національних груп всередині Австро-Угорської імперії». «Тільки пізніше Вільсон погодився з розпадом імперії, що призвело до встановлення слабких держав в Центральній Європі, підірвавши баланс сили і відкривши шлях Гітлеру» [11, с. 512].

Другою найважливішою подією, що також серйозно заспокоїла віденських і берлінських політиків було укладення мирних договорів у Бресті — спочатку з Україною (9 лютого 1918 р.) і невдовзі після цього з більшовицькою Росією. Договір з Україною, зокрема з тодішньою Центральною Радою як представницьким органом, мав на меті використання національного українського руху власне у геополітичних цілях Центральних держав. Сама Центральна рада, укладаючи мир з німцями, опинилась у складному становищі: між молотом і ковалдом. Тогочасну драматичну ситуацію дуже добре описав один із сучасників К.Вишевич. Описуючи труднощі, що виникли у взаєминах України з Антантою, він зазначав: «... Для Центральної ради це було далеко не так просто: війська розпропаговані й воювати не підуть: у такому випадку німці безперешкодно завоюють Україну, тому що Антанта своїх військ для захисту України не дасть. З іншого боку, укладення миру з німцями — це значить підбурити проти себе Антанту, яка через рік, два, десять, але все-таки безумовно переможе у війні. Що ж робити? Юлій Цезар перед переходом Рубікону був у менш скрутному становищі, ніж Центральна рада у грудні 1917 року» [12, с. 134]. Дмитро Дорошенко згодом писав: «Події, що скоро настали — більшовицьке повстання у Києві й залишення столиці українським урядом, — перервали зносини з представниками Антанти, а заключення Берестейського миру поставило ці держави у вороже становище супроти України. Ні Франція, ні Англія ніколи більше і не згадували, що був час, коли вони самі шукали порозуміння з Україною й вийшли з нею в офіційні зносини» [13, с. 135].

Мабуть, тут слід нагадати і такий факт щодо позиції офіційного Парижу напередодні Бресту — восени 1917 р. Намагаючись умовити й відвернути насамперед більшовиків від укладення сепаратного

миру з центральними державами на К'є Дорсе розглядали у певний момент можливість визнання уряду Леніна-Троцького у Петрограді. Ось як про це пише у своїй книзі Р.М.Заблудовська — тоді агенти французького уряду в Росії отримували інструкції стосовно необхідності переконати «представників радянської влади» у «непотрібності й не вигідності укладення миру з Німеччиною. Не тільки у лівих французьких друкованих органах, але навіть у «*Temps*» було зауважено про необхідність запобігти діалогу німців з більшовиками і намагались спрямувати останніх у русло Entente. У цей період, що передував укладенню Брест-Литовського миру, шанси більшовиків на визнання у Франції були дуже великі. Лише зухвалій поведінці радянської влади, яка вдавалась всякий раз, у найбільш сприятливий для неї момент, до незграбного кроку, слід приписати те, що визнання більшовиків не відбулося» [14, с.79].

Варто констатувати і те, що «обидва Бреста» у Берліні й Відні вважали серйозною дипломатичною перемогою над державами Антанти на Сході континенту. Не випадково, імператор Карл висловив з цього приводу найширшу подяку графу Черніну, відзначаючи його «цілеспрямовану й успішну роботу» [15, арк. 178]. А Україна, особливо в очах німецької військової адміністрації, розглядалася передусім як важливий сировинно-територіальний ресурс. Генерал Гофман у розмові з експертом німецького МЗС К.Россом був дуже відвертим: «Ха! Уся Україна цікавить мене лише до найближчого врожаю. А там нехай з нею буде усе, що завгодно» [16, с. 288].

Звісно, не виправдана ейфорія Центральних держав з приводу перемоги у Бресті певним чином на місяць-другий була певною «моральною ін'єкцією» перед нищівною поразкою у війні. Якщо говорити про Австрію, то, мабуть, у травні-червні 1918 р. Габсбурги втратили свій останній шанс. Як повідомляв австрійський дипломат — барон де Вокс з Берна, посилаючись на одного високоповажного американця, Америка не ставиться вороже до Австро-Угорщини, відрізняючи позицію останньої від Німеччини. «Вільсон, — зазначалося в його телеграмі до Відня, — не думає про розпад Австро-Угорщини. Він бажає лише визнання правових політичних і національних вимог слов'янських народів Австро-Угорщини, що їх прагнуть захистити держави Антанти. Проте, якщо Монархія не може

проводити саме таку політику з тим, щоб задовольнити ці вимоги, то питання її розпаду вирішиться само по собі» [17, арк. 109].

Якщо ж розглядати ситуацію, що склалася у 1918 р., без емоцій (особливо пов'язаних із перебігом національної боротьби або ж із заплутаними територіальними проблемами), то перемога Центральних імперій, мабуть, відкривала перед регіоном Центрально-Східної Європи перспективи більш стабільного й набагато вигіднішого економічного розвитку. Антанта, як відзначав відомий соціал-революційний діяч Парвус, фактично давала історії «задній хід», штовхаючи Центральну Європу до безпомічного стану, в якому вона перебувала у 40-і роки минулого століття. «Перемога Центральних держав відкривала широкий простір для промислового розвитку усіх країн, — констатував він, — перемога Антанти навпаки, повинна цей розвиток звузити, втиснути у насильницькі рамки» [18, с. 13–14]. Саме з таких позицій оцінював наслідки перемоги Антанти для Європи британський дослідник Нейл Фергюсон [19], доводячи, що протистояння і втрати обох світових війн були марними. Сучасна Німеччина фактично творить економічну Міттельєвропу, просуваючись шляхом економічного домінування на континенті уже у межах ЄС.

Перша світова війна справді стала першою глобальною війною усіх проти всіх, коли, приміром, австралійські і новозеландські частини билися на Галіполійському півострові, канадці та американці, висадившись на континенті, воювали у Франції, а турецькі з'єднання, підтримуючи австрійського союзника, воювали в Карпатах, тоді як чехо-словацький корпус здійснював свій Анабасису Сибіру.

Зрозуміло, нам з висоти сьогодення часу ясніше бачиться та обставина, що мало хто з політиків тієї пори віддавав собі звіт — у яку непередбачувану ситуацію штовхає кожен з монархів «свої» імперії та «своїх» підлеглих. Швидше навпаки: війна мислилася як невелика літньо-осіння кампанія, що триватиме ніяк не більше трьох місяців. І все ж, заради об'єктивності слід визнати: у правлячих колах Австро-Угорщини та Німеччини було, як видається, набагато більше нерозсудливості і недалекоглядності, ніж у Росії чи Великобританії. Як свідчать документи, Ніколай II «втягувався» у війну немовби мимоволі. Згідно донесення німецького військового агента майора фон Еггелінга, після зустрічі з військовим міністром В.А.Сухомліновим, у нього склалося враження, що «військові приготування Росії відпові-

дають психології Ніколая II, який прагне уникати військових заходів, які противні його характеру» [20, с. 22]. Був навіть момент, коли імператор висловив бажання призупинити розпочату мобілізацію, на що військовий міністр відповів, що мобілізація «не коляска» і її «відкатати» назад вже практично неможливо.

Взагалі-то, саме Перша світова стала періодом, коли було покладено початок масовим пропагандистським акціям — якісно іншого характеру. І якщо мова заходить про успішну «війні слів», то пріоритет тут належить, зрозуміло, Великобританії, де був створений відомий «Дім Крю», що мав на меті організувати масований пропагандистський наступ на противника. Нагадаємо, що автором терміну «психологічна війна» (всупереч розхожій думці про першість американців — і то майже 30 років потому) був секретар Воєнного кабінету Ллойд Джорджа полковник Моріс Хенкі .

Або ж візьмемо іншу проблему, котра знаходиться у сфері психології. Тактика масового залякування, що розвинулася до небачених масштабів у роки Другої світової війни, була апробована саме в роки Першої світової. У серпні 1914 року німецькі солдати вбили 150 цивільних осіб стратегії, відомої як Schrecklichkeit — «залякування». Її метою було залякати більшість громадян окупованих територій, щоб уникнути повстань.в бельгійському містечку Аршоте. Ці вбивства були частиною

Інша тема — використання науково-технічних досягнень в більш широкому сенсі. Саме у роки світового конфлікту наука, як би ми зараз сказали, стала розглядатися як дієва виробнича сила. Дійсно, як писав згодом у мемуарах Ллойд Джордж, у роки Великої війни в тилу «панували інженер і хімік» [21, с. 414] .

Візьмемо як приклад один з технічних символів Першої світової війни — танки. Незважаючи на певну незграбність, неповороткість і малу швидкість перших зразків, його винахід став воістину предтечею технічних новинок наступного періоду. Навряд чи ми відкриємо секрет, сказавши, що перші атаки за участю танків розглядалися командуванням Антанти як зброя насамперед психологічного залякування супротивника. Це було саме так, якщо згадати, що на одній з Гаазьких мирних конференцій початку століття навіть станковий кулемет розглядався як зброя масового ураження в майбутній війні.

Цікаво відзначити, що в сучасній англійській школі вчитель, говорячи про перший танк «Little Willie», зазвичай, говорить про його вельми скромні технічні характеристики, наприклад, що він не міг розвивати швидкість більше трьох миль на годину і був нездатний подолати траншеї. Досвід його застосування на театрах військових дій подається учням швидше як «неуспішний для Антанти» [22]. І все-таки ще раз перечитаємо мемуари Ллойд Джорджа. Політик писав, прославляючи англійське виробництво і англійський геній, що саме вони дали танк, який став найбільш «видатним нововведенням серед механічних знарядь війни». Це було британською відповіддю на кулемети і окопи німецької армії. У лютому 1916 р. перший танк був представлений на випробуваннях у Хетфільд-парку. «Я згадую відчуття здивованого захоплення, з яким я вперше побачив потворне чудовисько під назвою «королівська сороконіжка»; танк легко рухався через щільні загородження, переповзав по глибокій багнуці, піднімався на парапети і через окопи». Лорд Кітченер також був вражений його можливостями, але щоб приховати значимість такого цінного знаряддя і не ризикувати «надмірним розголосом», і він навіть сміявся над неповоротким чудовиськом, зазначивши, що воно може швидко знищуватися артилерією. Як писав Ллойд Джордж, запланований у 1919 році останній наступ союзників передбачав застосування танків і військових тракторів «у величезних кількостях». І якби такий наступ здійснився, він представляв би «руйнівний похід орди механічних гусениць» [23, с. 430, 432, 435].

Говорячи про політичні наслідки війни, зауважу, що в її результаті народжувався інший, схожий з періодом Середньовіччя, європейський світ геополітичної череззмужжя, що з'явився на руїнах багатонаціональних імперій. Виникає питання: чи не занадто прорахувалися з його перебудовою провідні політики Антанти і США. Задумана спочатку Дунайська федерація з Т.Г. Масариком на чолі так і не стала реальністю.

Варто нагадати тут декілька епізодів, які дають змогу зрозуміти позицію США та Англії наприкінці війни в австро-угорському питанні. Коли у жовтні 1918 р. мова зайшла про перемир'я з Австро-Угорщиною, американці вже не могли обмежитися «просто автономією». Як записав у своєму щоденнику один з членів секретаріату британського Воєнного кабінету Т.Джонс 15 жовтня 1918 р.: «Прези-

дент погодився на розпад Австрії в інтересах пригноблених національностей» [24, с. 68]. Наступного дня Вільсон у розмові із британським дипломатом сером Уільямом Уайзменом підкреслив, що з часу проголошення 14 пунктів на американську позицію щодо Австро-Угорщини вплинули «два нових факта» — визнання чехо-словаків та югославів. У відповідь на зауваження Уайзмена про те, що австрійський уряд може «захопити» на мирну конференцію, діячів, які б представляли там «різні національності», президент роздратовано відповів: «Ми вже визнали Масарика, Дмовського та їхні угруповання, тому не бажаємо більш нічого чути» [25, 285]. Ось яка думка пролунала під час дебатів у британському парламенті: «Абсолютно необхідно в ім'я нашого майбутнього на Сході, щоб Австрійська імперія припинила існування. Якщо [вона] розпадеться, ми будемо мати Польщу як перепону на Півночі, чехословаків у центрі, і на Півдні — буферну зону у Румунії, Трансільванії та в Югославії» [26, кол. 1368–1369]. Дійсно, тоді погляди антантівських політиків повернулися перш за все до проекту «Чехословаччини», який з точки зору узгодження етнічних інтересів був однак найменш пророблений і життєздатний [27]. Не менш проблемним виявився югославський проект. Для всього регіону Південно-Східної Європи у межах міжвоєнної доби усе актуальнішими ставали слова, що їх у запалі вигукнув барон С.Сонніно президенту США В.Вільсону на одному з засідань Паризької мирної конференції: «Ну, що ж, візьмемося за ножі» [28, с. 181].

Низка підпорядкованих Антанті малих держав у Центральній Європі виявилась вельми ентропійним утворенням, щоби стримати у майбутньому відроджену німецьку міць. З іншого боку, роковою помилкою Австро-Угорщини було те, що її керманічі, затьмарені ейфорією щодо «Піррової перемоги» у Бресті, фактично «здали» власний державний суверенітет Німеччині, перетворившись у другорядний об'єкт геополітичних маніпулювань.

Підводячи підсумки Світової війни, Булгаков написав таке : у 1918 відбулася подія, про яку «людство, напевно, буде говорити ще сто років ... Гальські півні у червоних штанях, на далекому європейському Заході, заклали товстих кованих німців до напівсмерті» [29, с. 79]. Однак Росія, що поклала на вітвар загальної перемоги союзників мільйони життів, виявилася (в силу відомих трагічних подій, породжених «окаянними днями») виключеною з числа пере-

можців. Опинившись у Берліні, після перипетій громадянської війни, відомий письменник — історик російської еміграції Роман Гуль згадував: «Через день по нашому прибутті французи, італійці, серби, румуни відправлялися на батьківщину. ... [Полонені] шикуються у колони з валізами, мішками на руках. Над кожною з колон майорить, самими зроблений, величезний національний прапор; у багатьох в руках — маленькі прапорці. Довгі колони голосно, радісно співають свої гімни. Лине «Марсельеза», співають італійці, серби, румуни. Кричать своє «ура» ! ! ... Ми, рвані, голодні, стоїмо купками вдалині двору. Без сім'ї, без свого народу, викинуті з батьківщини ... Колони з радісними піснями, криками, махаючи шапками, пішли на батьківщину ... У нашому гурті у одних навернулися сльози, інші ніяково відвернулися і відійшли» [30, с. 233].

До того ж, відома теза Фрітца Фішера про цілеспрямоване прагнення Німеччини до світового панування піддається німецькій історіографії критиці як перебільшена і одностороння. Фактично поступово відроджується точка зору традиційної марксистської школи про відповідальність усіх «імперіалістичних» держав (сьогодні ми б сказали імперій) у розв'язанні війни. Історики у пошуках причин війни дивляться вже не тільки у бік Берліна, але і у бік Парижа і Відня, Санкт-Петербурга і Лондона.

Як зазначав оглядач «*The Economist*» Енн Роу, війна готувалася, й що особливо важливо, відчувалась задовго до того, як вояки двох блоків глибоко загрузли у «болотистому лабіринті Фландрії». Відбувалось це до 1914 р., коли Кандинський писав свої «Імпровізації», Джойс уже розпочав «Улісса», а Стравинський створив «Весну священну» [31, с. 72–73]. Світ був дезінтегрований і земля вже тоді нахилилася у бік хаосу.

Щоб ми не говорили, як би ми ні оцінювали Першу світову війну, вона надала іншу, майже ніким невідчувану раніше, динаміку усьому ХХ століттю, хоча у більшості випадків, особливо стосовно людських взаємин і облаштування, як сказав колись Каземир Малевич, «державних огорodів на культурно-гуманно-економічних» засадах [32, с. 109–110], на противагу людській єдності усіх земель, були досягнуті не дуже надихаючі результати.

Джерела і література

1. Заблудовская Р.М. Франция за пять лет, 1914–1919 / Регина Заблудовская. — Paris: Jacques Povolozky &C, 1919. — 93 с.
2. Seton-Watson H. And Ch. The Making of a New Europe / H. And Ch. Seton-Watson. — L., 1981. — XI, 458 p.
3. Selections from Smuts Papers. — Vol.3. — Cambridge: Cambridge University Press, 1966. — V, 688 p.
4. Kriegs-Ziele Entente-Staaten. // Haus-, Hof- und Staatsarchiv.P.A.I. 1052.Liasse Krieg 69. (далі: HHStA)
5. The Mirage of Power.British foreign policy. 1902–1922. — V.3. — L.: Routledge & Kegan Paul PLC, 1972. — XVII, 423–759.
6. Фісанов В.П. Програме суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни) / В.Фісанов. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — 264 с.
7. The Papers of Woodrow Wilson. — Vol.45. Nov.11, 1917 — Jan.15, 1918 / Ed.by Arthur S.Link. — Princeton: Princeton University Press, 1984. — 656 p.
8. The Papers of Woodrow Wilson. — Vol.46. Jan.16, 1918 — March 1918 / Ed.by Arthur S.Link. — Princeton: Princeton University Press, 1984. — 686 p.
9. Mamatey V.S. The United States and East Central Europe, 1914–1919. A study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda / V.S. Mamatey. — Princeton: Princeton, University Press, 1957. — 401 p.
10. Kriegs-Ziele Entente-Staaten // HHStA.P.A. I.1052.Liasse Krieg 69.
11. **Cashman S.D.** America in the of Titans.The progressive Era and World War First. — N. Y.: New York University Press, 1988. — XVI, 605 p.
12. Вышевич К. Украинский вопрос, Россия и Антанта / К. Вышевич. — Гельсингфорс: Гельсингфорская центральная типография, 1918. — 43 с.
13. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко // Березіль. — 1991. — Ч.9. — С. 120–140.
14. Заблудовская Р.М. Вказ.пр.
15. **Telegramm Karlan Czernin**, 9.II.1918 // HHStA.P.A.I. 1092 a. Nachlass Czernin
16. Архив Русской революции. — Т.1–2. — М.:Политиздат, 1991. — С.288–294.
17. De Vaux an Burian, 2.VIII.1918 // HHStA.P.A.I. 1052.

18. Парвус А.Л. Правда глаза колет! Личное разъяснение Парвуса / А.Л. Парвус. — Стокгольм: Извне, 1918. — 70 с.
19. Ferguson N. The Pity of War. Explaining World War I. / Niall Ferguson. — N.Y.: Basic Books, 1999. — 563 p.
20. Тарсаидзе А. Четыре мифа / А. Тарсаидзе. — Нью-Йорк: Waldon Press, Inc., N.Y.C, 1969. — 384 с.
21. Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. — Т.1–2. / Дэвид Ллойд Джордж. — М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. — 678 с.
22. First World War by Mrs.Tasker.
23. Ллойд Джордж Д. Вказ.пр.
24. Jones T. Whitehall Diary. Vol.I. 1916–1925 / T.Jones. — L: Oxford University Press, 1969. — XIX, 358 p.
25. Fowler W.B. British-american relations, 1917–1918. The role of Sir W.Wiseman / W.B. Fowler. — Princeton: Princeton University Press, 1969. — 334 p.
26. Great Britain. Parliamentary debates. Official report. — Vol.53. — L.: H.M.S.O., 1923.
27. Бобраков-Тимошкин А. Проект «Чехословакия»: конфликт идеологий в Первой Чехословацкой республике (1918–1938) / Александр Бобраков-Тимошкин — М.: Новое литературное обозрение, 2008. — 224 с.
28. Марескотти А. Дипломатическая война / Альдрованди Марескотти. — М.: Госполитиздат, 1944. — 391 с.
29. Булгаков М. Белая гвардия / Михаил Булгаков. — М.: ЭКСМО, 2010. — 350 с.
30. Гуль Р. Киевская эпопея (ноябрь—декабрь 1918 года) // 1918 год на Украине / Роман Гуль / Сост., предисловие и комментарии С.В.Волкова. — М.: Центрполиграф, 2001. — С.194–233.
31. Роу Е. Велика війна / Енн Роу // Світ у 2014. Український випуск. — С.71–73.
32. Малевич К. О новых системах в искусстве (1919) / Каземир Малевич // Черный квадрат. — СПб.: Азбука-классика, 2008. — С.81–124.

ВЕЛИКА ВІЙНА І ПОШУКИ МИРУ: ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ «ЧОТИРНАДЦЯТИ ПУНКТІВ» ВУДРО ВІЛЬСОНА

Століття минуло з тих днів, коли Європа і увесь світ були втягнуті у Велику війну, яка знаменувала входження фактично усіх народів у добу воєн, революцій та соціально-економічних криз, які продовжувалися фактично усе ХХ століття. Сьогодні є необхідність звернутися до документів вже далекої від нас доби, щоби зрозуміти суперечливий дух епохи — ту таємницю, в якій народжувалися контури нового ХХ віку як століття екстремального. І тут нам допоможе саме контент-аналіз найважливіших документів, які складають, так би мовити, «дипломатичну пам'ять» людства. До таких документальних джерел, поза всяким сумнівом, можна віднести відомі «14 пунктів» президента США Вудро Вільсона, які стали мирною програмою у рік завершення війни, а згодом і під час роботи Паризької мирної конференції. Багаторічна робота над документальними джерелами доби Першої світової війни спонукала автора звернутися насамперед до текстологічного аналізу Десятого пункту з промови президента, що її Вільсон виголосив у Конгресі 8 січня 1918 р. Нагадаємо, що він стосувався однієї з ключових проблем майбутнього територіального устрою Центральної Європи — подальшої долі багатонаціональної австро-угорської імперії.

Автор ставить за мету інтерпретувати насамперед промову президента США В.Вільсона до Конгресу 5 січня 1918 р. як документ, що є наслідком правової та дипломатичної діяльності президента та представників експертного середовища. Як справедливо зазначає відомий вітчизняний документознавець Г.М. Швецова-Водка, за межами документу залишаються ті матеріали, які описують у нашому випадку копітку підготовчу та експертну діяльність. І саме, цю найбільш трудомістку і «тіньову сторону» підготовки та оцінки дипломатичних документів, маємо на меті, наскільки можливо, показати у запропонованому матеріалі.

Проаналізуємо тут відомі нам джерела «формування» остаточного тексту програмного документу адміністрації Вільсона. Мабуть, одна з ключових фраз щодо автономії національностей Австро-Угорщини потрапила до тексту документу із наукових праць відомого

французького історика Л.Леже. Вчений писав у своїй фундаментальній роботі, присвяченій австро-угорським проблемам, що врятувати країну від політичної анархії може лише встановлення нового *modus vivendi* між різними національностями. Ось чому, на його думку, конче необхідна «трансформація нинішньої дуалістичної монархії у федеративну державу, де б *локальна автономія різних національних груп була шанована й визнана*» (the local autonomy of the different national groups will be respected and recognized — курсив мій — В.Ф.) [1, с. 457]. Зауважимо, що, хоча ця ідея імпонувала Вільсону, її виклад експертами навряд чи влаштував політика. Президенту був не до вподоби запропонований у меморандумі багатослівний варіант. Мабуть, аналітики, спираючись на тезу Леже, врахували це у подальшій роботі. Формулу, яка влаштувала Габсбургів, було знайдено в конфіденціальному листі Бальфура. Інформуючи Вільсона про таємні переговори з австрійським представником, глава Форін офіс зауважив таке: виступаючи проти розпаду Австро-Угорщини, Британія висловила побажання, що в майбутньому народам, з яких складається імперія, буде «надано можливість автономного розвитку» (given an opportunity for autonomous development) [2, с. 609].

Підсумком копіткої аналітичної роботи, яка поєднувалася з неабиякою редакційною правкою, став такий попередній текст пункту: «The peoples of Austro-Hungary, whose place among the nations² of the world we wish to see safeguarded and assured must be accorded the freest opportunity of autonomous development» [3, с. 481]. Ось його переклад: «Народам Австро-Угорщини, чиє місце поміж іншими державами світу ми сподіваємось бачити захищеним і гарантованим, потрібно надати найвільнішу можливість автономного розвитку». Проте і цей текст не задовольняв президента і тому не був остаточним. Вільсон, намагаючись заспокоїти Відень, вирішив продемонструвати прихильність принципів збереження статус-кво, щоб якимось чином не завдати шкоди суверенітету Австро-Угорщини. Президент підредагував формулювання в тій частині, де йшлося про можливість «вільного автономного розвитку народів», замінивши вираз «must be accorded» (потрібно надати) на «should be accorded» (варто надати). Внаслідок

² Зауважимо, що слово «nation» в англійській мові має, як відомо, різноманітні значення: 1) народ, нація; 2) держава, країна. Так, словосполучення «community of nations» означає «співтовариство держав». Зрозуміло, що Дунайська монархія не могла вважатися нацією.

цього тон сказаного пом'якшав і віденські політики мали розглядати пропозицію Вільсона виключно як пораду, а не вимогу.

По-друге, з виразу «among the nations of the world» (поміж іншими державами світу) зникло слово «world» — «світу». При збереженні першого варіанту значною мірою звужувалися можливості подвійного читання тексту. Адже вислів «nations of the world» тлумачився виключно як «держави світу», тобто йшлося лише про Габсбурзьку монархію та її місце в системі держав. У такому випадку неможливо було, при нагоді, прочитати «among the nations» як «поміж націями», а це не влаштовувало офіційний Вашингтон. Вилучаючи слово «світу», можна було, при бажанні, віднести прийменник «чиє» до слова «народи» і читати текст так: «Народи Австро-Угорщини, чиє місце поміж іншими націями...» (курсив мій — В.Ф.). Отже, докорінним чином змінювався зміст написаного.

І ще одне. В остаточний текст документу за порадою Ліппмана включили слово «народи» (peoples). У попередньому меморандумі, написаному професором Р. Кернером, експертом з чеських проблем, пропонувався терміни «нації» та «раси»(races). Проте перевагу було надано терміну «народи», який і використали експерти в остаточному меморандумі, представленому президенту Вільсону [4, с. 95]. Згодом американці змінили акценти, опинившись перед необхідністю підтримати визвольний рух народів Дунайської імперії.

Остаточний текст пункту Х був такий: «The peoples of Austro-Hungary, whose place among the nations we wish to see safeguarded and assured should be accorded the freest opportunity of autonomous development» [3, с. 527, 537]. Автор подає тут власний варіант перекладу: «Народам Австро-Угорщини, чиє місце поміж іншими державами сподіваємось бачити захищеним і гарантованим, варто надати найвільнішу можливість автономного розвитку» Зміст написаного можна було тлумачити двояко і це заздалегідь передбачали далекоглядні редактори промови президента. У дипломатичних колах і серед спостерігачів відразу ж виникло запитання, кого або що мав на увазі Вільсон, говорячи про гарантоване місце у світовому співтоваристві. З'ясовуючи ситуацію, поділимо пункт на дві логічно пов'язані між собою смислові одиниці.

1. Австро-Угорщина, чиє місце поміж іншими державами ми сподіваємось бачити захищеним і гарантованим;

2. Народам... варто надати найвільнішу можливість автономного розвитку.

Зауважимо: для сучасників таке розуміння не було очевидним. Згодом і дехто з дослідників припустився помилки, намагаючись по-своєму, однозначно тлумачити текст пункту. Говорячи про сучасників, наведемо думку посла Франції в США Ж.Жюссерана. У конфіденційному листі до держдепартаменту дипломат попросив роз'яснити, чиє місце «поміж націями» президент сподівався бачити захищеним і гарантованим. Сам він вважав, що йдеться про народи, які проживали в Дунайській монархії. У відповіді Вільсона зазначалося: «Французький посол вірно інтерпретував мої мирні пропозиції стосовно Австро-Угорщини» [5, с. 83]. У Вашингтоні таке тлумачення «тримали» немов би про запас, для внутрішнього користування, з огляду на можливі зміни політичної ситуації в центрально-європейському регіоні. Тоді запропонований Вільсоном (для Жюссерана) варіант тлумачення не міг набути широкого розголосу. Враховуючи існуючі реалії, у Вашингтоні не вели мови виключно про народи, оскільки суб'єктом міжнародного права залишалася Австро-Угорщина, з якою США сподівалися мати справу. Адже у західних столицях усе ще плекали надію на таємні контакти з Віднем, сподіваючись укласти сепаратний мир з Габсбургами. До речі, австрійські політики, ознайомившись з текстом Чотирнадцяти пунктів, сприйняли їх, щоправда не без заперечень, як основу майбутніх мирних переговорів. Не випадково відомий американський дослідник В.Маматей писав, що у даному випадку маємо справу з дуже вдалим «вивертом психологічної війни». «Кожен мав змогу прочитати текст (пункту — Ф.В.) так, як йому заманеться», — писав він [6, с. 180]. Цікаво, що сучасний чеський історик В.Вавра знайшов російський переклад пункту, зроблений на початку 1918 р. у генеральному консульстві США в Москві: «Народам Австро-Венгрии, место которой среди других наций мы желали бы видеть...» [7, с. 20]. Радянський вчений З.А.Атлас наводить той варіант перекладу X пункту, який передбачав збереження Австро-Угорщини як державного цілого. При цьому автор цитує «Известия» за 30 грудня 1917 р.: «Народам Австро-Венгрии, место которой (курсив мій — В.Ф.) среди других наций мы желали бы видеть сохраненным и упроченным, должна быть предоставлена возможность автономного развития». Таким чином, робить традиційний

для радянської історіографії висновок З.А. Атлас, «ідеться не тільки про збереження Австро-Угорщини, але й про зміцнення її на основі автономного розвитку її народів. За допомогою культурно-національної автономії правлячі кола США намагалися утримати народи Австро-Угорщини від революційної та національно-визвольної боротьби, зміцнити позиції реакції в країні» [8, с. 112].

Перш ніж перейти до інших сюжетів, звернемо увагу на джерела формування пункту X. На наш погляд, він складався під впливом двох джерел. Перше — меморандум Мезеса-Ліппмана. Друге — це згадуваний лист Бальфура Вільсону.

1. Austro-Hungary, whose place among the nations... (порівняємо з меморандумом експертів: «Austria-Hungary may be free to take her rightful place among the nations»).

2. Знову текст пункту: «The peoples ... should be accorded the freest opportunity of autonomous development». Ось витяг з листа Бальфура: «...Our strong desire to see the various nationalities of which the Empire is composed given an opportunity for autonomous development...» (Маємо сильне бажання бачити, що різним національностям, з яких складається імперія, надано можливість автономного розвитку). Вірогідним є вплив на авторів деяких ідей Леже.

Вільсон, як згадує його донька, мав свій «особливий метод» підготовки промов. Спочатку він занотовував суть на невеличких листках паперу, частково надрукованих на машинці, частково написаних від руки, потім знов робив вставки. Остаточний текст друкувався на машинці на аркушах тонкого паперу, в нього «вносилися деякі виправлення, охайно вписані між рядками» [9, с. 246]. Саме так виглядав попередній варіант тексту 14 пунктів, що його правив президент.

У травні-серпні 1918 р., коли посилювався національний рух в Монархії і стало очевидним, що Відень не піде на поступки країнам Антанти, дипломати, читаючи Десятий пункт, зовсім інакше розставили акценти. 19 серпня державний секретар Р. Лансінг у листі Вільсону писав, що США окремою декларацією могли б підтримати австро-угорські національності, які бажають визволитись від німецького панування. Вони могли б розраховувати не тільки на симпатії з нашого боку, писав він, але і на матеріальну допомогу. При цьому, як вважав Лансінг, можна було встановити тісні контакти з революційними організаціями і групами, які виступають проти австро-угорського

уряду, добиваючись національної незалежності збройним шляхом. «Якщо такий курс буде схвалено, зазначав політик, то Австро-Угорщині необхідно дати зрозуміти, що під час мирних переговорів ми виступимо проти існування імперії в її нинішній формі і в нинішніх кордонах» [10, т.І, с. 140]. Мирна програма, як визнавав пізніше Ліппман, мала встановити лінії порозуміння між союзниками, з одного боку, та неофіційними колами в Німеччині і «нерівноправними народами Австро-Угорщини» (subject peoples of Austria-Hungary) [11, с. 136]. До речі, Лансінг завжди критично ставився до промови президента у Конгресі, зокрема до Десятого пункту, оскільки пропонувалося «федералізувати» Габсбурзьку імперію. У мемуарах він писав: «Я не наважувався включати (до мирної американської програми — В.Ф.) питання про незалежність для австро-угорських національностей, а саме — чехів, русинів, південних слов'ян, бо президент, виключаючи випадок з Польщею... мав на меті будь-що зберегти дуалістичну монархію. Я не вважав це мудрим рішенням» [12, с.261]. Взагалі-то до думки Лансінга ні Вільсон, ні Хауз ніколи серйозно не прислухались. Лансінг грав власну гру. Вільсон, вважав Хауз, ніколи не підтримував Лансінга, тому що той не погоджувався з ним у багатьох питаннях. Коли Сполучені Штати приєдналися до союзників, Вільсон хотів поставити Ньютона Бейкера на місце Лансінга. Хауз переконав його не робити ніяких змін. Лансінг був відомою політичною величиною, Бейкер — невідомою [13, с. 78].

Отже, те, про що Вільсон писав Жюссерану в конфіденціальному листі, стало можливим лише влітку 1918 р. Тоді у дипломатичних колах віддавали перевагу такій редакції тексту: «*Народам Австро-Угорщини, чие місце* поміж іншими націями ми сподіваємось бачити захищеним і гарантованим, потрібно надати найвільнішу можливість автономного розвитку». У Вашингтоні висловили бажання бачити національності імперії Габсбургів рівноправними членами міжнародного співтовариства саме тоді, коли розпад Дунайської монархії хоча й очікувався, але не був ще таким очевидним. Зазначимо: саме цей варіант перекладу наводився в багатьох радянських виданнях минулих років. У відомій документальній публікації «Архів полковника Хауза», наприклад, читаємо: «Народам Австро-Угорщини, місце яких поміж націями ми бажаємо бачити забезпеченим і міцним, варто надати повну можливість вільного автономного розвитку» [14, с. 155].

Пізніше Липпман піддав критиці стратегію Вільсона у Центральній Європі, викладену у 14 пунктах. Теза щодо Італії ігнорує «стратегічні міркування». Пункт щодо Росії за виключенням Польщі підтверджує «відновлення старих кордонів імперії». Сербії обіцяний вихід до моря, проте про Юго-Славію (Jugo-Slavia) не згадується, тому що перевага надається «єдності Австро-Угорської імперії». Румунія у своїх старих кордонах залишається «віч-на-віч з Угорщиною». Про чехо-словаків взагалі не згадується. «Розчленування» Туреччини не визначається, і постає лише одна тверда вимога «нової держави» — це Польща. Болгарський дипломат С. Панаретов записав у своєму щоденнику 8 січня 1918 р. (у день проголошення Вільсоном промови): «Я казав, що серби не задоволені посланням..., особливо пунктом X, який не має на меті знищення Австрії і здійснення югославських мрій» [15, с. 178–179].

Слід згадати і про зацікавленість Вільсона у тому, щоб його «Чотирнадцять пунктів» та інші промови набули найширшого розголосу та визнання як програма мирного врегулювання. Президент доручив Джорджу Крілу через співробітників своєї інформаційної служби перекласти і розповсюдити президентські послання серед простих людей, насамперед, у Німеччині і в Росії у «короткій та прийнятній формі». Американський дослідник С.Кашман змальовує вражаючу картину розповсюдження вільсоновських ідей і промов. Він пише: «Офіційні промови Вільсона передавалися по радіо, швидко перекладались і розходились по світу. Всюди у кінотеатрах показували фільми про американські воєнні зусилля. По суті справи, за два десятиліття до культу особи, що асоціювався насамперед з Гітлером і Сталіним, з'явився феномен Кріла — культ Вільсона. Свідомством цього культу було не тільки розповсюдження листівок, поштівків і фотографій в Західній Європі, але також в Італії та Росії. Вони розходилися у східному напрямі аж до Китаю, де видані Крілем промови Вільсона ставали бестселером навіть на Захід від перуанських Анд» [16, с. 510].

Наведемо тут два дуже різні відгуки на президентські зусилля. «Усі ці послання, — згадував пізніше один японський дипломат, перекладалися і публікувалися японською пресою. Кожне висловлювання, яке злітало з губ містера Вільсона, кожне речення, що виходило з під його пера з питань війни читалося та *вивчалось* (курсив мій — В.Ф.) мільйонами японців» [17, с. 48–49]. Інший сучасник подій ба-

рон А. Будберг, людина із найближчого оточення адмірала Колчака, записав у щоденнику 17 березня 1918 р.: «Мешканець Місяця Вільсон вибухнув посланням до російського народу; взагалі-то справа ні до чого, оскільки 3/4 російського народу жодних послань не читає і дуже мало, якщо не зовсім, обізнані у тому, що таке Сполучені Штати і де вони розташовані» [18, с. 287].

Навряд чи японці справді «вивчали» послання Вільсона, а росіяни ігнорували їх. Істина десь посередині: більша частина пересічної публіки ставилась до них, мабуть, індиферентно, інколи і не знаючи, про що йдеться. Вони знаходили відгук у незначної частини політично активних індивідуумів. Зауважимо, що саме тоді — у 1918 р. у тих американців, які долучилися до зовнішньої політики і розмірковували над подальшою тактикою країни у європейських справах, з'явився жвавий інтерес до подальшої долі Дунайської монархії. В матеріалах ліберального тижневика «The New Republic» зазначалось: «Проблема Австро-Угорщини — це зараз наша проблема і виробити адекватну концепцію для неї одне з нових міжнародних зобов'язань американського громадянина». Перебравши функції будівничих Нової Європи, на Заході вважали за необхідне підкреслити прихильність до планів створення в Дунайському басейні міцної Слов'янської федерації або ж конфедерації. Як зазначалось тоді в австрійському меморандумі з приводу політики країн Антанти, «майже усі великі гармати політичної словесної армії стріляють важким калібром з проблем воєнних цілей» [19, с. 163].

Зауважимо, що у зв'язку з війною американці змушені були вивчати етнографічну карту Європи. Ще наприкінці 1915 р. на сторінках згадуваного тижневика було вміщено присвячену Україні статтю А.Джонсона з досить гучною назвою «Російська Ірландія». У ній, зокрема, ішлося про необхідність диференційованого підходу до слов'янських проблем Східної Європи. Автор писав: «Для нас усі слов'яни однакові: росіяни, поляки, русини, чехи, словаки, хорвати та серби. Що ми знаємо про етнічні та лінгвістичні відмінності цих націй? Чи говорять вони між собою різними мовами? Чи усі без винятку можуть пишатися своєрідним фольклором, або дивовижними соціальними та релігійними інститутами?» [20]. Ще раз підкреслимо той факт, що провідну роль в австрофобській кампанії у Сполучених Штатах відіграв саме журнал «The New Republic». У ньому підкрес-

лювалось: «Поділ Австро-Угорщини на чотири держави Німецьку, Угорську, Чехо-Словацьку та Юго-Славську з передачею Польщі, Румунії та Італії територій національно близьких до цих держав, точно б відповідав американській концепції сучасного стану Австро-Угорської проблеми (*just disposition of the Austro-Hungarian problem*)». «Ідея подальшої федерації з німцями та угорцями для патріотично налаштованих чехів і хорватів хіба що подібна до ідеї федерації Пруссії з Францією і Бельгією» [21].

Однак в офіційному коментарі до «Чотирнадцяти пунктів» зокрема йшлося про можливість створення іншої федерації — на теренах Центральної Європи: «Сполучені Штати підтримують також програму, що має на меті створення конфедерації Південно-Східної Європи» [14, с. 156]. Цікаво, що саме тоді керівництво американських профспілок виступило зі спеціальною заявою на міжсоюзній робітничій конференції. Пропонувалось таке формулювання: «Конференція підтверджує Чотирнадцять пунктів, проголошені президентом Вільсоном як умови встановлення і підтримання миру між рівноправними націями» [22, с. 374]. До речі, у самому тексті документу профспілкові діячі припустились помилки. Народом Австро-Угорщини пропонувалося надати не «найвільнішу можливість» (*freest opportunity*) автономії, а «першу можливість автономного розвитку» (*first opportunity of autonomous development*) [22, с. 376].

Подібної помилки припустились і австрійці, перекладаючи текст вільсоновської ноти. Навіть міністр закордонних справ Австро-Угорської монархії користувався текстом X пункту, в якому йшлося про необхідність надати «першу можливість» (*erste Gelegenheit*) автономного розвитку народам імперії [23, л.141]. В одній з тогочасних німецьких публікацій американських мирних умов, де поруч з німецькою версією подається автентичний англійський текст, переклад відповідає тексту оригіналу. У ньому зокрема читаємо, що народам Австро-Угорщини має бути надана «найвільніша можливість автономного розвитку» [24, с. 3].

Сучасний британський історик Тео Аронсон вважає, що «ендемічні сепаратистські рухи» (*endemic separatist movements*) у Центральній Європі отримали «небачене прискорення», завдячуючи саме впливу Чотирнадцяти пунктів Вільсона. «З цього моменту самовизначення для усіх меншин стало не тільки принагідним; воно перетво-

рилось майже в імператив» [25, с. 184]. Зовсім іншої думки дотримувався один з перших дослідників програми Вільсона професор М.Хадсон, який зауважив: «Це в інших промовах він особливу увагу приділяв *самовизначенню* (курсив мій — В.Ф.) як важливій основі мирного врегулювання. Такого не було у промові щодо Чотирнадцяти пунктів» [26, с. 9]. А головний американський «пропагандист» Джордж Кріл взагалі вважав, що вільсоновські пункти, не мали серйозного практичного значення. Він писав: «По суті справи Чотирнадцять пунктів не слід розглядати як визначену практичну формулу (a definitive practical formula), а тільки як широке оприлюднення принципів» [27, с. 301]. Американський дослідник Й.Калвода зауважив з приводу X пункту, що союзники відмовилися від розпаду Австро-Угорщини і таким чином шлях для «збереження імперії був ще відкритий» [28, с. 257]. Цікаво, що під час підготовки промови Вільсона експерти пропонували поєднати лінію на збереження Австро-Угорщини як федеративної держави з елементами «психологічної війни» проти Габсбургів, підтримуючи революційні устремління насамперед слов'янських народів з метою схилити Відень до сепаратного миру з країнами Антанти. Проте Вільсон у січні 1918 р., як зазначає Б.Унтербергер, не підтримав таку політику «подвійного дна» [4, с. 96].

Майже усі дослідники сходились на думці, що «пункт Десятий закликав до внутрішньої (чи то федеральної) автономії для національних груп всередині Австро-Угорської імперії». «Тільки пізніше Вільсон погодився з розпадом імперії, що призвело до встановлення слабких держав в Центральній Європі, підірвавши баланс сили і відкривши шлях Гітлеру» [16, с. 512].

Не випадково, барон Мусулін повідомляв Черніну в телеграмі 28 січня 1918 р., що заяви Вільсона і Ллойд Джорджа відносно майбутньої політики в австро-угорському питанні суттєво підривають великосербські плани. Констатація того, що розчленування Австро-Угорщини не передбачено у воєнних цілях Антанти, викликало в сербських емігрантських колах, як зазначав дипломат, «велике занепокоєння». В зв'язку з цим Югославський комітет у Лондоні виступив із заявою, в якій зазначалось, що «демократизація Австро-Угорщини на основі автономії не може розв'язати югославське питання». Цього можна досягнути лише за умов повного звільнення югославів з-під австрійської влади [29, л.21].

Звернемося до інших пунктів мирної американської програми, які безпосередньо торкалися австро-угорських проблем, маючи на меті їхнє порівняння з X пунктом. Згадуваний Фієрек так описував підготовку мирної програми. Вільсон і Хауз, обговорюючи текст, погодились, що нинішні пункти Лондонського договору, які давали Італії владу над іншими національностями, увійшли у конфлікт з принципами, проголошеними США. Незначне зауваження на полях, написане Вільсоном на доповіді «Інкуайрі» з цього питання, стало пунктом Дев'ятим. Обидва політики погодились, що турецьке панування в Європі завершилось. Пункт XI щодо Балкан був достатньо розмитим, оскільки невизначеним залишалось майбутнє Монархії. Пункт XIII гарантував відновлення незалежної Польської держави. Він відповідав принципам, проголошеним полковником і обіцянкам Хауза свому другу І.Падеревському. Один німецький спільний знайомий представив його Хаузу. Результатом цього візиту було отримання Польщею коридору [13, с. 212].

Оцінюючи Дев'ятий пункт, Ліппман писав, що у ньому визнавався принцип національності, а це означало лише одне: умови Лондонського договору не визнавалися. Територіальне розмежування, запропоноване цим договором, експерт охарактеризував як «напівстратегічне, напівекономічне, напівімперіалістичне, напіветнічне». На його думку, симпатії союзників могли отримати тільки ті вимоги Риму, котрі сприяли відновленню «істинної» *Italia Irredenta*. Усі ж інші, як було відомо в інформованих колах, лише «стримували неминуче Югославське повстання» (*delayed the impending Yugoslav revolt*) [11, с. 137].

У пункті XI зокрема говорилося: «Румунія, Сербія і Чорногорія мають бути звільнені; окуповані території відновлені; Сербія має здобути вільний і безпечний вихід до моря». Далі йшлося про кордони балканських держав, які повинні формуватися згідно «історично установлених ліній та принципу національності» [3, с. 514]. Зрозуміло, що вирішення питання про вихід Сербії до моря суперечило планам збереження Австро-Угорщини. Це питання серйозно зачіпало італійців, які уклали з Антантою ще один важливий дипломатичний документ — таємний Лондонський пакт, за яким більша частина Адріатичного узбережжя, не говорячи вже про Трентіно, відходили після закінчення війни Італії. Як зазначав у дипломатичних записках юрисконсульт МЗС Росії Г.М. Михайловський, Сазонов та інші керівники

російської дипломатії «даремно нагороджували Італію слов'янськими землями Австро-Угорщини і відокремлювали по живому тілу Хорватію від Сербії» [30, с. 100].

Не менш складним, ніж слов'янські проблеми, виявилось італійське питання. І про це свідчать документальні джерела та мемуари сучасників. Як зазначав відомий англійський історик В.В.Готліб, «вимоги Консульти (Трентіно, Трієст, Далмація тощо) обеззброїли б Двоєдину монархію в Альпах, ліквідували б оборонні позиції на її узбережжі та у деяких центральних провінціях, позбавили б її виходу до моря, нанесли шкоди її «найбільш відчутним» інтересам на Балканах, зробили б Італію пануючою державою в Далмації та Адриатиці», суттєво порушивши рівновагу сил між обома державами [31, с. 514]. Вільсон сам написав на полях доповіді «Інкуайрі» фразу, що пізніше увійшла до пункту Дев'ятого. Ішлося про регулювання італійських кордонів, згідно з національними ознаками. Це було, як зазначав відомий дослідник Ч. Сеймур, запереченням права Італії (згідно з Лондонським договором) на контроль за Адриатикою та над німецькомовною частиною Тиролю [32, с. 226].

Тут допитливий читач може поставити запитання: «Чи скористався Вільсон знанням про секретні договори, коли працював над текстом промови?». Уолтер Ліппман висловлювався з цього приводу недвозначно: «Чотирнадцять пунктів ...не могли формулюватися без знання секретних договорів», які оприлюднив у кінці 1917 р. більшовицький уряд в Росії. Очевидно, що витяги з них лежали перед президентом, коли експерти і сам президент працювали над остаточним оформленням цих важливих документів стосовно воєнно-політичних цілей на завершальному етапі Першої світової війни. Проте, це вже дещо інші сюжети, що виходять за межі цієї наукової розвідки.

Отже, про що засвідчує текстологічний аналіз програми «14 пунктів» Вільсона й сучасні цьому документу коментарі з інших дипломатичних джерел — меморандумів, щоденників і споминів сучасників, а також матеріалів тогочасної преси. По-перше, те, що експерти, готуючи січневу промову президента до Конгресу, самі провели серйозний моніторинг ставлення до проблем Центральної Європи політиків та вчених з країн Антанти, насамперед, з Великої Британії та Франції. По-друге, оприлюднена версія тексту пунктів, особливо пункту X, який стосувався Австро-Угорської монархії не

була однозначною для тлумачення, що відзначалося більшістю дипломатів і зацікавлених експертів. По-третє, проведений тоді контент-аналіз документу в цілому і тексту X пункту зокрема засвідчили, що упродовж року американська дипломатія, постійно змінюючи акценти, по-різному інтерпретувала окремі його положення аж до осені 1918 року.

Не випадково, граф Чернін писав в одному з меморандумів : «Я певен, що ми досягнемо прийняттого компромісного миру; дещо ми змушені будем віддати Італії, і зрозуміло, ми за це нічого не отримаємо. Потім нам доведеться змінити весь лад Австро-Угорщини, згідно схеми, накресленої французами, Federation Dannubienne, і мені поки що не ясно, як буде здійснено перетворення проти волі угорського і німецького населення». «Отже, я сподіваюсь, — зауважував політик, — що ми вийдемо з війни лише з синцем під оком. Проте старі часи більш ніколи не повернуться» [33, с. 238].

Таким чином, у Вашингтоні продовжували підтримувати, і це підкреслювалося у документах, «рух до федералізму в Австрії», який у разі успіху значно послабив би дуалістичну систему. Американці не виходили за рамки поміркованої тактики в австро-угорському питанні. Про це свідчив, зокрема, зміст присвяченого Австрії X пункту з відомих «Чотирнадцяти пунктів Вільсона». Австрійська дослідниця зовнішньої політики США у 1917–1919 р. Астрід Хаусманн зазначала, що формулювання X пункту було «типово вільсоновським» — сказано багато, а по суті знову нічого [34, с. 86].

Виступивши наприкінці війни з програмою повоєнного мирного врегулювання, президент Вільсон накреслив лише опосередковані воєнно-політичні цілі США. У іншому президентському посланні Конгресу (11 лютого 1918 р.) спеціально зазначалось, що для Америки подібні заяви значать не більш, ніж попередній «скетч принципів» і вказівка на можливий шлях їхнього втілення у життя [35, с. 529]. Після цього програмний документ неодноразово корегувався. Центральною темою вільсонівських пунктів щодо Східної Європи було майбутнє монархії Габсбургів. Хьюго Гроцій писав свого часу про значення не стільки кінцевих, скільки проміжних, опосередкованих цілей у війні, тому що саме так з'ясовуються реальні мотиви політиків. Щодо Австро-Угорщини у президента Вільсона у 1917–1918 роках були два лейтмотиви — надання народам Австро-Угорської

імперії автономії та її збереження по можливості як суб'єкта міжнародного права по війні. Виходячи з цього, вважалося за необхідне вирішувати усі інші етнотериторіальні проблеми Центральної і Східної Європи і така дипломатична тактика залишалась незмінною аж до осені 1918 року.

Джерела і література

1. Austria — Hungary. Based on the work of Paul Louis Leger. The history of Nations Series / Ed.-in-Chief H.C. Lodge. — Philadelphia, 1906. — XVII, 494 p.
2. The Mirage of Power. British foreign policy. 1902–1922. — V.3. — L.: Routledge & Kegan Paul PLC, 1972. — XVII, 423–759 pp.
3. The Papers of Woodrow Wilson. — Vol.45. Nov.11, 1917 — Jan.15, 1918 / Ed. by Arthur S.Link. — Princeton: Princeton University Press, 1984. — 656 p.
4. Unterberger B.M. The United States, revolutionary Russia, and the rise of Czechoslovakia / B.M. Unterberger — Chappell Hill, 1989. — XIV, 463 p.
5. The Papers of Woodrow Wilson. — Vol.46. Jan.16, 1918 — March 1918 / Ed.by Arthur S.Link. — Princeton: Princeton University Press, 1984. — 686 p.
6. Mamatey V.S. The United States and East Central Europe, 1914–1919. A study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda / Viktor S. Mamatey. — Princeton: Princeton, University Press, 1957. — 401 p.
7. Vavra V. K vojenskopolitičkemu pozadi vzniku samostatneho Československa / V. Vavra // Historie a vojenství. — 1978. — N4. — S.10–31.
8. Атлас З.А.Из истории распада Австро-Венгрии // Историческая наука на Урале за 50 лет, 1917–1967 / З.А. Атлас. — Свердловск, 1968. — С.109–115.
9. McAdoo Wilson E.The Woodrow Wilsons / E. McAdoo Wilson. N.Y.: The Macmillan Company, 1937. — X, 301 p.
10. The Lansing Papers, 1914–1920. — V.I-2. — Washington, 1940.
11. Lippmann W. Public Opinion / Walter Lippmann. — N.Y.-L.: The Free Press, 1965. — 272 p.
12. War Memories of R.Lansing. — N.Y.: The Bobbs-Merrill company, 1935. — 383 p.

13. Viereck G.S. The Strangest Friendship in History. Woodrow Wilson and Colonel House / G.S.Viereck. — N.Y.: Liveright Inc. Publishers, 1932. — XIV, 375 p.
14. Архив полковника Хауза. — М., 1944. — Т.4. — 400 с.
15. Panaretov S. Diary 1917–1921. Appendix // Petkov M.Petko. The United States and Bulgaria in World War I. — N.Y., 1991. — P.161–252.
16. Cashman S.D. America in the of Titans.The progressive Era and World War First / S.D.Cashman. — N.Y., 1988. — XVI, 605 p.
17. Kawakami K. Japan and world peace / Kiyoshi Kawakami. — N.Y: Macmillan., 1919. — XV, 196 p.
18. Дневник барона Алексея Будберга // Архив Русской революции. — В 22 тт. — Т.12. — М.: Терра, 1991. — С.197–291.
19. Amerika und die Entente, 22.VII.1918 // Haus-, Hof- und Staatsarchiv. P.A. / 898. (дали: HHStA).
20. The New Republic. — 1915. — 16 Jan.
21. The New Republic. — 1918. — 15 June.
22. Proposals of American Federation of Labor Delegates to Inter- Allied Labor Conference, London, Sept.17–20, 1918 // Labor's official war record / American Labor and the War by S. Gompers. — N.Y.: George H.Doran Company, 1919. — 377 p.
23. Nachlass Czernin // HHStA. — P.A.I/1092 A.
24. Die sieben und zwanzig Punkte des Präsidenten Wilson. — o.O., 1918. — 8 s.
25. Aronson T.Crowns in Conflict. 1910–1918. — L: Murray, 1986. — XIV, 222 p.
26. Woodrow Wilson's Fourteen Points After Eight Years. By Manley O.Hudson. An Address at a Dinner in Commemoration of the Birthday of Woodrow Wilson, Minneapolis, Minnesota, December 28, 1925. — N.Y: Woodrow Wilson Foundation, 1925. — 31 p.
27. Creel G.The war, the world and Wilson / George Creel. — N.Y. — L: Harper & Brothers, 1920. — 390 p.
28. Kalvoda J. The Genesis of Czechoslovakia. — N.Y.: Columbia University Press, 1986. — 673 p.
29. Kriegs-Ziele Entente-Staaten // HHStA.P.A. I.1052.Liasse Krieg 69.
30. Михайловский Г.Н. Записки. Из истории российского внешнеполитического ведомства. 1914–1920 / Г.Н. Михайловский. — Кн.1. — М: МО,1993. — 520 с.

31. Готлиб В.В. Тайная дипломатия во время Первой мировой войны / В.В.Готлиб. — М.: Соцэкгиз, 1960. — 603 с.
32. Архив полковника Хауза. — М., 1939. — Т.3. — 320 с.
33. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары. — М.-П.: Государственное издательство, 1923. — 296 с.
34. Hausmann A. **Die Amerikanische Aussenpolitik und die Entstehung der Osterreichischen Republik von 1917–1919 / A.Hausmann / Dissertation zur Erlangung des Doktor-Grades an der Philosophischen Fakultat der Universitat Wien**, 1972. — 262 s.
35. The World's Work. — 1918. — March. — Vol.35. — N5.

РОЗДІЛ 2

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ВИМІР ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сергій Троян

ВЕЛИКА ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІОНІЗАЦІЯ ЄВРОПИ: ВІД РОЗПАДУ ІМПЕРІЙ ДО ГЕНЕЗИ НОВОЇ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ

Вступ. Перша світова війна, яка з позиції її масштабів, задіяних ресурсів і різноплановості впливів уповні справедливо отримала назву Великої, різко загострила суперечності політичного, економічного, суспільного, духовно-ментального і навіть ідеологічного характеру. Вона привела до розриву усталених зв'язків між країнами і народами. Система міжнародних політичних відносин і світового ринку була дезорганізована. Вся сукупність заходів державного регулювання в галузі виробництва та споживання, що впроваджувалася у воюючих державах у 1914–1918 рр., не могла зняти внутрішньополітичних проблем, які зростали. Їх загострення та посилення вело до піднесення революційного руху, що особливо яскраво проявилось в Німеччині, Австро-Угорщині й Росії.

Назрівання революційної кризи у Європі

Німецька імперія. На відміну від своїх майбутніх супротивників, Німеччина готувалася до війни завчасно й устигла до її початку зробити значно більше. Високий розвиток монополій у країні забезпечив порівняно швидко перебудову народного господарства на воєнний лад. Швидка мілітаризація Німеччини призвела до того, що її воєнно-промисловий потенціал став вищим, ніж у противників. Проте ця перевага була тимчасовою і з крахом планів «блискавичної війни» привела до катастрофічного стану в економічному житті і до загострення внутрішньополітичної обстановки. Війна принесла німецькому народові мільйони убитих і покалічених, виснаження сировинних, матеріальних і продовольчих ресурсів. Для реалізації розробленої влітку 1916 р. гігантської програми озброєння було засновано спеці-

альне управління під керівництвом генерала Гренера, яке спиралося на великі концерни. Результатом панування диктатури воєнно-державного монополістичного капіталізму стало прийняття 5 грудня 1916 р. закону «Про допоміжну службу вітчизні», який завершив мілітаризацію праці у Німеччині, тобто введення трудової повинності всіх чоловіків від 17 до 60 років. Усе це неминуче привело до загострення політичної ситуації у Німецькій імперії.

Уже 28 липня 1914 р. Німеччиною прокотилася хвиля антивоєнних виступів і мітингів. У 1915–1916 рр. наростав як антивоєнний рух, так і економічні страйки робітників. Усього в 1916 р. страйкувало понад 130 тис. робітників. Навесні 1917 р. класова боротьба зробила величезний якісний стрибок вперед. Саме з цього часу під впливом загострення класових суперечностей у країні і Лютневої революції у Росії криза набула загальнонаціонального характеру. На чолі революційної антивоєнної боротьби стояли німецькі ліві соціалісти К.Лібкнехт, Р.Люксембург, К.Цеткін, Ю.Мархлевський та інші, які об'єдналися в групу «Спартак».

Для відвернення кризи навесні 1917 р. за настійною вимогою канцлера Т.Бетман-Гольвега кайзер Вільгельм II обнародував «Великоднє послання», в якому оголосив про демократизацію після війни виборчого права в Пруссії. Проти виступили праві пангерманські кола і верховне військове командування, які домоглися 13 липня 1917 р. відставки канцлера Бетман-Гольвега і призначення на його місце Міхаеліса. У Німеччині фактично встановилася диктатура Гінденбурга-Людендорфа. Однак під тиском блоку католицької партії «Центр», прогресистів і соціал-демократів рейхстаг у липні 1917 р. прийняв резолюцію про прагнення «до миру на основі порозуміння». Новопризначений канцлер Міхаеліс заявив, що буде дотримуватися резолюції рейхстагу. Але це не відвернуло подальшого наростання кризових явищ, що проявилось і в урядовій кризі: до листопада 1918 р. в Німеччині змінилося ще кілька канцлерів (Міхаеліс, Гертлінг, Макс Баденський).

Політична боротьба і страйковий рух продовжували зростати у 1918 р. Могутній страйк за участю 1,5 млн. робітників відбувся наприкінці січня на підприємствах військової промисловості. У червні-вересні широкий антивоєнний страйковий рух охопив усю Німеччину. На нелегальній конференції групи «Спартак» 7 жовтня 1918 р.

були розроблені заходи по підготовці збройного повстання і прийнята програма народної революції. Новий канцлер Макс Баденський обіцяв провести демократичні реформи і підписати мир намагався відвернути революцію. Рейхстаг прийняв закони про «парламентаризацію», внесення змін до виборчої системи. Але ці спроби реформ не могли зняти напруги загальнонаціональної кризи. Німеччина на момент завершення світової війни стояла на порозі революції.

Австро-Угорська монархія. З початком війни в Австро-Угорщині запанувала жорстока реакція і фактично встановилася військова диктатура. Конституційні гарантії були скасовані, а опозиційна преса закрита. Парламент протягом перших двох років не скликався. За час війни було проведено понад 500 судових процесів за звинуваченням у «русофільстві». Проте кожен рік війни невблаганно наближав «клаптикову» Габсбурзьку монархію до розпаду. Криза імперії проявилася не тільки у гострій відкритій і прихованій боротьбі пригноблених слов'янських народів, але і в суперечностях між Угорщиною та Австрією. У червні 1916 р. в угорській палаті утворилася група депутатів, яка виступала проти диктатури Тіси в Угорщині і проти австро-угорського союзу з Німеччиною, закликаючи до зближення з Англією та Францією. Ознакою політичної кризи в імперії Габсбургів стало вбивство у жовтні 1916 р. лідером австрійських соціал-демократів Фр.Адлером голови австрійської ради міністрів графа Штюрка.

У зв'язку з великими поразками австро-угорської армії у 1914 і 1916 рр. почали посилюватися антивоєнні настрої. Перші активні виступи трудящих проти війни, які злилися з національно-визвольною боротьбою, відбулися в Галичині, Словаччині, Чехії. На піднесення національно-визвольного і робітничого руху в Австро-Угорщині могутній вплив справила Лютнева революція в Росії. Хвиля бурхливих мітингів, антивоєнних демонстрацій і робітничих страйків у березні-травні 1917 р. прокотилася по всіх основних промислових центрах, що змусило піти у відставку уряд Тіси в Угорщині. Найбільшого розмаху робітничий і національно-визвольний рух набрав у Чехії. Страйкарі вимагали термінового проведення соціально-економічних реформ, припинення війни і надання Чехії національного самовизначення.

14 січня 1918 р. в Австрії розпочався загальний політичний страйк, у якому взяло участь 700 тис. робітників. Виступи перекинулися на армію. Виникли навіть перші Ради робітничих депутатів.

Влітку і восени 1918 р. в Австро-Угорщині склалася революційна ситуація. Масового характеру набрало дезертирство з армії. Почався політичний розвал імперій Габсбургів. У жовтні чехи, югослов'янські народи і поляки заявили про розрив з нею і розпочали створення самостійних держав. Національно-визвольна боротьба слов'янських народів, виступи австрійських та угорських робітників і солдатів у жовтні-листопаді 1918 р., наступ італійської армії змели імперію Габсбургів з історичної арени.

Російська імперія. Найболючіше події Першої світової війни позначилися на Російській державі. Військові поразки, великі втрати в армії, розвал народного господарства, голод у промислових центрах, дезорганізація урядового апарату настроїли проти царизму найширші верстви населення. Особливо ускладнилося становище у країні після поразок 1914–1915 рр. і посилення впливу на політичне життя військово-промислових і великих монополістичних об'єднань. Ситуацію не могло виправити навіть створення Центрального і галузевих військово-промислових комітетів, керівництво якими знаходилося у руках великої буржуазії. Не допомогло також призначення у серпні 1915 р. імператора Миколи II головнокомандуючим російською армією, генерала Алексеєва — начальником штабу збройних сил, генерала Поливанова — військовим міністром. Різко посилилася боротьба між царем і урядом на чолі з І.Горемикініним, з одного боку, і IV Державною думою, з другого. Горемикін спочатку прагнув обмежити діяльність Думи «тільки законопроектами, викликаними потребами війни», а потім при підтримці правої меншості в уряді вимагав її розпуску.

Криза верхів, поразки і важке становище на фронті, величезні жертви Росії у війні, проблеми з постачанням продовольствами — все це створило в Російській імперії нову революційну ситуацію. По країні прокотилася хвиля антивоєнних виступів, робітничих страйків і демонстрацій, які охопили не тільки великі промислові центри, але й національні окраїни і навіть армію, де в окопах і на зборах говорили про неспроможність уряду керувати державою і засилля корумпованої верхівки. На початок 1917 р. становище стало вкрай напруженим, трудящі вимагали миру, хліба, волі. Напружена атмосфера політичної боротьби поставила Росію перед перспективою нової революції. Вона розпочалася наприкінці лютого 1917 р. і не лише спричинила крах імперії, але й полегшила завдання європейським народам — полякам,

чехам, словакам, угорцям, сербам, хорватам, словенцям, фінам, естонцям, литовцям, латишам — відродити або створити свою державність.

Революційні події в Росії, а потім і в інших державах призвели до сутнісних територіально-політичних змін, зокрема, до відродження Польської держави (Друга Річпосполита) та проголошення незалежності Латвії, Литви, Естонії, Фінляндії, Української Народної Республіки, Української гетьманської держави Скоропадського, а також радянських республік — Росії, Білорусії, України, Азербайджану, Вірменії, Грузії.

Революції в Німеччині, Австро-Угорщині, Фінляндії

Німеччина. Метою революції була боротьба за вихід Німеччини з війни, скинення кайзерівської монархії і встановлення республіки, введення демократичних свобод. Головними рушійними силами революції виступили робітничий клас, дрібна буржуазія, солдати. Вона поділяється на три періоди: I — з 3 по 10 листопада 1918 р.; II — з 10 листопада по 21 грудня 1918 р.; III — з 21 грудня 1918 р. по 19 січня 1919 р. Особливість революції в тому, що вона розпочалася не в центрі, а в провінції. Початком її стало Кільське повстання військових моряків 3 листопада. Їх підтримали робітники, які по всій країні почали створення рад.

9 листопада берлінські робітники і солдати місцевого гарнізону підняли збройне повстання. Під натиском революції кайзер Вільгельм II утік до Голландії. Німеччина була проголошена республікою. 10 листопада на чолі з правим соціал-демократом Ф.Ебертом був створений уряд, який отримав назву Рада народних уповноважених. 12 листопада вона опублікувала програму революційних перетворень: у 1919 р. мав бути запроваджений 8-годинний робочий день, розширена система соціального страхування, профспілки визнавалися представниками робітників, котрі отримували право укладати колективну угоду з підприємцями. 16–21 грудня відбувся I з'їзд Рад, який проголосував за передачу вищої законодавчої та виконавчої влади Раді народних уповноважених.

30 грудня 1918 р. з представників групи «Спартак» і лівих соціал-демократів була створена Комуністична партія Німеччини (КПН), яка закликала до встановлення диктатури пролетаріату. На початку січня 1919 р. комуністи організували в Берліні страйки і демонстрації під

лозунгами «Геть уряд Еберта-Шейдемана!» і закликали до повалення Ради народних уповноважених. Місто було оточене урядовими військами. Нерівна боротьба тривала 10 днів. Придушенням повстання керував соціал-демократ Носке. 15 січня було схоплено і вбито вождів німецького пролетаріату К.Лібкнехта і Р.Люксембург.

19 січня відбулися вибори до Національних зборів, які принесли перемогу поміркованим партіям. Був сформований коаліційний уряд із представників соціал-демократів і центристів на чолі з Ф.Шейдеманом.

Комуністи та ліві соціал-демократи здійснили нову спробу революційного виступу, цього разу в Баварії. 13 квітня 1919 р. була проголошена Баварська Радянська Республіка. Революційні сили створили уряд під назвою Комітет дії на чолі з комуністом Є.Левіне і запроваджували більшовицьку програму: введення робочого контролю на виробництві, націоналізація банків, формування Червоної Армії, створення революційного трибуналу, встановлення порядку в розподілі продовольства та інших товарів. Однак уряд не вирішив аграрного питання, відмовився від скликання всебаварського з'їзду Рад, не одержав підтримки від керівництва КПН. Через три тижні урядові війська ліквідували Баварську Радянську Республіку.

Наслідком цих подій став спад революційного руху в Німеччині та прийняття у Веймарі нової німецької конституції, що оформила Веймарську республіку. Веймарська конституція була прийнята Національними зборами 31 липня 1919 р. в умовах складної і суперечливої розстановки внутрішньополітичних сил. Це знайшло відображення у парадоксальному формулюванні статті 1 конституції, яка проголошувала: «Німецька імперія є республікою». Законодавча влада належала загальноімперському рейхстагу і парламентам (ландтагам) 18 земель. Вибори в рейхстаг проводилися раз у чотири роки. Згідно цього основного закону, вводилося загальне виборче право для чоловіків і жінок з 20 років, демократичні права і свободи; рейхстаг розширював коло своїх повноважень (зовнішня політика, колоніальні справи, питання підданства, свободи пересування, імміграції та еміграції, монетна справа, митниці, оборона країни, пошта, промисловість, залізниці, торгівля, банки, законодавство); уряд формувався більшістю парламенту і відповідав перед ним, канцлер був парламентським міністром; велику владу мав президент, що обирався на сім років загальним голосуванням. Він був головнокомандуючим,

призначав і звільняв міністрів і канцлера, розпускав рейхстаг і призначав вибори. Першим президентом став соціал-демократ Еберт. Отже, революція в Німеччині завершилася створенням демократичної республіки президентського типу. Залишки феодально-абсолютистських порядків були ліквідовані. Веймарська конституція 1919 р. привела у відповідність капіталістичні основи німецького суспільства з його політичною надбудовою.

Австро-Угорщина. Австрія та Угорщина. Після Першої світової війни на політичній карті світу з'явилися нові держави у Центральній і Південно-Східній Європі. Національно-визвольна боротьба слов'янських народів, виступи австрійських та угорських робітників і солдатів у жовтні — листопаді 1918 р. змели імперію Габсбургів з історичної сцени. Восени 1918 р. в Австро-Угорщині відбулася демократична революція і 31 жовтня династія Габсбургів офіційно припинила своє існування.

У результаті революції 12 листопада 1918 р. Австрія була проголошена республікою. Остаточний державний устрій нової республіки оформили Установчі національні збори, вибори в які відбулися 16 лютого 1919 р. Був сформований коаліційний уряд, у якому найважливіші державні посади зайняли соціал-демократи: К.Реннер став державним канцлером, Ю.Дейч — військовим міністром, О.Бауер — міністром закордонних справ. Вони разом з представниками Християнсько-соціальної партії і Німецької національної партії з успіхом відстояли і зміцнили підвалини демократії та ринкової економіки в Австрії.

Революційні події в Австрії безпосередньо вплинули на Угорщину. Коли в Будапешті стало відомо про них, на вулиці міста вийшли озброєні робітники і солдати. Вночі з 30 на 31 жовтня вони зайняли всі стратегічні пункти угорської столиці. Влада перейшла до рук Національної ради, яку очолив лідер буржуазної партії незалежності граф М.Карої. 16 листопада 1918 р. новий уряд проголосив Угорщину республікою. Почалася демократизація суспільства: запроваджувалося загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні, приймалися закони про свободу зібрань і союзів, планувалося провести аграрну реформу і частину землі передати безземельним селянам. Але зовнішнє становище молодій республіці залишалося важким, що негативно позначилося на ситуації всередині країни. Внутрішніми труднощами прагнула скористатися створена 24 листопада 1918 р.

Комуністична партія Угорщини на чолі з Белою Куном, який вирішив перенести досвід російської Жовтневої революції на береги Дунаю. Країни Антанти намагалися попередити революцію в Угорщині й 19 березня 1919 р. запропонували ввести в країну свої війська. Але цю пропозицію негативно зустрів угорський народ і уряд Карої пішов на переговори з соціал-демократами про створення нового коаліційного кабінету міністрів. Тим часом соціал-демократи вирішили об'єднатися з комуністами і 21 березня 1919 р. була створена об'єднана Соціалістична партія Угорщини, яка проголосила про взяття влади в свої руки.

Того ж дня робітничі загони роззброїли поліцію і жандармерію Будапешта, захопили найважливіші пункти столиці: вокзали, пошту, телеграф, мости через Дунай. Водночас був створений уряд — Революційна урядова рада на чолі з соціал-демократом-центристом Ш.Гарбаї. Пост народного комісара закордонних справ зайняв Б.Кун. Уряд проголосив про створення Угорської Радянської Республіки. Для захисту революції створювалася Червона Армія, а для боротьби з контрреволюцією — революційні трибунали. Для керівництва економікою була заснована Вища рада народного господарства. Відмінялися чини й звання, церква відокремлювалася від держави, націоналізувалися банки, великі й навіть дрібні підприємства, транспорт, скасовувалося поміщицьке землеволодіння, запроваджувався 8-годинний робочий день, підвищувалася заробітна плата, вводилося загальне страхування від нещасних випадків і в разі хвороби, безплатне медичне обслуговування. Разом з тим, радянський уряд допустив ряд серйозних помилок, які значно звузили соціальну базу революції, загострили внутрішньополітичну ситуацію в країні і привели до створення широкого антирадянського фронту. Його соціальну опору склала значна частина селянства, дрібнобуржуазних верств і навіть робітників. Цей фронт підтримували країни Антанти.

16 квітня 1919 р. наступ проти Угорської республіки розпочали румунські, а згодом чехословацькі війська, проти яких діяла 300-тисячна угорська Червона Армія. Румунські й чехословацькі війська у квітні-травні 1919 р. відтіснили її до р. Тиса, захопивши майже половину території Угорщини. Влітку в угорських містах відбулися антирадянські повстання, фронт практично розвалився. Уряд не контролював ситуацію в країні, яка перебувала в економічній блокаді. 1 серпня 1919 р. праві соціал-демократи домоглися рішення про відставку

радянського уряду. 4 серпня 1919 р. румунські війська увійшли в Будапешт. Угорська Радянська Республіка, проіснувавши 133 дні, зазнала краху. Наприкінці 1919–1921 рр. в Угорщині був установлений хортистський режим — авторитарна влада регента держави адмірала М.Хорті поєднувалася з діяльністю парламенту (Національних зборів) і збереженням деяких елементів парламентської демократії.

На початку 1918 р. чеські депутати австрійського парламенту прийняли декларацію з вимогою утворення суверенної держави. У Празі був створений Національний комітет, який об'єднав усі політичні партії і встановив тісний зв'язок з Чехословацьким національним комітетом у Парижі, який очолював відомий політичний діяч Т.Масарик. Національний комітет 28 жовтня 1918 р. оголосив про створення Чехословацької держави. 30 жовтня Словацька національна рада проголосила про відокремлення Словаччини від Угорщини та її приєднання до чеських земель. 14 листопада Національні збори, сформовані шляхом розширення складу Національного комітету, проголосили Чехословацьку республікою і вибрали президентом Масарика. Під впливом революції в Угорщині, 16 червня 1919 р. в м. Прешові була проголошена Словацька Радянська Республіка, яка, щоправда, протрималася тільки до 7 липня і впала після виведення угорської Червоної Армії з її території. 20 лютого 1920 р. Національні збори прийняли конституцію, чим завершилося формування Чехословацької буржуазної республіки. Об'єднання чеських земель і Словаччини створило сприятливі умови для їх подальшого розвитку в рамках єдиної держави. Водночас, виходячи з тези Масарика про єдину «чехословацьку націю», конституція фактично відкидала самотність словаків. Рівноправність національностей трактувалася лише як мовно-культурна. Першим президентом Чехословацької держави було обрано Масарика. У 20-х рр. Чехословацька республіка (ЧСР) перетворилася на високорозвинену європейську державу. Проте словацькій і закарпатській землі за рівнем розвитку відставали від чеських і моравських. Життєвий рівень там був нижчим, що породжувало невдоволення та соціальну напругу.

Влітку 1918 р. розпочалося відновлення незалежності Польщі. Російський радянський уряд декретом від 29 серпня 1918 р. анулював усі договори про поділи Польщі. 6 листопада в Любліні виник перший незалежний уряд на чолі з лідером галицької соціал-демократії

І.Дашинським, який проголосив Польщу народною республікою. Створена у Варшаві 11 листопада Регентська рада передала владу лідеру буржуазії Ю.Пілсудському, який став «начальником держави» і створив новий уряд на чолі з правим соціалістом Є.Морачевським. Формування Польської республіки — Другої Речі посполитої — було завершено встановленням її кордонів за рішенням Паризької мирної конференції і прийняттям буржуазно-демократичної конституції у березні 1921 р. Вона затвердила республіканський лад з двопалатним парламентом і урядом, відповідальним перед сеймом. Главою держави вважався президент, якого обирали на спільному засіданні палат. Конституція проголошувала демократичні свободи, національним меншинам надавалася національно-культурна автономія. Однак через кілька років гостра економічна криза привела до державного перевороту. 12 травня 1926 р. вірні Пілсудському війська увійшли до Варшави. Президент та уряд склали свої повноваження і був установлений диктаторський режим Пілсудського, що одержав назву «санация». Водночас у Польщі продовжували існувати партії, сейм та опозиція, яку склали ліві сили.

Восени 1918 р. активізувався національно-визвольний рух південнослов'янських народів, які входили до складу Австро-Угорської монархії. 5 жовтня у Загребі (Хорватія) виникло Народне віче словенців, хорватів і сербів, яке 29 жовтня проголосило про розрив зв'язків з Австро-Угорщиною і створення незалежної Держави словенців, сербів і хорватів. В умовах завершення світової війни і територіальних претензій з боку Італії молода держава змушена була піти на тісний союз з Сербією. Остання не приховувала планів об'єднати всі південнослов'янські землі під своєю егідою. У результаті переговорів Народного віче з сербським урядом була досягнута угода і 1 грудня 1918 р. у Белграді проголошено створення об'єданого Королівства сербів, хорватів і словенців на чолі з сербською династією Карагеоргієвичів і скупщиною (парламентом). До складу нової держави ввійшли Сербія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Далмація, частина Македонії і Чорногорія. У 1921 р. була ухвалена конституція, що закріплювала владу династії Карагеоргієвичів, унітаризм, централізм. Парламентаризм проіснував до 1929 р., коли король Олександр здійснив державний переворот. Він відмінив конституцію, розпустив парламент і заборонив діяльність усіх політичних партій, що привело до встанов-

лення монархічної диктатури. У жовтні 1929 р. Королівство сербів, хорватів і словенців було перейменовано в Королівство Югославія.

Фінляндія. Країна до 1917 р. знаходилася в складі Російської імперії і великий вплив на неї справили Лютнева та Жовтнева революції. Навесні і влітку там виникли революційні Ради, створювалися загони Червоної гвардії. 18 липня 1917 р. сейм проголосив автономію Фінляндії у складі Росії. 26 листопада був сформований буржуазний уряд Свінхувуда, а 6 грудня 1917 р. сейм прийняв декларацію, яка проголосила Фінляндію незалежною державою. В останній день того бурхливого революційного року Радянська Росія надала незалежність Фінляндській республіці.

Буржуазні політичні сили в Фінляндії, спираючись на свої озброєні загони (шюцкори), посилили боротьбу проти революційного руху. Було прийнято рішення про розпуск створених фінськими робітниками загонів Червоної гвардії. Уряд закупував зброю в Німеччині. Все це привело до різкого загострення внутрішньополітичної боротьби і протистояння різнорідних сил, яке вилилося на перших порах у сутички між червоногвардійцями і шюцкорівцями.

22 січня 1918 р. в Фінляндії розпочалася революція, у ході якої 28 січня був сформований робітничий уряд — Рада народних уповноважених. Загони Червоної гвардії навіть зайняли столицю Фінляндії — Гельсінгфорс (сьогодні — Гельсінкі) і південь країни. Революційні сили спиралися на підтримку Радянської Росії. Так, з метою надання економічної допомоги фінським революціонерам з Петрограду для них відправили 10 вагонів з продовольством. Рада народних уповноважених підписала договір про дружбу з Радянською Росією і почала здійснювати соціалістичні перетворення.

Уряд Свінхувуда, який перебазувався в північні райони Фінляндії, змушений був укласти сепаратний мир з німцями. Наприкінці березня на південь країни почали прибувати німецькі війська під командуванням фон дер Гольца. На півночі проти революції виступила армія Маннергейма. Спільними зусиллями вони на початок травня 1918 р. придушили революцію і ліквідували Раду народних уповноважених.

При підтримці німців у Фінляндії 15 серпня 1918 р. встановився монархічний режим на чолі з німецьким принцом Карлом-Фрідріхом Гессенським, проголошеним «королем Фінляндії і Карелії». Але після Листопадової революції в Німеччині вплив останньої на Фінляндію

був підірваний, німецькі війська покинули країну. 12 грудня 1918 р. при підтримці Антанти Маннергейм став регентом Фінляндії. Уже в липні 1919 р. сейм відмінив монархічний режим і вибрав президентом країни діяча прогресивної партії К.Стольберга. Спроби фінських військ протягом 1919–1922 рр. повернути Карелію завершилися поразкою від Червоної Армії і укладенням прикордонної угоди з Радянською Росією. У 1920 р. Фінляндія вступила до Ліги Націй.

Таким чином, впродовж 1917–1919 рр. у результаті завершення Першої світової війни і здійснення революцій у Росії і Австро-Угорщині на карті Європи виникла низка нових держав, що було закріплено відповідною системою міжнародних договорів та угод у контексті роботи Паризької мирної конференції.

Гене́за міжнародних основ післявоєнної Європи

Пари́зька мирна конферен́ція та її рішення. Вона розпочала роботу 18 січня 1919 року за участю представників 32 країн. У Париж з'їхалися понад тисячу делегатів, але були відсутні посланці Німеччини і Радянської Росії. Усі важливі питання вирішувала «Рада десяти», до якої увійшли керівники урядів і міністри закордонних справ США, Великобританії, Франції, Італії і Японії. Потім була створена «Рада чотирьох» у складі тільки глав урядів Великобританії, США, Франції, Італії. Діяла також «Рада п'яти», яка складалася з міністрів закордонних справ. Однак основні рішення приймалися на вузьких нарадах президентом США Вільсоном, прем'єр-міністром Англії Ллойд Джорджем і керівником французького уряду Клемансо у результаті досягнутих між ними компромісів.

Головним на Паризькій конференції стало питання мирного договору з Німеччиною. Він був підписаний у Дзеркальному залі Великого Версальського палацу 28 червня 1919 року і одержав назву Версальського. Відповідно до нього встановлювалися кордони Німеччини з сусідніми державами. Франції поверталися Ельзас і Лотарингія, а Бельгії передавалися округи Мальмеді та Ейпен. Була створена Рейнська демілітаризована зона, до якої ввійшли землі на лівому березі і смуга шириною 50 км на правому березі р. Рейн. У межах зони заборонялося тримати збройні сили, проводити маневри, будувати укріплення. Франція одержала у власність вугільний басейн Саарської області з правом Німеччини викупити його, якщо ця область буде

приєднана до неї. На 15 років управління Сааром передавалося Лізі Націй, після чого питання його державної приналежності мав вирішити плебісцит. Польщі поверталася частина Верхньої Сілезії, а м. Гданськ проголошувалося «вільним містом під управлінням Ліги Націй». Частина Померанії, Західної Пруссії і м. Познань також відходили до Польщі. Німеччина відмовлялася від прав на Мемель (Клайпеду), який у 1923 р. возз'єднувався з Литвою. Німеччина позбавлялася всіх колоній і відмовлялася від прав і привілеїв у Китаї, їй було заборонено мати армію понад 100 тис. чоловік, важку артилерію, танки, військову авіацію, підводний флот. Відмінялася загальна військова повинність, а армія мала комплектуватися на добровільних засадах. Німеччина до 1 травня 1922 р. повинна була сплатити державам-переможницям 20 млрд. золотих марок репарацій.

На Паризькій конференції були укладені також мирні договори з союзниками Німеччини (Австрією, Болгарією, Угорщиною, Туреччиною), які зафіксували міждержавні кордони у зв'язку з утворенням нових держав у Центральній і Південно-Східній Європі.

10 вересня 1919 р. був підписаний Сен-Жерменський договір з Австрією. Колишні австрійські провінції Богемія, Моравія і Сілезія ввійшли до складу Чехословаччини. Південнослов'янські землі були поділені між Італією і Королівством сербів, хорватів і словенців. Румунії передавалися Буковина, Трансільванія і частина Банату. Австрія могла мати армію не більше 30 тис. чол. Договір забороняв приєднання Австрії до Німеччини («аншлюс»).

27 листопада 1919 р. в передмісті Парижу Нейї-сюр-Сен був підписаний мирний договір з Болгарією. Західна Фракія передавалася Греції і Болгарія втратила вихід до Егейського моря. Південна Добруджа залишалася у складі Румунії. Частина болгарської території була передана Королівству сербів, хорватів і словенців. Болгарія мала право на армію не більше 20 тис. чол. і впродовж 37 років повинна була сплатити 2,25 млрд. золотих франків репарацій.

Тріанонський мирний договір з Угорщиною був підписаний 4 червня 1920 р. після повалення Угорської Радянської Республіки. Територія Угорщини зменшувалася у 3, а населення — у 2,5 рази. У країні відмінялася загальна військова повинність, армія скоротилася до 35 тис. чоловік. Сума репарацій підлягала визначенню спеціальною репараційною комісією.

Підготовка договору з Туреччиною затягнулася у зв'язку з гострою боротьбою держав-переможниць за «турецьку спадщину». Він був підписаний у Севрі поблизу Парижа 10 серпня 1920 р. Туреччина відмовилася від арабських володінь, визнала протекторат Англії над Єгиптом, а Франції — над Марокко і Тунісом, втратила Судан і володіння на Аравійському півострові, визнала британську анексію Кіпру. Ряд турецьких територій відійшов до Греції. Анатолія поділялася на французьку та італійську сфери впливу і тільки район Анкари залишався турецьким. Зона проток підлягала повному роззброєнню і передавалася під контроль міжнародної комісії. Туреччина позбавлялася флоту, а її армія не могла перевищувати 50 тис. чол. Фактично Севрський договір позбавляв Туреччину незалежності, але він був зметений антиімперіалістичною національно-визвольною революцією. 24 липня 1923 р. був укладений Лозаннський договір з турецьким урядом Кемаля. Він припинив стан війни між Туреччиною і державами Антанти, юридично оформив розпад Османської імперії і зафіксував нові турецькі кордони. У протоках вводилася свобода судноплавства як у мирний, так і воєнний час. Договір означав міжнародне визнання незалежної Турецької держави.

Складовою частиною Версальського та всіх інших договорів був статут Ліги націй — міжнародної міждержавної організації, яка мала забезпечити міжнародне співробітництво і безпеку в світі. Головними органами Ліги стали Асамблея і Рада. Кожний член Ліги мав у Асамблеї один голос. Рада складалася з постійних членів (основні союзні держави) і чотирьох непостійних, яких призначала Асамблея. Усі рішення Асамблеї і Ради приймалися одногосно. Члени Ліги націй брали на себе зобов'язання поважати державний суверенітет і не застосовувати зброю у міжнародних конфліктах. Провідну роль у Лізі з самого початку стали відігравати Англія і Франція. Сенат США відмовився ратифікувати Версальський договір у зв'язку з їх небажанням вступати до Ліги націй. У серпні 1921 р. між США і Німеччиною був укладений двохсторонній мирний договір, який не містив статей про Лігу націй.

У цілому Версальський та інші договори стали основою післявоєнної системи мирного врегулювання. Вони змушені були враховувати положення та засади ленінського Декрету про мир від 25 жовтня 1917 р. і базувалися на основі так званих «14 пунктів» Вільсона, що

знайшли відображення у посланні американського президента конгресу від 8 січня 1918 р. Ними передбачалося наступне: відкриті мирні договори; свобода судноплавства; усунення економічних бар'єрів у торгівлі; встановлення гарантій, що могли б забезпечити скорочення озброєнь; справедливе врегулювання колоніальних питань; визволення від німецької окупації російських територій, а також надання Росії безперешкодної можливості визначити свій політичний розвиток і національну політику, вступ у «співтовариство вільних націй»; визволення і відновлення Бельгії; повернення Франції Ельзасу і Лотарингії, відновлення окупованих районів Франції; уточнення кордонів Італії у відповідності з національними ознаками; надання автономії народам Австро-Угорщини; визволення від німецької окупації території Румунії, Сербії та Чорногорії, надання Сербії виходу до моря; самостійне існування турецьких і автономія національних частин Османської імперії; створення Польської держави; проголошення утворення Ліги націй.

Висновки. Вироблені на Паризькій, а потім і Вашингтонській конференціях нові принципи міжнародного співіснування одержали назву Версальсько-Вашингтонської системи. Вона не ліквідувала всіх суперечностей, а лише тимчасово послабила старі і породила нові (між переможцями і переможеними, між країнами-переможницями, між державами Заходу та радянською Росією тощо). Головне, що у контексті підведення підсумків Першої світової війни були зафіксовані, підтверджені й закріплені системою договорів нові геополітичні зміни у Європі та світі. По-перше, припинили існування чотири великі імперії — Російська, Австро-Угорська, Німецька, Османська. По-друге, виникла низка нових європейських держав у Центрально-Східній Європі. По-третє, вперше утворилися соціалістичні радянські держави. По-четверте, були суттєво змінені, перекроєні в інтересах держав-переможниць і новостворених країн кордони в Європі. Все це принципово змінило розстановку сил на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції розвитку всієї системи міжнародних відносин, які кардинально вплинули на їх еволюцію в міжвоєнний період.

Джерела і література

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. — Кн. 1: Історичні нариси / Упорядн. О. Реснт; Ред. кол.: В. А. Смолій (голова).

- НАН України. Інститут історії України. — К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ», 2014. — 784 с.
2. Віднянський С.В. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації: (До 90-річчя початку Великої війни) // Історичний журнал: Наукове громадсько-політичне видання. — 2004. — № 9. — С. 7–15.
 3. Галичина: історія, політика, культура. В 11-ти томах. Т. 6. Перша світова війна / [голова ред. ради М.Литвин; відповід. ред. І.Патер]; НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. — Львів; Тернопіль, 2016. — 966 с.
 4. Кортунов С.В. Крушение Вестфальской системы и становление нового мирового порядка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.wpec.ru/text/200708310905.htm>
 5. Киссинджер Г. Дипломатия. — М.: Ладомир, 1997. — 848 с.
 6. Лиддел Г. Б. История Первой мировой войны: [пер. с англ.: 16+] / Бэзил Лиддел Гарт. — М.: АСТ, 2014. — 574 с.
 7. От миропорядка империй к имперскому миропорядку / Отв. ред. Ф.Г. Войтоловский, П.А. Гудев, Э.Г. Соловьев. — М.: НОФМО, 2005. — 204 с.
 8. Первая мировая война и судьбы европейской цивилизации / Под ред. Л.С. Белоусова, А.С. Манькина. — М.: Издательство Московского университета, 2014. — 816 с.
 9. Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій: Колективна монографія / Наук. ред. д.і.н., проф. С.С.Трояна. — К.: Кондор-Видавництво, 2017. — 280 с.
 10. Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных Архивов: Материалы Международной научной конференции 7–8 сентября 2004 года. — М.: Наука, 2006. — 388 с.
 11. Сич О.І. Історія країн Західної Європи в міжвоєнний період (1918–1939 рр.): Навчальний посібник. — Чернівці: Рута, 2002. — 108 с.
 12. Сыч О.И. Версальская система и послевоенное устройство в Центральной и Восточной Европе (Национальный аспект) // *Versaillský systém a povojnové usporiadanie v strednej a východnej Európe (Národnostný aspekt) // Stredoeurópske národy na krížovatkách novodobých dejín 1848–1918 / Zostavili Peter Švorc a L'ubica Harbul'ová. — Prešov — Bratislava — Wien, 1999. — S. 275–284.*

13. Сыч О.И. Национальный аспект Версальской системы // Вопросы истории. — 2004. — № 1. — С.126–133.
14. Троян С.С. Світ на зламі епох: історія кінця ХІХ ст. — 1945 р.: Навчальний посібник. — К.: НМЦ ВО, 2000. — 240 с.
15. Троян С.С. Росія — СРСР в останній третині ХІХ — середині ХХ ст.: Навчальний посібник. — К.: НМЦ ВО, 2001. — 122 с.
16. Троян С.С. Немецкая Mitteleuropa: историческая ретроспектива (немецкие планы создания Серединной Европы конца ХІХ — начала ХХ века) / С.С.Троян, В.П.Фисанов. — Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. — 96 с.
17. Leonhard J. Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges. — München: Verlag C. H. Beck, 2014. — 1157 S.
18. Münkler H. Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918. — Berlin: Rowohlt, 2013. — 928 S.
19. Neiberg Michael S. Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków / Michael S. Neiberg. — Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. — 352 s.

РЕВОЛЮЦІОНІЗАЦІЯ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ ПІД ВПЛИВОМ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Перша половина ХХ ст. пройшла під знаком активного розгортання національно-визвольного руху. Особливу роль відіграла визвольна боротьба народів колоній за національну незалежність та економічну самостійність, ареною якої стали колонії, напівколонії і залежні території. Національно-визвольні рухи характеризувалися певними особливостями в залежності від форм і методів боротьби. Серед них можна виділити чотири основні типи:

1. національно-визвольна революція — виступає наслідком піднесення національно-визвольного руху і спрямована на знищення іноземного панування та завоювання національної незалежності, ліквідацію національно-колоніального гніту й експлуатації, реалізацію нацією її права на самовизначення, на створення національної держави. Національно-визвольні революції розгорталися в Туреччині, Персії, Афганістані;

2. національно-визвольна війна — спрямована на досягнення національної незалежності, суверенітету в боротьбі проти агресорів, ведеться, як правило, на великій території, з залученням значних збройних сил на тривалий час. Прикладом може служити національно-визвольна війна китайського народу проти японських загарбників у 1937–1945 рр.;

3. національно-визвольне повстання — велика національно-визвольна акція, яка відбувається в певний критичний момент, як, зокрема, виступи 1905–1908 рр. у Індії та «Рух 4 травня 1919 року» в Китаї;

4. ненасильницькі методи боротьби — передбачають мітинги, демонстрації, бойкоти, відмову від посад, ухилення від виборів і, як крайній засіб боротьби, несплату податків. Такі кампанії громадянської непокорі були проведені в Індії у 1920–1921 рр., 1930 р. і 1932 р.

Національно-визвольна боротьба і революції в Індії, Ірані, Туреччині на початку ХХ ст. Рубіж ХІХ — ХХ століть характеризувався піднесенням національно-визвольних рухів у ряді країн Азії. Насамперед це стосувалося колоніальної *Індії* — «перлини Британської корони». У 1905 р. за ініціативою радикального крила партії

Індійський національний конгрес під керівництвом Б.Тілака розпочалися демонстрації, мітинги, бойкот англійських товарів. Населення не просто відмовлялося від купівлі і споживання англійських виробів, але й виступало за підтримку національної економіки. Цей рух одержав назву «*свадеші*» (своя земля). Незабаром він переріс у рух «*сва-радж*» (своє правління) і набрав яскраво вираженого політичного забарвлення. Але розкол в ІНК на «поміркованих» і «крайніх» і протистояння між ними значно полегшили завдання британським колонізаторам, які на піднесення національно-визвольного руху відповіли репресіями. Влітку 1908 р. вони заарештували Тілака і влаштували над ним суд. У відповідь розпочався загальний страйк, який продовжувався шість днів (за числом років каторжних робіт, до яких засудили Тілака). Особливо жорстокі сутички робітників з поліцією відбулися в Бомбеї. Бомбейський страйк став останньою великою подією революційного руху в Індії у 1905–1908 рр. Але, незважаючи на поразку, він показав зростання національної самосвідомості народів Індії, які стали на шлях активної визвольної боротьби і змусили британських колонізаторів задуматися над необхідністю внесення радикальних змін у систему колоніального управління.

Наприкінці 1905 р. масовими демонстраціями в Тегерані, Ширазі, Мешхеді розпочалася **революція в Ірані**. *Причини революції* полягали в пануванні феодально-абсолютистського режиму Каджарської династії, гнобленні з боку Англії і Росії, впливі російської революції 1905–1907 рр. Висувались вимоги проведення радикальних реформ, зокрема скликання меджлісу (парламенту) та прийняття конституції. Особливого піднесення революційні виступи набули у червні—липні 1906 р. 5 серпня того ж року шах змушений був видати указ про запровадження конституційного ладу. 7 жовтня відкрився перший іранський меджліс, який прийняв першу частину конституції, доповнену через рік положеннями про рівність громадян перед законом, недоторканість особи та власності, свободу слова і друку. Революція продовжувалася і після того, як іранська козака бригада під командуванням російського полковника Ляхова 23 червня 1908 р. здійснила переворот і розігнала меджліс. Збройні загони повстанців-федаїв влітку 1909 р. вступили до Тегерану, скинули шаха і оголосили про повернення конституції. Революція була придушена спільними зусиллями імперіалістичних держав і феодальної реакції тільки у грудні

1911 р. Незважаючи на її поразку, конституція збереглася, й Іран перетворився в конституційну монархію.

Революція 1908 р. в Туреччині одержала назву *молодотурецької*, оскільки її очолили так звані молодотурки — переважно представники офіцераства та інтелігенції, які входили до складу створеної у 1889 р. в Стамбулі таємної організації «Єднання і прогрес». Причини революції полягали у невдоволенні деспотичним режимом султана Абдул Хаміда II і напівколоніальним станом Туреччини. Суттєвий вплив на розвиток революційних подій справили революції у Росії та Ірані. Наприкінці 1907 р. з'їзд «Єднання і прогресу» в Парижі вирішив готувати збройне повстання проти султанського режиму. Революція розпочалася на початку липня 1908 р. військовим повстанням у Македонії. 23 липня молодотурецькі загони урочисто вступили у Салоніки. Повстанців підтримали армійські гарнізони в інших провінціях Османської імперії та в Стамбулі. Наступного дня султан змушений був підписати указ про відновлення конституції 1876 р. і скликання парламенту. Швидка перемога революції викликала хвилю ентузіазму, але поступово партія «Єднання і прогрес» зайняла більш помірковані позиції, і молодотурецька революція обмежилася частковими, «косметичними» змінами існуючого феодального режиму без глибоких соціально-економічних перетворень. Невирішені завдання революції 1908 р. в Туреччині розв'язувалися уже в період так званої кемалістської революції 1918–1923 рр.

Революція 1911–1913 рр. у Китаї. Китайська революція одержала назву «Сінхайської» за іменем року старого китайського календаря, коли вона розпочалася. Революція мала яскраво виражений національно-визвольний і антифеодальний характер, а очолила її буржуазія. Вождем революції став відомий революціонер, виразник інтересів дрібної та середньої китайської національної буржуазії Сунь Ятсен.

Сунь Ятсен у 1895 р. створив «Товариство відродження Китаю» (Сінчжунхой), а через десять років — «Китайський революційний об'єднаний союз» (Тунменхой), який об'єднав 10 тис. членів різних антиманчжурських організацій. Політична програма союзу була написана Сунь Ятсеном і в її основі знаходилися **«три народних принципи»**: 1) **націоналізм** — означав прагнення до звільнення Китаю від влади манчжурської династії і створення незалежної держави; 2) **народовладдя** — передбачав боротьбу за створення буржуазно-

демократичної республіки; 3) **народне благоденство** — план вирішення аграрного питання шляхом забезпечення «рівних прав на землю». Саме ці принципи мали бути реалізовані в результаті революції, рішення про підготовку до якої Тунменхой прийняв у 1910 р.

Китайська революція розпочалася у вересні 1911 р. народним повстанням у провінції Сичуань і виступом солдатів саперного батальйону в Учані 10–11 жовтня 1911 р. Центром революційної боротьби став район Учан — Ханьян — Ханькоу. Керівники повстання проголосили Китай республікою і закликали всі провінції до війни з манчжурським урядом. Наприкінці листопада незалежність проголосили вже 15 провінцій, їх представники з'їхалися в Нанкін, де на конференції, яка стала Національними зборами, 29 грудня 1911 р. проголосили Китай республікою, а Сунь Ятсена її першим президентом. Урочистості з приводу цієї великої перемоги революції відбулися 1 січня 1912 року. Налякані манчжуро-китайські провінційні поміщики та буржуазія на посаду прем'єр-міністра і головнокомандуючого запропонували генерала Юань Шикая. Була досягнута угода з революційними провінціями про припинення вогню. 12 лютого 1912 р. від імені малолітнього імператора Пу I було оголошено про зречення манчжурської династії. Юань Шикаю пропонувалося сформувати новий республіканський уряд. Щоб уникнути громадянської війни Сунь Ятсен 14 лютого подав Національним зборам прохання про відставку. Наступного дня вони вибрали Юань Шикая тимчасовим президентом Китайської республіки. Це була перемога феодално-поміщицької і мілітаристської реакції над буржуазно-демократичними елементами. Уряд Юань Шикая проводив реакційну внутрішню політику. В цих умовах у серпні 1912 р. Сунь Ятсен створив «Національну партію» (Гоміньдан), яка виступала за збереження республіканського ладу і зміцнення місцевого самоуправління. 11 травня 1913 р. Сунь Ятсен і Гоміньдан підняли повстання проти Юань Шикая («друга революція»), яке потерпіло поразку. Сунь Ятсен та інші керівники революції у серпні 1913 р. змушені були емігрувати. Так закінчилася Сінхайська революція.

Діяльність Гоміньдану в Китаї була заборонена. Юань Шикая на початку 1914 р. обрали постійним президентом, він розпустив парламент, а потім опублікував нову конституцію, яка надавала президенту диктаторські права і створювала сприятливий ґрунт для відновлення

монархії. Плодами революційної боротьби скористалися китайські поміщики та велика буржуазія. Але революція також свідчила про політичне пробудження китайського народу і мала вплив на інші країни Сходу. Найважливішим її підсумком була ліквідація влади манчжурської династії і встановлення республіканського правління. Однак у Китаї продовжував панувати іноземний капітал та поміщицьке землеволодіння.

Мексиканська революція 1910–1917 рр. На початку ХХ ст. Мексика переживала глибоку політичну кризу. Це було зв'язано, перш за все, з пануванням великих латифундистів (поміщиків) і значним впливом іноземного капіталу. Революція була спрямована проти імперіалістичної експансії та феодалних пережитків, які після відновлення незалежності Мексики у 1867 р. уособлювала диктатура Порфірію Діаса (1876–1911). До 1910 р. селяни були позбавлені більшої частини своїх земель і широкими привілеями користувалися іноземні капіталісти (головним чином американські й англійські). Проти такої політики відбулися збройні виступи селян на півночі під керівництвом Франсиско Вілья і на півдні на чолі з Еміліо Сапата, а також страйки робітників.

У листопаді 1910 р. почалася буржуазна революція, яку очолив лідер радикального крила інтелігенції Франсиско Мадеро. Він установив контакт з керівниками селянських загонів, які розпочали наступ на столицю. Урядове армія капітулювала, і 21 травня 1911 р. була підписана угода між урядом і повстанцями. Діас утік з Мексики і до влади прийшов буржуазно-ліберальний уряд Мадеро. У жовтні 1911 р. Мадеро був обраний президентом республіки. Проте внаслідок контрреволюційного перевороту в лютому 1913 р. Мадеро був убитий, і владу захопили реакціонери на чолі з генералом Уертою, який виражав інтереси політичних і фінансових кіл США.

Реставрація диктаторського режиму викликала в Мексиці масове невдоволення. Визвольна армія Півдня під командуванням Сапати та Північна дивізія Вільї відновили революційну боротьбу. Сапата опублікував аграрну програму, яка вимагала повернення індійським общинам незаконно захоплених земель й експропріації латифундій на користь селян (з виплатою поміщикам невеликого відшкодування). Активізувалися також ліберали на чолі з великим землевласником В.Каррансою. У цей час, 21 квітня 1914 р., США розпочали вторг-

нення в Мексику. Але протест Карранси і могутнє патріотичне піднесення привели до скинення влітку 1914 р. уряду Уерти, а в листопаді 1914 р. американські війська були виведені з Мексики. Національні збори обрали тимчасовим президентом Е.Гутьєрреса. Після того, як селянські ватажки Сапата та Вілья не знайшли спільної мови і відмовилися формувати уряд, президентом було призначено Каррансу. З метою обмеження впливу селянських керівників, він у січні 1915 р. опублікував закон про аграрну реформу. Війська Карранси одержали перемогу над селянськими загонами. До 1917 р. уряд встановив контроль майже над усією територією країни. Установчі збори Мексики, які відкрилися 1 грудня 1916 р., прийняли у січні 1917 р. прогресивну буржуазно-демократичну конституцію. Вона оголосила власністю нації надра, води, гори та ліси, значно обмежила права іноземців і ввела основні свободи громадян. Відібрані землі поверталися селянам, встановлювався 8-годинний робочий день, проголошувалося право на спілки та страйки. Водночас уряд жорстоко розправився з робітничими і селянськими виступами. Були вбиті Вілья і Сапата.

Мексиканська революція носила антиімперіалістичний і антифеодальний характер. Вона в основному вирішила аграрне питання, значною мірою підірвавши велике поміщицьке землеволодіння, хоча й не ліквідувала його до кінця. Революція усунула від влади політичні кола латифундистів. Вона зміцнила незалежність країни, створила сприятливі умови для проведення прогресивних демократичних перетворень.

Велика війна 1914–1918 рр. лише на деякий час призупинила визвольно-революційні процеси в азійських і латиноамериканських країнах. Після Першої світової війни значна частина територій Азії та Латинської Америки знову перетворилася на арену революційної визвольної боротьби. Найпотужнішого розмаху вона набрала в Китаї, Індії, Туреччині.

«Рух 4 травня» 1919 р. в Китаї. На кінець Першої світової війни Китай продовжував залишатися у великій залежності від іноземного капіталу. Імперіалістичні держави, що спиралися на китайських поміщиків і компрадорську буржуазію, всіляко підтримували економічну та політичну роздробленість країни. Центральний уряд у Пекіні був слабкий. Уся влада в провінціях знаходилася в руках губернаторів-мілітаристів, тісно зв'язаних з місцевими феодалами. Вони мали

власні наймані війська, обкладали населення численними поборами, постійно ворогували між собою. За кожним великим мілітаристом стояла яка-небудь імперіалістична держава.

Під впливом антикитайських рішень Паризької мирної конференції розпочався антиімперіалістичний «рух 4 травня» 1919 р. Цього дня у Пекіні відбулася багатотисячна студентська демонстрація під лозунгом «Батьківщина в небезпеці! Співвітчизники, піднімайтеся!» Студенти протестували проти рішення Паризької мирної конференції про передачу німецьких володінь у Китаї (провінція Шаньдун) до рук Японії. Рух набрав загальнонаціонального характеру і в ньому брали участь демократичні сили, десятки тисяч робітників, ремісників, представників торгово-промислової буржуазії та інтелігенції. У Шанхаї страйкувало приблизно 60 тис. робітників.

«Рух 4 травня» став прологом антиімперіалістичної та антифеодальної революції у Китаї. Комінтерн намагався використати його для поширення там ідей марксизму. На початку 1920 р. за допомогою представників Комінтерну в кількох містах Китаю були організовані комуністичні гуртки. На їх базі влітку 1921 р. утворилася Комуністична партія Китаю (КПК). Однак у першій половині 20-х рр. найвпливовішою політичною силою в Китаї був Гоміньдан на чолі з Сунь Ятсеном. У 1923 р. Сунь Ятсен очолив революційний уряд, створений у найбільшому місті Південного Китаю — Гуанчжоу (Кантоні), який став центром масового антиімперіалістичного руху.

Національно-визвольний рух в Індії. Гандизм. Після Першої світової війни в Індії посилювалися виступи проти британських колонізаторів. У них взяли участь різні класи і верстви населення. Страйкували жителі Калькутти, Бомбея, Мадраса, ряд районів був охоплений стихійними селянськими заворушеннями. Англійські колоніальні власті у 1919 р. провели реформу управління країною, що одержала назву «індійської конституції» або закону Монтегю-Челмсфорда. При віце-королі Індії створювалися дорадчі органи, які частково призначалися колоніальною адміністрацією, а частково обиралися. У виборах могли брати участь лише представники індійської аристократії та верхівки національної буржуазії. Одночасно посилювалися репресії проти учасників визвольного руху. За законом Роулета колоніальні власті дістали право арештовувати і висилати без рішення суду будь-яку людину.

Керівництво масами здійснювала партія Індійський національний конгрес (ІНК) на чолі з Мохандасом Карамчандом Ганді. У народі його називали Махатма Ганді (від «махатма» — велика душа). Його величезна заслуга полягала в тому, що він підняв маси на загально-демократичну боротьбу. Ганді виступав за співробітництво між класами і пропагував тільки ненасильницькі методи опору британському пануванню (мирні демонстрації, припинення роботи в установах колоніальної адміністрації та на англійських підприємствах, відмова від занять у навчальних закладах, бойкот англійських товарів, відмова від сплати податків тощо).

У квітні 1919 р. на заклик ІНК у різних містах Індії робітники і службовці не вийшли на роботу, магазини і майстерні позакривалися, у школах припинилося навчання. У ті дні весь світ був схвилюваний повідомленням про криваву бійню, вчинену англійськими властями на північному заході Індії у містечку Амрітсарі, де війська оточили багатотисячний мітинг на одній з площ і відкрили вогонь. Було вбито майже тисячу жінок, дітей, чоловіків. Каральні дії колонізаторів викликали піднесення антиімперіалістичної боротьби по всій країні. У 1920 р. під лозунгом надання Індії самоврядування ІНК оголосив масову кампанію громадянської непокори, яка була припинена тільки у 1922 р.

Визвольо-революційна боротьба в Туреччині. Поразка в Першій світовій війні держав Четверного союзу, до якого входила й Османська імперія, мала для неї величезні історичні та геополітичні наслідки. Підписання Мудроського перемир'я 30 жовтня 1918 р. хоча й завершило перебування Великої Порти в стані війни, але, водночас, призвело до величезних потрясінь імперії, яка ще на кілька років поринула в ситуацію національно-визвольної війни і революційних подій, що в кінцевому підсумку мало своїм наслідком її розпад.

Напружена і гостра боротьба держав Антанти за «турецьку спадщину» завершилася підписанням Севрського договору 10 серпня 1920 р. Туреччина відмовилася від арабських володінь, визнала протекторат Англії над Єгиптом, а Франції — над Марокко і Тунісом, втратила Судан і володіння на Аравійському півострові, визнала британську анексію Кіпру. Ряд турецьких територій відійшов до Греції. Анатолія поділялася на французьку та італійську сфери впливу і тільки район Анкари залишався турецьким. Зона проток підлягала по-

вному роззброєнню і передавалася під контроль міжнародної комісії. Туреччина позбавлялася флоту, а її армія не могла перевищувати 50 тис. чол. Фактично Севрський договір позбавляв Туреччину незалежності, але він був зметений антиімперіалістичною національно-визвольною революцією.

24 липня 1923 р. був укладений Лозаннський договір з турецьким урядом Кемаля Ататюрка. Він припинив стан війни між Туреччиною і державами Антанти, юридично оформив розпад Османської імперії і зафіксував нові турецькі кордони. У протоках вводилася свобода судноплавства як у мирний, так і воєнний час. Договір означав міжнародне визнання незалежної Турецької держави з республіканською формою правління.

Загалом Перша світова війна піднесла на новий етап визвольну та революційну боротьбу на території Азії та Латинської Америки. Потужний її розмах привів до серйозних змін у низці країн, насамперед це стосується розпаду Османської імперії та утворення на її просторі групи нових держав у повоєнному світі. Знаковим у цьому плані було проголошення та міжнародне визнання Турецької республіки, яка в результаті проведення реформ Ататюрка стала на шлях побудови демократичної, світської держави з плюралістичною політичною системою і ринковим господарством.

Джерела і література

1. Деятели национально-освободительного движения: Политические портреты. Вып. 1. — М., 1989.
2. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций: Пер. с англ. — М., 1999.
3. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посібник / В.М.Литвин, В.І.Гусев, А.Г.Слюсаренко та ін. — К., 2002.
4. Кандер Г., Хильдеман В. Всемирная история: Пер.с нем. — М.: Рыбари, 2003.
5. Козицький А.М. Новітня історія країн Азії та Африки (1918–1999 рр.). — Львів, 2000.
6. Лиддел Г. Б. История Первой мировой войны: [пер. с англ.: 16+] / Бэзил Лиддел Гарт. — М.: АСТ, 2014. — 574 с.
7. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. — К., 2009.

8. Первая мировая война. Энциклопедический словарь. — М.: Издательство «Весь Мир», 2014. — 481 с.
9. Пронь С.В. Міжнародні відносини та зовнішня політика. 1914–1991 роки: Навчальний посібник для вищих навчальних закладів. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2009.
10. Родригес А.М. История стран Азии и Африки в новейшее время: учебник / А.М.Родригес. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006.
11. Хижняк І.А. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918): підруч. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2009.
12. Юджин Роган. Падение Османской империи. Первая мировая война на Ближнем Востоке, 1914–1920 гг. / Роган Юджин. — М.: Альпина Нон-фикшн, 2018. — 559 с.

ВЕЛИКА ВІЙНА І ПРОТИСТОЯННЯ ПРОЕКТІВ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ

Вступ

Напередодні Великої війни 1914–1918 рр. Близький Схід став полем протистояння різних проектів національно-культурної ідентичності. Проблема переходу від традиційної для ісламського («середньовічного») Близького Сходу конфесійної ідентичності як чинника структурування політичного простору та функціонування політичної свідомості абсолютної більшості політичних акторів до домінування національно-культурної ідентичності (або на рівні окремої держави, або на рівні національно-етнічної спільноти, що проживає на території кількох таких держав) є надзвичайно важливою для розуміння процесу розвитку Близького Сходу у «малому» ХХ столітті (тобто в період 1914–1991 рр. [1]), а також подальших трансформацій, що їх переживає цей регіон у наші дні. Враховуючи те, що сучасна політична мапа Близького Сходу — як у його «вузькому» визначенні, що загалом співпадає із поняттям «арабського світу», так і в «ширшому» розумінні цього поняття, що також включало б Туреччину, Ізраїль, та Іран [2], — почала формуватися саме за наслідками Першої світової війни, видається необхідним розглянути питання про вплив Першої світової війни як глобального конфлікту на трансформацію до того панівної моделі політичної ідентичності в межах регіону Близького Сходу, а також — про емпіричні прояви такої трансформації у вигляді відповідних політичних стратегій основних державних та квазі-державних утворень, що постали на мапі Близького Сходу в ході та за підсумками Першої світової війни.

Така постановка проблеми цього дослідження, відповідним чином, тягне за собою концентрацію як на питаннях політики ідентичності в межах регіону в ході Першої світової війни (включно з проблематикою міжетнічного / міжконфесійного конфлікту (протистояння), так і на закономірностях та внутрішніх суперечностях тих ідеологічних дискурсів, що стали основою політики британських та французьких

«мандатних» властей після краху Османської імперії, а з іншого боку, відбулися в основних ідеологічних постулатах антиколоніальних та націоналістичних рухів, що виникають у регіоні Близького Сходу у 1920-х роках [3; 4]. Тим самим, можна очікувати, що такого роду дослідження дозволило би краще зрозуміти динаміку перетворень національно-культурних ідентичностей основних етнічних та етно-конфесійних груп населення Близького Сходу починаючи з періоду Першої світової війни.

Відображення відповідної проблематики в сучасних дослідженнях

Враховуючи важливість визначення масштабу впливу Першої світової війни на становлення модерного Близького Сходу, не дивно, що визначеному вище проблемному питанню присвячено велику кількість наукових досліджень — як таких, що мають загальний (оглядовий) характер, так і розвідок, що побудовані за принципом case study. Зважаючи на вимоги щодо обсягу цієї статті, лише деякі з цих робіт отримає тут скільки-небудь детальну характеристику, проте в будь-якому разі останні можуть розглядатися як вступ до розгляду відповідної теми.

Серед робіт загального (оглядового) характеру передусім заслуговують на увагу нещодавно опубліковані історичні дослідження, що зосереджують увагу читача на проблемах руйнування «старих» і появи та кристалізації «нових» форм політичної ідентичності на Близькому Сході за наслідками Першої світової війни. Зокрема, в своїй оглядовій історії Близького Сходу від Першої світової війни до початку XXI ст. М. Камрава [3] виходить із тези про поступовий перехід від номінального османського сюзеренітету над територіями, що наразі входять до складу Близького Сходу, до панування європейських колоніальних імперій (Великої Британії та Франції) як про фундаментальний наслідок Першої світової війни для регіону, що в свою чергу потягло за собою відхід від панування принципу релігійної (конфесійної) ідентичності як основного фактору організації політичного простору та політичного життя в цілому. Виходячи з цього, подальший розвиток системи міждержавних відносин на Близькому Сході розглядається автором як продовження закладеної за підсумками Першої світової війни динаміки, що відобразилося б, зокрема, і у

внутрішній слабкості та суперечливості більшості заснованих у регіоні національних держав та їх «офіційних» ідентичностей [3].

У оглядовому дослідженні науково-популярного характеру «Падіння Османської імперії. Перша світова війна на Близькому Сході», що вийшло під авторством Ю. Рогана [4], подано загальний огляд перебігу Першої світової війни на Близькосхідному театрі воєнних дій, а також дається загальний висновок щодо значення падіння Османської імперії для подальшої історії Близького Сходу в ХХ ст. Зокрема, автор звертає увагу на використання правлячими колами Османської імперії потенціалу ісламської (панісламської) ідентичності в контексті спроби мобілізації мусульманського населення самої імперії, а також населених переважно мусульманами колоніальних володінь Британської імперії та Франції, на боротьбу проти держав Антанти під гаслами джихаду / «священної війни» [4]. У цьому плані можна зробити припущення, що підтримка ідей панарабізму з боку Британської імперії в контексті Арабського повстання 1916 р. принаймні частково була спробою нейтралізувати панісламістський заклик османської влади. У цьому контексті геополітичний вимір конструювання національних ідентичностей модерного типу на Близькому Сході за підсумками Першої світової війни набуває особливої значущості.

Подібним чином, монографія К. Коутса Ульриксена [5], присвячене особливостям перебігу та наслідкам Першої світової війни на Близькому Сході, серед інших питань зачіпає також і проблематику трансформації політичних ідентичностей, спричинених поширенням цього глобального конфлікту на території та держави регіону. Окремо розглядаються питання трансформації османської ідентичності у бік сучасної турецької національної ідентичності (в тому числі — в контексті болючих наслідків згаданого процесу для долі християнських громад колишніх підданих Османської імперії в Малій Азії [4, р.5, 56–59], а також проблема впливу Арабського повстання на становлення сучасної арабської та, окремо, сирійської ідентичності [4, р.185]. Загалом, автор намагається звернути увагу читача на складне переплетіння політики великих держав на Близькому Сході, загальносвітового процесу розвитку масового суспільства та масової політики, та специфічного процесу розмежування різних етнічних, етноконфесійних та територіальних спільнот Близького Сходу, що і стало,

на думку К. Коутса Ульриксена, одним із ключових наслідків Першої світової війни для суспільств регіону.

У свою чергу, німецький дослідник П. Торау [6] звертає увагу на специфічну роль постаті британського військового діяча та розвідника Т.Е. Лоуренса (Аравійського) в контексті створення засадничого міфу про «національно-визвольну» боротьбу арабів проти Османської імперії, а також популяризації певного націоналістичного дискурсу щодо Близького Сходу як «арабської» території серед широких верств британської, а частково й загальноєвропейської, публіки. Згідно з тезою П. Торау, популяризований Т.Е. Лоуренсом «аравійський» підхід до Близького Сходу сприяв легітимізації аравійських монархічних династій після Першої світової війни як вірних союзників Антанти та певною мірою маргіналізував неарабські етно-культурні ідентичності, зокрема й турецьку, в контексті загального розгляду проблематики Близького Сходу європейцями, що мало відповідні політичні та ідеологічні наслідки для подальшої історії регіону.

У цьому контексті заслуговують на увагу також спостереження французької дослідниці А.-Л. Шеньє-Уден [7] щодо значного впливу уявлення французького політикуму ХІХ — початку ХХ ст. щодо ролі Франції як «захисниці» християнських меншин на Близькому Сході в контексті політики Франції у Леванті, зокрема на території сучасних Сирії та Лівану, напередодні та після завершення Першої світової війни. На думку А.-Л. Шеньє-Уден, створення та розвиток сучасних сирійської та ліванської ідентичностей багато в чому були обумовлені специфікою колоніальної політики «мандатного» періоду в 1920-х — 1930-х роках — політики, яка в свою чергу була би неможливою без вступу Османської імперії в Першу світову війну та розподілу її близькосхідних територій між державами-переможницями за підсумками цієї війни.

З іншого боку, дослідження, побудовані за принципом *case study*, зачіпають передусім окремі аспекти розвитку та трансформації політичних ідентичностей національно-культурного характеру на Близькому Сході за наслідками Першої світової війни, або ж концентруються на специфіці окремих країн та субрегіонів Близького Сходу. З числа цих досліджень варто звернути увагу насамперед на праці монографічного характеру, в сфері уваги авторів яких перебувають такі питання, як специфіка відчуження арабомовного населення близькосхідних

провінцій Османської імперії від загальноімперської ідентичності напередодні та в ході Першої світової війни (Х. Кайялі [8]); проблеми врегулювання так званого «курдського питання» після Першої світової війни та їх вплив на становлення сучасної національно-етнічної самосвідомості курдів (А. Асаді [9]); протистояння різних проєктів ліванської нації та націоналізму напередодні та після завершення Першої світової війни, а також у період французького «мандатного» правління (А. Кофман [10]); наслідки Першої світової війни для етно-конфесійної свідомості сирійських християн та проблем формування сучасної асирійської національної самосвідомості (Б. Оздемір [11]); та нарешті проблематики переходу від імперсько-османської до етнічно-турецької ідентичності серед тюркомовного мусульманського населення Анатолії та Східної Фракії після падіння Османської імперії (Р. Джинджерас [12]). На окремий розгляд заслуговує тема становлення єврейської громади в Палестині у період, що безпосередньо передував початкові Першої світової війни, та участі євреїв, що жили під владою Османської імперії, у процесі формування та реалізації проєкту османської імперської ідентичності (див. відповідне дослідження М. Кампос [13]). Враховуючи глибину розгляду кожного з відповідних проблемних питань у контексті кожного з окремо взятих досліджень, згаданих вище, видається недоцільним характеризувати кожне з них окремо в цьому підрозділі. Власне їх перелік, поданий вище, вже може дати відповідне уявлення про основні аспекти відповідної проблематики з точки зору сучасної світової наукової спільноти.

Тим не менше, певним недоліком значної частини відповідних досліджень, як і оглядових робіт, згаданих вище, є відсутність системної перспективи щодо загального значення Першої світової війни для динаміки національно-культурної ідентичності на Близькому Сході в цілому. Саме тому ця наукова розвідка має на меті подати узагальнюючу перспективу щодо відповідної проблематики, що, на думку автора, дозволить розширити межі розуміння вищезгаданого комплексу питань, а також відкрити можливості для глибшого усвідомлення важливості наслідків Першої світової війни для політичного життя сучасного Близького Сходу.

Передумови трансформації національно-політичної свідомості близькосхідних спільнот напередодні Першої світової війни

Останнє десятиліття існування Османської імперії (1908–1918) може оцінюватися як період поступового накопичення внутрішніх протиріч усередині османської держави та поступове зростання важливості «національної» політики задля підтримання єдності імперії — тієї мети, яку безпосередньо ставили перед собою молоді офіцери-учасники комітету (пізніше партії) «Єднання та прогрес», які захопили владу в імперії за підсумками революційного перевороту 3–23 липня 1908 р. [14]. В основі проекту оновлення Османської імперії, запропонованого так званими молодотурками [15], було покладено ідею поєднання принципово надконфесійного громадянського османського патріотизму, з одного боку, та збереження авторитету ісламського правління султана-халіфа, від імені якого молодотурки і проводили відповідні державно-політичні реформи [8]. Такого роду внутрішньо суперечлива доктрина османської національної єдності являла собою прояв прагнення до синтезу історичної державно-політичної традиції Османської імперії та сучасного (за мірками початку ХХ ст.) конституційно-монархічного патріотизму, зразки якого молодотурки та їх прихильники могли знайти серед низки центральноєвропейських монархій того часу [16].

Зразком потенціалу, що мав у своєму розпорядженні у перші роки свого розвитку молодотурецький проект паносманізму / османської громадянської ідентичності, може бути османська Палестина зразка 1908 р. У своєму дослідженні суспільних настроїв жителів Палестини, що належали до різних етно-конфесійних спільнот — від арабомовних православних християн до євреїв (юдеїв), М. Кампос зазначає, що усунення від влади султана Абдул-Гаміда II та проголошення відновлення османської конституції 1876 р. представники місцевих освічених верств зустріли з ентузіазмом, сподіваючись, що оновлена Османська держава стане ареною реалізації їх політичних та культурних прагнень [13]. Класична вже на той час концепція «свободи, рівності та братерства», успадкована від часів Великої Французької революції, таким чином, стала початковою основою для дискурсу «османської нації» як нового суб'єкту політичного життя за умов «конституційної» ери розвитку Османської імперії, яку прагнули започаткувати молодотурки на початку своєї політичної гегемонії.

У той же час, простежується також зародження та формування «протонаціональних» ідентичностей, що частково виходили із принципу «модернізації» існуючих до того часу традиційних етно-конфесійних спільнот, а частково являли собою прояв загальної адаптації інтелектуальних настанов національних та націоналістичних рухів тодішньої Європи до ситуації Близького Сходу. Серед такого роду проектів національно-політичної ідентичності для народів Близького Сходу можна виділити, зокрема, (1) пантюркизм «правої» фракції молодотурків, що швидко набув статусу альтернативи до проекту розбудови османської політичної нації, зокрема — після італо-турецької війни 1911–1912 рр. та втрати більшості володінь Османської імперії в Європі в ході Балканських війн (1912–1913) [16]; (2) ранній арабський націоналізм, що мав свої корені ще в XIX ст., але кристалізувався як відносно усвідомлений національно-політичний проект лише після початку ідейної траєкторії провідних діячів молодотурецького руху в бік пантюркизму / тюркського супрематизму [8; 17]; (3) вірменський національний рух, що станом на 1914 р. уже досяг високого рівня дистанціювання його прихильників від ідеї османської нації [18]; (4) сіоністський рух, популярність якого на той час обмежувалася передусім колами єврейських поселенців з Європи в османській Палестині [19]; (5) поширені передусім серед інтелектуальних та «буржуазних» кіл арабо- та арамеємовних спільнот Близького Сходу проекти «великої сирійської», ліванської, та асирійської націй [10; 11; 20]; та (6) ранній курдський націоналізм [9; 21]. До цього варто також додати тенденції як до розвитку загальноарабської ідентичності, так і до формування уявлень про специфіку політичної ідентичності окремих «країн» останнього, що особливо чітко простежувалося в тих частинах арабомовного Близького Сходу, що вже тоді перебували під контролем європейських колоніальних імперій (Магриб, Єгипет, Судан) [22; 23; 24]. Загалом можна було би стверджувати, що Близький Схід того часу переживав складний процес формування модерних політичних ідентичностей, що спиралися передусім на реальну або уявну культурно-лінгвістичну єдність, а також — на запозичені з тодішнього Заходу ідеї націоналістичного, ліберального, та навіть расистського гатунку [16; 25].

Таким чином, можна зробити попередній висновок, що ще до 1914 р. Близький Схід став зоною становлення та розвитку низки

конкурентних та потенційно ворожих проектів національно-культурної ідентичності, що вже тоді одночасно протистояли як імперському пануванню Османської держави та європейських колоніальних держав, так і претензіям один одного [див. 25]. Зразками такого протистояння може бути збройна боротьба вірменських націоналістів з руху «Дашнакцутюн» (Вірменська революційна федерація) проти османського правління у заселених на той час вірменами регіонах Східної Анатолії [18]; початок протистояння раних арабських націоналістів та сіоністів навколо питання про єврейську імміграцію до османської Палестини [19; 25]; та протидія з боку представників арабомовного населення в новому османському парламенті централізаторським проектам молодотурецького керівництва на початку 1910-х років [8]. Тим не менше, як буде показано нижче, саме Перша світова війна та цілеспрямовані дії сторін конфлікту, направлені на отримання підтримки з боку відповідних протонаціональних рухів або ж їх ліквідацію значною мірою заклали підвалини для спроб політичної реалізації різних проектів національно-культурної ідентичності.

Перша світова війна та формування загальноарабської національно-культурної ідентичності

Треба відзначити, що ще до Першої світової війни Близький Схід став зоною становлення та розвитку низки конкурентних та потенційно ворожих проектів національно-культурної ідентичності, що вже тоді одночасно протистояли як імперському пануванню Османської держави та європейських колоніальних держав, так і претензіям один одного [див. 25]. Зразками такого протистояння може бути збройна боротьба вірменських націоналістів з руху «Дашнакцутюн» (Вірменська революційна федерація) проти османського правління у заселених на той час вірменами регіонах Східної Анатолії [18]; початок протистояння раних арабських націоналістів та сіоністів навколо питання про єврейську імміграцію до османської Палестини [19; 25]; та протидія з боку представників арабомовного населення в новому османському парламенті централізаторським проектам молодотурецького керівництва на початку 1910-х років [8]. Тим не менше, як буде показано нижче, саме Перша світова війна та цілеспрямовані дії сторін конфлікту, направлені на отримання підтримки з боку відповідних протонаціональних рухів або ж їх ліквідацію значною мірою

заклали підвалини для спроб політичної реалізації відповідних національно-культурних ідентичностей.

Незважаючи на те, що Арабське повстання 1916 р. розпочалося під гаслами зовсім не модерно-націоналістичного, а радше консервативно-ісламського характеру (як про це свідчать офіційні прокламації шарифа Мекки Хусейна та улемів Хіджазу в 1916–1917 рр. [26]), на практиці воно стало початком розриву з релігійно-політичною традицією Близького Сходу, захисниками якої від модерністів-молодотурків якраз і намагалися репрезентувати себе його учасники. Цей парадокс можна достатньо легко зрозуміти, якщо врахувати, що довоєнна політика молодотурків викликала загальне обурення політикуму арабських провінцій Османської імперії, які натомість обстоювали ідеал децентралізації, а після вступу Стамбулу у Першу світову війну на боці Центральних держав почали розглядати проголошення незалежної арабської держави під фактичним протекторатом Великої Британії як один із можливих шляхів протидії централізаторському та пантюркистському курсові молодотурків, сутність якого стала для них очевидною станом на 1913 р. [8, р.186–187]. Тим не менше, спроби окремих діячів арабського «децентралізаторського» руху цього часу запропонувати свої послуги британцям наштовхнулися на відсутність зацікавленості останніх у цьому [8]. Видається, що кінцева орієнтація Британської імперії на альянс із родиною великого шарифа Мекки Хусейна з роду Хашимітів, який і став формальним ініціатором повстання проти Османської імперії в арабських провінціях останньої, була обумовлена передусім міркуваннями *Realpolitik*, аніж яким-небудь послідовним розрахунком ідейно-політичного характеру.

Тим не менше, куди більшу роль у поступовому відчуженні політично активного населення арабських провінцій від османської ідентичності зіграли різкі кроки самих молодотурків, зокрема — повновладного губернатора Сирії та одного з лідерів комітету «Єднання та прогрес» Ахмеда Джемалія-паші (1872–1922), який використав провал своєї спроби наступу проти позицій британців у Єгипті як привід для організації масової хвилі репресій проти прибічників децентралістського (або «арабістського») руху в Сирії, що, на думку арабського історика С. Муси, являла собою відверте «царство терору» [8, р.193]. Важливою віхою в цьому процесі стало публічне повішення 11 про-

відних діячів арабського культурного та політичного життя в м. Бейрут (21 серпня 1915 р.). Жорстка позиція Джемалю-паші викликала негативну реакцію переважної більшості арабомовних провінційних еліт, що розглядали його заходи (зокрема, й примусову депортацію 5000 родин представників сирійської інтелігенції та торгово-ремісничих верств до Східної Анатолії, під приводом того, що останні буцім-то могли бути прихильниками альянсу з Францією з метою перетворення утвореної у 1860-х роках османської автономної провінції Гірського Лівану на французький протекторат [8, р.194]. Ці та подібні кроки Джемалю-паші (в тому числі, примусове запровадження у березні 1916 р. турецької як єдиної дозволеної мови викладання у світських школах [8, р.194]) виявилися фактичним каталізатором наростання вже не лише автономістських, а й відверто незалежницьких настроїв серед широких верств освіченого арабо-сирійського населення, що в свою чергу потягло за собою нову хвилю репресій. У підсумку, навіть помірковані провінційні політики реформістського спрямування, у тому числі, Абд-аль-Хамід аз-Захраві, Шафік аль-Мухайяд, та Абд-аль-Гані аль-Урейсі, стали жертвами урядового терору (травень 1916 р.) [8, р.196]. Відповідно, на момент початку власне Арабського повстання (червень 1916 р.) значна частина арабської провінційної верхівки була психологічно готова до підтримки гасел відокремлення населених арабами територій від Османської імперії, а деякі з османських офіцерів арабського походження відкрито перейшла на бік шарифа Хусейна [8, р.198].

Однак розвиток ідеології арабського націоналізму як такої навряд чи може бути пов'язаний із прихильниками великого шарифа Мекки, який, як уже було вказано вище, залишався в ідейно-політичному плані прихильником традиційних порядків, виступаючи проти влади молодотурків якраз через модерністсько-централізаторську політику останніх [26]. Натомість ідеологічне оформлення панарабізму було, за іронією долі, пов'язане з антиосманською пропагандистською діяльністю Британської імперії, ключовим осередком якої став Каїр, столиця фактично контролюваного британцями Єгипту [27]. Такий пробританський панарабізм став фактичним розривом із попередньою традиційною політикою британських правлячих кіл, що була спрямована на збереження територіальної цілісності Османської імперії [27, р.1]. Завдяки певному збігу обставин (зокрема, особистій

впевненості одного з впливових представників британської політики на Близькому Сході лорда Г. Кітченера в можливості створення нового «Арабського халіфату» як знаряддя британського впливу від Сирії до Месопотамії, а також перебільшеного уявлення британців щодо військово-політичного потенціалу антиосманськи налаштованих арабських націоналістів [27]), 1915 р. став точкою відліку для переходу до політики стимулювання панарабістських сил на Близькому Сході. Особливо важливою в цьому плані видається особиста роль Т.Е. Лоуренса як виразника певної «романтизаторської» тенденції щодо потенціалу Арабського повстання, причому саме особистий престиж та харизма Т.Е. Лоуренса дозволила йому, починаючи з 1917 р., «прорекламувати» справу Арабського повстання серед британської публіки та політикуму [6; 27].

Здобуті за підтримкою британців перемоги Арабського повстання над військовими силами Османської імперії (1917–1918) сприяли кристалізації панарабістської ідеології серед учасників повстання. Уже 29 жовтня 1916 р. шарифа Хусейна було проголошено «королем арабських земель» (*лат. трансліт. malik al-bilad al-arabiyya*), притому що держави Антанти відмовилися визнавати цей титул, іменуючи його лише «королем Хіджазу» [27, р.29]. Це стало першим приводом для поступового наростання розчарування учасників Арабського повстання в щирості своїх західних союзників. Аналогічним чином, «домовленість Сайкса-Піко» (травень 1916 р.) очевидним чином суперечила будь-яким панарабістським прагненням, оскільки вона напряму передбачала розподіл арабських провінцій Османської імперії між Великою Британією та Францією з мінімальним урахуванням того, що можна було би назвати «арабським національним інтересом». Після взяття британськими військами та їх арабськими союзниками Дамаска (1 жовтня 1918 р.) мало місце проголошення незалежності ефемерного королівства Сирії, монархом якого мав стати син Хусейна Фейсал [28, р.34]. Фейсал та його прихильники розвернули активну панарабістську пропаганду серед переважно пасивного арабомовного населення, що і стало першою на Близькому Сході послідовно-етнонаціоналістичною державною політикою сучасного типу [29]. Тим не менше, приналежність Сирії до зони впливу (мандату) Франції за підсумками «домовленості Сайкса-Піко» унеможливила подальший розвиток панарабістського експерименту в межах

королівства Сирії, що й зумовило зречення Фейсала від престолу (27 липня 1920 р.) та припинення існування самого королівства як такого [29]. Тим не менше, політична діяльність Фейсала продовжилася після його проголошення королем Іраку (23 серпня 1921 р.), причому офіційна ідеологія королівства Ірак продовжувала робити наголос на необхідності возз'єднання всіх арабських земель під владою роду Хашимітів [29]. На думку М. Муфті, цей «хашимітський уніонізм» став свого роду прологом до пізніших, республіканських форм панарабізму / арабського уніонізму, що стали невід'ємною складовою політико-ідеологічного ландшафту арабського Близького Сходу в наступні десятиліття [29].

Таким чином, можна зробити висновок, що Перша світова війна та Арабське повстання 1916 р. як невід'ємна військово-політична складова останньої послужили початком формування панарабізму та панарабської ідентичності на Близькому Сході в ХХ ст. Тим не менше, було би помилковим перебільшувати рівень розповсюдження такого роду ідейних уявлень серед широких верств арабського населення регіону. Короткотривале існування королівства Сирія та послідовно-панарабістська політика королівства Ірак після Першої світової війни в цьому плані були винятковими явищами. Однак у будь-якому разі без Першої світової війни та викликаних нею політичних зрушень можливості розвитку панарабського політичного проекту були б радше ілюзорними.

«Декларація Бальфура» 1917 р. та початок формування арабо-єврейського конфлікту в Палестині та на Близькому Сході загалом

Тим не менше, куди більш далекосяжні наслідки для Близького Сходу в цілому мав переданий 2 листопада 1917 р. лордові Уолтеру Ротшильду офіційний лист від британського міністерства закордонних справ, що його тоді очолював лорд Артур Бальфур, за ім'ям якого відповідна декларація і отримала таку назву. Зміст листа / декларації зводився до утвердження готовності британського уряду до підтримки ідеї «створення в Палестині національного осередка для єврейського народу» (*англ.* the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people) [30]. При цьому окремо обумовлювалося, що такого роду «створення» не могло би тягнути за собою будь-якого обмежен-

ня прав неєврейських громад, що проживали на території османської Палестини того часу [30]. Враховуючи те, що станом на 1914 р. власне єврейське населення на території адміністративних одиниць, що в майбутньому склали основу Британської Палестини (мутасаріфат Єрусалиму та санджаки Наблуса та Акри) не перевищувало 59 тис. осіб на противагу 657 тис. арабів-мусульман та 81 тис. арабів-християн [31], можна зробити висновок, що «декларація Бальфура» намагалася врахувати цю реальність за рахунок останнього застереження.

У будь-якому випадку, ознайомлення відповідних регіональних акторів зі змістом «декларації Бальфура» та розбіжності в інтерпретації ними останньої поза всяким сумнівом стали підвалинами для подальшого розгортання арабо-ізраїльського конфлікту у набутій ним у ХХ ст. формі [32]. Зокрема, в той час як представники сіоністського руху (в тому числі, активні в самій Палестині учасники нечисленного таємного товариства НІЛІ, що перебувало в контакті з британською розвідкою [32, р.172]) розглядали текст декларації як практичне визнання їх прагнень до утворення єврейської державності в Палестині, діячі панарабістського руху недвозначно сприйняли її як удар по самій основі їх планів щодо створення єдиної арабської держави на всіх близькосхідних територіях Османської імперії після завершення воєнних дій [32, р.427]. Фейсал, син шарифа Хусейна, спершу відреагував на публікацію «декларацію Бальфура» доволі мляво, на що вказує його кореспонденція з сером М. Сайксом, офіційним радником британського міністерства закордонних справ з питань Близького Сходу [33]. Тим не менше, з контексту відповідної переписки видно, що для лідерів Арабського повстання мова йшла радше про набуття єврейською громадою вільного доступу до «арабських земель», аніж про надання Хашимітами згоди на будь-яке утворення політично незалежного або ж хоч би автономного утворення, заснованого на єврейській національно-культурній ідентичності, що займало би території Палестини [33]. У будь-якому випадку, на той момент ватажків Арабського повстання більше турбувало питання протистояння претензіям Франції на території, що увійшли би до складу так званої «Великої Сирії», аніж відносно гіпотетичне питання формування майбутнього єврейського державного утворення в Палестині [32]. Однак, як показали наступні події, «декларація Бальфура» стала теоретико-політичною основою для подальших прагнень сіоністського

руху до реалізації свого державного проекту вже в рамках політико-правового устрою підмандатної Палестини, що в свою чергу викликало дедалі наростаючу ескалацію антиєврейських настроїв серед арабського населення останньої. У своїй сукупності ці два чинники і стали каталізатором формування нової динаміки міжетнічної ворожнечі у Палестині після Першої світової війни.

Підсумки Першої світової війни та формування модерної турецької національної ідентичності

Мудроське перемир'я (30 жовтня 1918 р.) та подальша окупація Стамбулу військами Антанти (починаючи з 12 листопада 1918 р.) поставили під питання саме існування навіть залишкової османсько-турецької державності в Малій Азії (Анатолії). За умовами «домовленості Сайкса-Піко», Стамбул (Константинополь) та зона потоків Геллеспонту та Дарданелл мали перейти під контроль Російської імперії разом із населеними на той час переважно вірменами територіями Східної Анатолії та район Хакк'ярі (на півночі сучасного Іракського Курдистану), в той час як Франція мала отримати під свій прямий контроль південно-східні терени Анатолії на північ від Антіохії, а район від Смірни (Ізміру) до Іконіуму (Кон'ї) мав перейти під суверенітет королівства Греція [34]. Такого роду розчленування малоазійських територій Османської імперії, яке у дещо видозміненому вигляді було легалізоване в Севрському мирному договорі (10 серпня 1920 р.), викликало величезне обурення серед політизованих верств торкомовного населення Анатолії, які завдяки пантюркістському курсові молодотурків останніх років їх перебування при владі відчували себе природною опорою Османської імперії [16].

На цьому тлі відбулася консолідація нових націоналістичних сил, що усвідомлювали себе як Турецький національний рух (*тур.* Türk Ulusal Hareketi) та кинули прямий виклик контролюваному силами Антанти пост-молодотурецькому урядові Османської імперії в Стамбулі. У так званому Амасійському циркулярі (22 червня 1919 р.), підписаному кількома армійськими командирами, включно з генерал-майором Мустафою Кемаль-пашею (майбутнім Мустафою Кемалем Ататюрком), чітко простежується остаточний перехід від османізму / панісламізму до послідовного турецького державного націоналізму, що в подальшому і стане основою для офіційної ідеології Турецької

республіки як мінімум до початку ХХІ ст. [35]. Про це свідчать закладені у відповідному документі тези про «неподільність та самозбереження нації» як про вищу політичну цінність, а також про необхідність захисту національних прав через проведення спеціального національного конгресу, що тим самим постулювався як незалежний від султанської влади в Стамбулі орган — захисник турецького національного суверенітету [12].

Організація на основі відповідної ідеологічної роботи Великих національних зборів (березень 1920 р.), до складу яких увійшло близько 100 членів останнього османського парламенту та 190 обраних від місцевих осередків Турецького національного руху делегатів [12] ознаменувала перехід революційно-націоналістичних сил, базою яких віднині стало м. Анкара — майбутня столиця Турецької республіки, — на позиції відвертого протистояння з султанським урядом, незважаючи на те, що сам Мустафа Кемаль продовжував публічно наголошувати на тому, що його метою є визволення султана-халіфа від контролю з боку окупаційних сил Антанти, тим самим апелюючи до промонархічних настроїв значної частини низового турецького населення [12]. В ході подальшого конфлікту, що отримав назву Війни за незалежність Туреччини (1919–1923), силам Великих національних зборів вдалося витіснити грецькі війська, розгромити військові контингенти незалежних Вірменії та Грузії, що брали участь у війні на боці сил Антанти, та змусити розквартировані в Константинополі окупаційні контингенти Великої Британії, Франції, та Італії залишити місто [34]. Подальша ревізія Севрського мирного договору на користь Туреччини, що стало основою оновленого Лозаннського мирного договору (підписано 24 липня 1923 р.), стала безпрецедентним для переможеної за наслідками Першої світової війни держави подією, що тим самим відобразило як відносну незацікавленість Антанти у довготривалому та потенційно кривавому конфлікті за терени Анатолії за умов припинення існування Російської імперії як потенційного претендента на «османську спадщину» в цьому регіоні, так і військово-політичну ефективність очолюваних М. Кемалем турецьких націоналістичних сил. Як відомо, майже відразу після цього мало місце проголошення Турецької республіки (29 жовтня 1923 р.), а вже 3 березня 1924 р. було в конституційному порядку скасовано халіфат. Тим самим відбувся остаточний розрив республіканської Туреччини з

політико-правовою традицією як Османської імперії, так і домодерного світу ісламу.

Таким чином, можна стверджувати, що випадок націоналістичного оновлення турецької державності свідчить про те, що навіть поразка у Першій світовій війні не стала перешкодою для трансформаційних процесів, що дозволили консолідувати новий державний режим за зовнішньо вкрай несприятливих обставин. Виходячи з цього, можна зазначити, що спроможність турецьких революційних націоналістів консолідувати тюркомовні маси мусульманського населення Анатолії на основі радикально нової для останніх національно-державної ідеології може розглядатися як ключовий чинник їх відносного успіху в антиантантівській національно-визвольній боротьбі.

Висновки та рекомендації до подальшого дослідження

Виходячи з вищезазначеного, можна вважати обґрунтованим тезу про очевидний розрив у політичній ментальності до- та післявоєнного періоду на Близькому Сході в контексті Першої світової війни, прикладом чого стало формування панарабізму як потенційного джерела викликів та можливостей для пов'язаних із загальноарабською ідентичністю акторів міжнародних відносин на Близькому Сході. До цього варто також додати на той час ще відносно малопомітний, але в майбутньому стратегічно важливий вплив переходу Великої Британії до підтримки ідейно-політичних прагнень єврейського національного руху в Палестині, першим очевидним проявом чого стала «декларація Бальфура». Нарешті, Туреччина в значній мірі самоізолювалася від Близького Сходу як регіону за рахунок своєї відмови від традиційної османської та панісламської ідентичності, що була типовою для неї за попереднього історичного періоду. Відповідно, ці *casestudies* можуть продемонструвати різноманіття впливів Першої світової війни на процеси формування та реалізації політичної ідентичності на Близькому Сході того періоду.

У той же час, варто наголосити на необхідності подальшого проведення відповідних досліджень історико-політологічного характеру, особливо в контексті взаємозв'язку ідейно-політичної динаміки відповідного періоду, з одного боку, та аналогічних процесів у міжвоєнний період. Такого роду студії дозволили б виокремити спільні та відмінні риси відповідного процесу кристалізації та перетворення

національно-політичних ідентичностей на Близькому Сході на початку ХХ ст., а також — прояснити, до якої міри безпосередній вплив подій Першої світової війни став їх довготерміновим катализатором.

Джерела і література

1. Гобсбаум Е. Вік екстремізму: коротка історія ХХ ст. (1914–1991 рр.) / Ерік Гобсбаум ; пер. з англ. Олександр Мокровольский. — К.: Альтернативи, 2001. — 543 с.
2. Гринин Л. Е., Коротаев А. В. Ближний Восток, Индия и Китай в глобализационных процессах / Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев. — М.: Моск. ред. изд.-ва «Учитель», 2016. — 496 с.
3. Kamrava M. The modern Middle East: a political history since the First World War / Mehran Kamrava. — 3rd ed. — Berkeley: The University of California Press, 2013. — 576 p.
4. Rogan E. The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914–1920 / Eugene Rogan. — London: Penguin, 2015. — 512 p.
5. Coates Ulrichsen K. The First World War in the Middle East / Kristian Coates Ulrichsen. — London: C. Hurst & Co, 2014. — 320 p.
6. Thorau P. Lawrence von Arabien: ein Mann und seine Zeit / Peter Thorau. — München: C.H. Beck, 2010. — 224 S.
7. Chaigne-Oudin A. L. La France et les rivalités occidentales au Levant: Syrie-Liban 1918–1939 / Anne-Lucie Chaigne-Oudin. — Paris: L’Harmattan, 2006. — 324 p.
8. Kayali H. Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918 / Hasan Kayali. — Berkeley: The University of California Press, 1997. — 266 p.
9. Asadi A. Der Kurdistan-Irak-Konflikt: der Weg zur Autonomie seit dem Ersten Weltkrieg / Awat Asadi. — Berlin: Verlag Hans Schiler, 2007. — 526 p.
10. Kaufman A.S. Reviving Phoenicia: the search for identity in Lebanon / Asher S. Kaufman. — London: I.B. Tauris, 2004. — 277 p.
11. Özdemir B. Assyrian identity and the Great War: Nestorian, Chaldean and Syrian Christians in the 20th century / Bulent Özdemir. — Dunbeath: Whittles Publishing, 2012. — 168 p.
12. Gingeras R. Mustafa Kemal Atatürk: heir to an empire / Ryan Gingeras. — Oxford: Oxford University Press, 2012. — 212 p.

13. Campos M. *Ottoman brothers: Muslims, Christians, and Jews in early twentieth-century Palestine* / Michelle Campos. — Stanford: Stanford University Press, 2011. — 343 p.
14. Алиев Г. З. Турция в период правления младотурок (1908–1918 гг.) / Г. З. Алиев. — М.: Изд. «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1972. — 397 с.
15. Черніков І. Ф. Молодотурецька революція 1908 р. в Османській імперії / І. Ф. Черніков // Східний світ. — 2009. — № 1. — С. 122–127.
16. Ashirova A. *Die politische Ideologie der Jungtürken: Osmanismus oder Panturkismus?* / Aygul Ashirova // Forum für Osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte. — 2009. — №13(1). — S. 65–76.
17. Tibi B. *Arab nationalism: between Islam and the nation-state* / Bassam Tibi. — 3rd ed. — Basingstoke: Macmillan Press, 1997. — 365 p.
18. Оганисян Р. С. Формирование политической доктрины партии «Дашнакцутюн» в 1890–1920 гг. / Р. С. Оганисян. — Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. — 2011. — №1. — С. 115–119.
19. Oke M. K. *The Ottoman Empire, Zionism, and the question of Palestine (1880-1908)* / Mim Kemal Oke. — International Journal of Middle East Studies. — 1982. — № 14(3). — P. 329–341.
20. Zachs F. *The making of a Syrian identity: intellectuals and merchants in nineteenth century Beirut* / Fruma Zachs. — Leiden: Brill, 2005. — 296 p.
21. Natali D. *Ottoman Kurds and emergent Kurdish nationalism* / Denise Natali. — Critique: Critical Middle Eastern Studies. — 2004. — №13(3). — P. 383–387.
22. Laroussi F. *Plurilinguisme et identités au Maghreb* / Foued Laroussi. — Rouen: Publications de l'Université de Rouen, 1997. — 124 p.
23. Reid D. M. *Whose pharaohs? Archaeology, museums, and Egyptian national identity from Napoleon to World War I* / D.M. Reid. — Berkeley: The University of California Press, 2002. — 412 p.
24. Daly M. W. *Empire on the Nile: The Anglo-Egyptian Sudan, 1898–1934* / M. W. Daly. — Cambridge: Cambridge University Press, 1986. — 545 p.
25. Roshwald A. *Nationalism in the Middle East, 1876–1945* / Aviel Roshwald // The Oxford Handbook of the history of nationalism ; ed. John Breully. — Oxford: Oxford University Press, 2013. — P. 220–241.

26. Два воззвания: о причинах Арабского восстания словами его лидеров [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://medium.com/@alnur/proclamation-arabic-revolt-f3d44a0108e1>
27. Friedman I. British Pan-Arab policy, 1915-1922 / Isaiah Friedman. — New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 2010. — 409 p.
28. Zeine Z. N. Struggle for Arab independence: Western diplomacy and the rise and fall of Faisal's kingdom in Syria / Zeine N. Zeine. — Delmar, New York: Caravan Books, 1977. — 257 p.
29. Mufti M. Sovereign creations: pan-Arabism and political order in Syria and Iraq / Malik Mufti. — Ithaca, New York: Cornell University Press, 1996. — 291 p.
30. Balfour Declaration: text of the Declaration [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/text-of-the-balfour-declaration>
31. McCarthy J. The population of Palestine: population history and statistics of the late Ottoman period and the Mandate / Justin McCarthy. — New York: Columbia University Press, 1990. — 242 p.
32. Schneer J. The Balfour Declaration: The origins of the Arab-Israeli conflict / Jonathan Schneer. — London: Bloomsbury, 2010. — 434 p.
33. Foreign Office Papers: FO882, Arab Bureau Papers.
34. Киреев Н. Г. История Турции. XX век / Н. Г. Киреев. — М.: Крафт+ ИВ РАН, 2007. — 609 с.
35. Родригес А. М. Реформация и модернизация религиозной и политической идеологии на Востоке (XIX — XX вв.) / А. М. Родригес. — М.: Издательство «Прометей», 2011. — 224 с.

РОЗДІЛ 3

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Алла Киридон

РПЦ В УКРАЇНІ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сучасні події релігійного життя і релігійних процесів в Україні на рубежі 2018–2019 рр., насамперед створення єдиної Православної Церкви України і отримання нею томоса про автокефалію від Вселенського Патріархату, помітно актуалізували тематику, пов'язану з історією православ'я в Україні на різних етапах розвитку, а особливо під впливом бурхливих подій Першої світової війни і Української революції 1917–1921 рр. З огляду на це, спробуємо окреслити ситуацію, що склалася на час революційних подій 1917 року, які зруйнували стару державну систему, водночас об'єктивно порушуючи питання про статус церковної інституції в умовах нової політичної дійсності. Разом із тим, зауважимо, що церковна проблема, зокрема ідея реформування самої церкви, гостро постала ще напередодні революційних подій. Динамічні соціально-політичні процеси породжували зміну ціннісних орієнтирів суспільства, які визначали уявлення щодо найважливіших заборон, обмежень, моральних норм. Тому цілком зрозуміло, чому в умовах революційних подій 1917 року та кризових явищ, спричинених Першою світовою війною, перед серйозним світоглядним випробуванням опинилися і православна віра та церква.

Наростання соціальної напруженості, спричинене Першою світовою війною, посилило невдоволення щодо церкви серед населення (поширювалося й на зв'язки з державою), поглибило соціальні і національні суперечності між духовенством, сприяло невдоволенню бюрократизацією централізованої системи устрою тощо. Більше того, невирішеність релігійного питання фактично стала одним із суттєвих чинників революційної ситуації, що склалася в Російській імперії.

Тому не випадково стала поява різних варіантів оновлення церкви, перегляду її статусу в державі, змін суспільного устрою в ході революційних подій, в умовах бурхливого розвитку багатопартійності, в тому числі і в Україні. Не вдаючись до детального аналізу ставлення різних соціально-політичних сил до релігійно-церковного питання (його вже наведено в історичних дослідженнях [1]), обмежимося лише окресленням основних моделей оновлення церковного життя в цей період. Це, сподіваємося, дасть можливість піддати сумніву відповідну більшовицьку історіографічну модель державно-церковних взаємин.

Утвердження влади Тимчасового уряду в ході революції передбачало демократизацію всіх сфер життя на території Російської імперії. Нова влада низкою постанов («Про скасування віросповідних і національних обмежень» (від 20 березня), «Про свободу совісті» (від 14 липня) та ін.) визначила доволі чіткий курс на проголошення свободи віросповідань, узаконення позавіросповідного громадянського стану, часткове (переважно економічного характеру) відокремлення церкви від держави [2]. На думку історика і церковно-громадського діяча А. Карташова, Тимчасовий уряд пропонував «не систему «відокремлення» церкви від держави, а лише систему «віддалення» двох сторін одна від одної на таку відстань, яка б давала і Церкві свободу, і Державі дозволяла бути світською, а не однобічно конфесійною» [3]. Фактично уряд схилився не до відокремлення, а до цивілізованого співробітництва з церквою.

Між тим, ліві російські та українські політичні партії соціалістів-революціонерів і соціал-демократів серед програмних вимог передбачали відокремлення церкви від держави, підтримуючи націоналізацію церковно-монастирських земель. Вони вважали релігію особистою справою кожного [4].

У той час, коли російські праві партії (монархісти, октябристи) ідеалізували Російську православну церкву, зміцнену матеріальними і моральними зв'язками з державою, українські консерватори в особі представників Української демократично-хліборобської партії домогалися повного забезпечення свободи віри. Причому, на їх думку, поміж рівними за своїми правами всіма віросповіданнями України перше місце мусить належати церкві православної, яка повинна мати соборний устрій і бути автокефальною, незалежною від всяких чужо-

сторонніх політичних впливів і від держави з своїм внутрішнім ладом.

Центристи — російська партія конституційних демократів (кадети), Українська партія соціалістів-федералістів, Українська народна партія, і Українська партія соціалістів-самостійників — обстоювали відокремлення церкви від держави з урахуванням національних традицій. Так, остання з названих партій на з'їзді в грудні 1917 року визначила, що церква в Україні має бути незалежною за статусом і українською за суттю (згідно з історичною традицією), а богослужіння слід відправляти українською мовою. При цьому мала бути декларована свобода віросповідань як запорука свободи народу.

«Пересічному люду» було складно розібратися в нюансах політичних програм різноманітних партій, які мали своєрідні точки зіткнення (зазначимо: радянська історіографія єдиною силою, що боролася за соціалізм, розглядала лише партію більшовиків). У цьому контексті досить промовистим є факт видання пропагандистської літератури. Так, наприклад, своєрідним «бестселером» 1917 року стала брошура В.Лібкнехта «Павуки і мухи», яка витримала понад 20 видань. У ній яскраво, виразно змальовувався «образ ворога» — павука: «Павуки — це пани, сріблολюбці, експлуататори, дворяни, багаті, попи, звідники, всілякі дармоїди». Її друкували і більшовицькі, і есерівські, і меншовицькі видавництва [5]. Тому не дивно, що, за підрахунками Х. Астрахана, станом на 1917 рік 69,5% робітників, не розрізняючи «відтінків», підтримували всі соціалістичні партії [6].

Селянська маса теж, як підкреслив російський дослідник В.Булдаков, «виявилася позбавленою імунітету від більш зрозумілої соціалістичної демагогії» [7]. Оскільки в Росії соціальний ідеал практично завжди пов'язувався з народним очікуванням від влади рішучих дій, перемогу могли здобути лише ті, хто давав конкретні відповіді на наболілі питання, пропонував радикальні заходи та відповідний символ віри. Наростання настроїв на користь утвердження «твердої» влади, порядку і дисципліни в країні фіксує на основі масової селянської кореспонденції весни-осені 1917 року дослідниця О.Поршньова [8]. Авторка вважає, що під впливом подій 1917 року поглиблювалася радикалізація соціальних прагнень мас і, як наслідок, спостерігалася поєднання традиційних (схильність до авторитарного порядку, твердої влади, дисципліни, відданість християнським ідеалам, віра в Бога,

православна обрядовість тощо) і революційних (орієнтованих на соціалістичний ідеал) настанов.

Існування такої «змички» в масовій свідомості (оскільки «селянська» свідомість може виступати репрезентантом тогочасного суспільства Росії в цілому) призвело до специфічно традиціоналістської ментальної основи сприйняття соціалістичного ідеалу, коли релігійні уявлення поєднувались із прагненням справедливості й суспільного ідеалу в реальному земному житті. Таким чином, можна припустити, що релігійно-містична свідомість підготувала своєрідний ґрунт для сприйняття соціалістичних ідей як певного надціннісного ідеалу, здатного замінити певною мірою офіційно-церковну ідеологію, яка на той час переживала глибоку кризу (зрозумілими є вимоги «християнського соціалізму»).

«Єдиною силою, здатною, з одного боку, завершити розклад старого, а з іншого — zorganizувати нове.., виявився на той момент лише більшовизм», — підсумовував М.Бердяєв, аналізуючи прихід партії В.Леніна до влади. — Тільки більшовизм виявився здатним опанувати становищем, тільки він відповідав масовим інстинктам і реальним співвідношенням» [9]. Можна припустити, що популістські ідеї й ставка на диктатуру та вольовий вплив на масову психологію стали одним із чинників утвердження більшовизму. Ліворадикальна альтернатива в Російській імперії змогла реалізуватися, оскільки маси виявилися готові до сприйняття її етики і моралі. Пояснюючи перемогу більшовиків, митрополит Веніамін (Федченков) писав: «Їх прийняв (або, що те ж саме, вибрав з-поміж інших) народ свідомо, по своїй волі», оскільки відчув у них владність [10].

Вагомим чинником, який впливав на розв'язання питань церковно-правових відносин 1917–1918 років (його не можна було ігнорувати новим державним структурам як Росії, так і України), став Помісний церковний Собор. Він розпочав роботу 15(28) серпня 1917 року в Москві і тривав до 7(20) вересня 1918 року (за цей час відбулося три сесії), але, не завершивши роботи, був змушений перервати її. Всі рішення цього форуму поширювали чинність і на Україну. Більше того: на Всеукраїнському Соборі 1918 року вони були визнані обов'язковими до виконання.

25 жовтня на засіданнях Собору продовжувалися суперечки щодо необхідності відновлення патріаршества, коли прийшло повідомлен-

ня про штурм Зимового палацу і повалення Гимчасового уряду. Після перерви в роботі і тривалої кількадечної дискусії 30 жовтня Собор ухвалив рішення про обрання патріарха, визначивши кандидатури претендентів.

В умовах остаточного утвердження більшовиків у Москві 4 листопада 1917 року Собор затвердив «Определение о Высшем Управлении Православной Российской Церкви», в якому зазначалося, що вища влада — законодавча, адміністративна, судова і контролююча — належить Помісному Собору, у складі єпископів, кліриків і мирян; поновлюється Патріаршество і церковне управління очолюється патріархом; патріарх разом з органами церковного управління підзвітний Собору [11]. 5 листопада 1917 року патріархом Московським і всієї Росії було обрано Тихона (Василя Белавіна). Отже, церква, перш за все, мала опікуватися нагальними проблемами внутрішнього устрою.

Паралельно з реорганізацією вищих органів церковного управління з середини листопада Собор розпочав обговорення проекту щодо правового становища РПЦ. Важливо зважити на той факт, що при обговоренні проекту члени Собору сподівалися на нетривале перебування більшовиків при владі. Протоієрей Георгій Митрофанов стверджує, що лише досить незначна їх частина розуміла, яка небезпека нависла над країною [12].

Слушною видається думка німецького професора Г.Шульца про те, що у Православній церкві, як і у всіх європейських церкв, не було досвіду існування в нових умовах і розуміння нової епохи в той час, коли «Православна Церква, Помісний Собор, і особливо патріарх, а також єпископи, священники і миряни, тобто вся церковна спільнота, зіштовхнулися не просто з революцією в ряду інших європейських революцій, але зі встановленням режиму з тоталітарними рисами, який відкрив поряд з італійським фашизмом і німецьким націонал-соціалізмом епоху тоталітаризму для європейських церков» [13].

Загалом Собор і акт відновлення Патріархату не лише започаткували новий важливий етап в історії Російської православної церкви, а й значною мірою вплинули на церковне життя в Україні. Тут церковна проблема набула ще більшої гостроти, ніж у Росії, тому що національне питання стало основним у церковно-визвольному русі за автокефалію Української церкви, який розгорнувся під час визвольних змагань 1917–1921 років.

У цьому контексті зауважимо, що народжений революцією український церковний рух був реакцією на стан справ у церкві. Його живили пробуджений націоналізм, церковний радикалізм і загальне суспільно-політичне піднесення. Цей рух проектував український націоналізм на церковно-релігійну сферу, маючи на меті відродження в ній української національної свідомості. Більше того, церковний рух, почавши з прагнень до організаційної автономії й української літургії, пішов далі — до вимог автокефалії церкви в Україні [14]. Таким чином, утворення УАПЦ в 1921 році було підготовлене всім розвитком національно-визвольного руху попередніх років.

Митрополит В.Липківський у праці «Відродження Церкви в Україні. 1917–1930 рр.» пише: «Як тільки пройшли перші дні революції, не стало царя, українці відчували, що ... церкві треба братися за церковні справи при нових умовах. Правда, хоч настали нові умови, але ... єпископат і духівництво на Україні залишилось старе російське...» [15]. Наслідком такої ситуації було те, що на початковому етапі церковно-визвольного руху в його «церковних зібраннях ще не досить виступав національний бік: духовенство, як і мирянство, поділилось не по національності, а по ідеології, на консервативне і прогресивне; і в тому, і в другому брали участь і українці, і росіяни» [16]. І.Власовський пояснює таке становище тим, що «в Російській Православній Церкві, в складі якої знаходились й єпархії України, ще далеко до революції 1917 року були досить значні течії поступового характеру, в основі яких було глибоке незадоволення тим станом, в якому перебувала Церква в Росії, підпорядкована державній владі і політиці від часів Петра I» [17].

Уже протягом квітня-травня 1917 року пройшли єпархіальні збори віруючих і духовенства, на яких порушувалося питання про надання самостійності, утворення Всеукраїнського церковного центру тощо. В.Ульяновський наголошує, що через пасивність і фактичне самоусунення архієреїв ініціативу на зборах перебрали ліберальні групи священників та мирян. Майже скрізь була поставлена вимога широкої участі мирян і нижчого духовенства в церковному житті через систему рад та виборність духовенства з єпископом включно, що зумовлювалося значним впливом віруючих, котрі до 1917 року не брали участі в церковних з'їздах, а відтепер уносили нові віяння світського життя в церкву [18].

Сказане підтверджується вимогами постанови Полтавського єпархіального з'їзду, що відбувся 3–6 травня 1917 року: соборний устрій церкви; богослужіння українською мовою; відновлення в богослужбовій практиці давніх українських обрядів і звичаїв; будівництво церковних приміщень у національному українському стилі; створення національної духовної школи для підготовки кадрів священників; видання православно-богословської літератури українською мовою та ін. [19].

Слід підкреслити розмаїття настроїв духовенства й мирян у підході до принципів існування церкви в нових умовах, у силу чого український церковний рух охоплював лише частину священнодіячів та віруючого люду. Відомий дослідник історії церкви В.Біднов зазначає: «Взагалі кажучи, більшість єпархіальних з'їздів на Україні віднеслася байдуже до справи відродження Української церкви і трактувала церковні справи з погляду Москви» [20]. Суголосною є думка Ю.Самойловича: «Більшість духовенства пасивно приєднувалася до цих резолюцій [про автокефалію — А.К.] і після з'їздів активно діяла лише меншість його» [21]. Були випадки, коли селянські делегати на з'їздах виступали проти священників-«українців» [22]. «Селянство передусім прагнуло задовольнити свої економічні вимоги, свій споконвічний голод на землю й дуже мало цікавилось тим, чи буде українська церква автокефальною, чи ні», — зауважує Ю.Самойлович [23].

На відміну від більшості сучасних досліджень, заангажованих на показі нестримно наростаючої хвилі симпатиків руху за автокефалію від початку революції до моменту організаційного оформлення УАПЦ, В.Ульяновський чи не вперше звернув увагу на еволюцію поглядів щодо цього різних верств духовного сану й мирян. Завдяки аналізу документів серії єпархіальних з'їздів Поділля 1917–1918 років автор стверджує: «Загалом, це шлях від неймовірного сплеску демократії всупереч традиційній ієрархічності духовного стану, ігнорування єпископату до поступового повернення на позиції канонічного консерватизму й нового визнання ієрархічності Церкви та значення єпископату. Ставлення до українізації та автокефалії Церкви еволюціонувало в тому ж порядку: від визнання потреби таких кардинальних змін до їх різкого й однозначного заперечення» [24]. Якщо у квітні 1917 року з'їзди Волинської, Полтавської, Подільської та Київської

епархій виступали за українізацію церкви в розумінні церковної автономії та мови, то вже наступні з'їзди в цих епархіях (травень-серпень) не підтримали ідеї українізації або значно обмежили її сферу [25]. На тому, що гасло української церковної автокефалії не набуло характеру широкого народного руху, наголошує А.Зінченко, зазначаючи: «Єдиної точки зору на зміст реформи церковного управління протягом весни—літа 1917 року не склалося. Автономістські та автокефалістські вимоги співіснували» [26]. Акценти в бік автокефалії, на думку О.Ігнатуші, стали зміщуватися в червні 1917 року [27].

Така неоднозначність поглядів на процес реформування церковного життя і структури, хитання у визначенні позицій, на нашу думку, впливали і на весь подальший розвиток як УАПЦ, так і церковно-релігійного руху в цілому.

Крім того, слід урахувати формування національної церкви в умовах нестабільності політичних режимів періоду національно-визвольних змагань, що відразу виокремило необхідність орієнтуватися на площину взаємин (статусу та ін.) з РПЦ (з одного боку) і бачити сприйняття нової церковної структури політичними урядами (з іншого боку). Тому, як наголошує В.Ульяновський, «немає нічого дивного, що більша частина церковного тіла українських епархій в умовах повного розкладу життя поступово повернулася до правого крила й зорієнтувалася на Собор у Москві та новообраного патріарха» [28]. Ця течія фактично включала в себе весь єпископат українських епархій. Всі нагальні проблеми церковного життя і надалі законодавчо вирішував Всеросійський Помісний Собор. Причини цього можна вбачати у відсутності докладної програми устрою й принципів церковного життя в Україні, належної підтримки новацій серед єпископату, в обмеженій кількості популярних і високопрофесійних лідерів, погіршенні матеріального становища духовенства, відстороненні української світської влади.

Таким чином, поступальність розвитку ідеї автокефалії, за яку висловлювалася навесні 1917 року більшість делегатів епархіальних (Полтавської, Кам'янець-Подільської та ін.) з'їздів, була перервана, що мало подвійний наслідок. З одного боку, породжувалася розгубленість у суспільстві, від чого вигравала традиційна церква, а з іншого — пробуджувалася національна свідомість, стрімко піднімаючись до рівня ідеї здобуття Українською церквою автокефалії.

Зазначимо, що виявом загальних трансформаційних тенденцій, характерних для колишньої Російської імперії початку ХХ сторіччя, стала радикалізація суспільства. Йдеться про наростання антиклерикальних настроїв, які зміцнилися в ході революційних подій 1917 і наступних років. Так, уже через місяць після початку Лютневої революції церковні видання повідомляли, що на Волині лише за два тижні складено понад 60 селянських громадських вироків про вигнання священників із парафій [29]. Протягом березня-квітня селяни прогнали служителів культу у восьми селах Харківщини. Протягом У другій половині травня рішення про позбавлення священника парафії винесли селянські збори в селах Деркачі та Іванівка названої губернії. А в Лебединському повіті набув поширення рух за зменшення платні священникам [30]. До Київської духовної консисторії надходили численні скарги селян на служителів церкви, інформація про стихійні захоплення селянами церковних земель [31].

Населенням також мусувалося питання про відокремлення школи від церкви ще задовго до утвердження більшовицької влади, причому воно постійно радикалізувалося протягом 1917 року. Так, на з'їзді представників семи волосних комітетів Лебединського повіту 28 травня ухвалили: «...Щоб школа була відокремлена від церкви...» [32]. Селяни Березівки на Харківщині вимагали відокремлення церкви від держави і школи від церкви [33]. Тому декларування декретних принципів 18 січня 1919 року не стало абсолютно неочікуваним для населення, більше того — навіть відповідало інтересам значної (зокрема сільської) його частини. Між тим, слід вести мову лише про симпатії громадян власне принципам, а не методам їх реалізації, запропонованим незабаром у більшовицькій практиці.

Не слід ігнорувати й свідчень самого духовенства щодо настроїв населення. Так, журнал харківської консисторії (1917 рік), вказуючи на досить численні факти негативного ставлення прихожан до своїх пастирів, із занепокоєнням констатує «відсутність у приході міцно організованої групи справді віруючих, які мають в особі пастиря-священника свого духовного вождя і які усвідомлюють необхідність його присутності в кожний даний момент і здатні відстояти його» [34]. Крім того, «в усіх повітах Харківської губернії мало місце усушення священників». 16 травня 1917 року Харківський єпархіальний з'їзд звернув увагу губернського громадського комітету «як повноважного

захисника закону і права» на те, що в губернії «продовжуються коштунства над народними святинами, самочинні і безрозсудні виступи безвідповідальних осіб і груп проти духівництва і церковних установ». Наводилися факти, що свідчили про вимоги до духівництва «негайно піти без суду і слідства з приходів, у позбавленні їх свободи, в забороні їм проводити богослужіння в храмі, в закритті самих храмів, у негайній забороні церквам і монастирям користуватися засівом своїх земель і прибутками від луків і лісів...» [35]. Священик В.Шаповалов повідомляв про відхід від церкви значної маси населення і «зростання невіри і релігійного індивідуалізму» [36].

На з'їзді духовенства Уманського повіту Київської губернії 9 жовтня 1917 року констатувалося: «Зараз вже від багатьох з нас землі відібрані нашими прихожанами, плата за виконання треб або зовсім припиняється, або ж зменшується до смішного знущання; жалування наше 300 руб. на рік, а з вирахуванням — 250 руб....» [37].

Отже, безперечним є те, що протягом лютого-жовтня 1917 року, як твердить В.Єленський, антиклерикальні настрої ще більше зміцніли [38]. Тому декларовані буржуазною революцією принципи «свободи совісті», «відокремлення церкви від держави» знаходили позитивний відгук частини населення колишньої Російської імперії. Безумовно, інша частина (не менш чисельна), залишаючись відданою ідеї православ'я та християнської любові, намагалася зберегти віковічні устої, захистити батьківську віру, не допустити наруги над церквою та її служителями. Однак, зауважує професор Б.Тітлінов, «сподівання церковних керівників, що «стомільйонна православна Росія» повстане, як один, на захист церкви від «гонінь» абсолютно не справдилися» [39]. Окрім ж виступи в оборону релігії легко придушувалися силовими заходами світської влади і не відзначалися енергійністю та масштабністю. «Церковний люд виявився пасивним і інертним і, вочевидь, далеко не переймався церковними «образами», — зауважує автор. Для народних мас здебільшого було не зрозумілим, із-за чого власне ведеться боротьба, заради чого його закликають йти на самопожертви. «Інтереси духовенства й ієрархій не зачіпали народних почуттів, а відчутних для себе результатів церковного володіння народ ніколи не бачив», — пише Б.Тітлінов. Для церковного люду було мало різниці: вважається церковне майно власністю церкви чи є націоналізованим, якщо користування ним було доступним як і колись [40].

Таким чином, станом на 1917 рік і світська влада, і церква, і суспільство опинилися перед необхідністю вирішення багатьох складних проблем, визначення пріоритетів та пошуку форм взаємовідносин. Розрив між традиційним транслюванням духовних цінностей і новостверджуваним більшовицьким безрелігійним міфом породжував амбівалентний тип особистості, характерний для смутних часів. У масовій свідомості суперечлива дійсність призводила до конфлікту старих і нових цінностей, що породжувало характерну для перехідних періодів своєрідну подвійність людських емоцій, думок, поглядів, учинків [41]. У контексті такої глибоко руйнівної поведінки мас, на думку Ж.Бодріяра, лежить зміна смислових орієнтирів. Те, що раніше вважалося втіленням духоної сили, несподівано стає навпаки лише неясно окресленим і побіжним [42].

До того ж слід ураховувати і вплив спричинених модернізаційними процесами початку ХХ сторіччя та Першою світовою війною чинників, котрі, на думку італійського дослідника А.Граціозі, породжували «відчуття психологічної безпритульності» і спричинювали появу погано або замало пристосованих соціальних прошарків і груп, що «зависли між старим та новим світом і яких приваблювали примітивні ідеологічні схеми» [43].

Вважаємо за необхідне наголосити, що основна маса населення все ж залишалася досить далекою від політичних пристрастей, зокрема й проблеми налагодження державно-церковних відносин. Ніби абстрагуючись від «глобального» вирішення питання, населення імплікувало всі постаті цих взаємин на конкретному рівні «власної» парафії і «власного» священика. Нездатність адекватно визначити сутність ситуації і страх відповідальності за прийняття рішень породжували в масах прагнення перенести відповідальність на певну владну структуру та віру у «вождя». Ця своєрідна «втеча від свободи» зробила можливим швидке утвердження нових більшовицьких світоглядних установок замість релігійних.

В Україні національно-визвольні змагання 1917–1920 років наклали відбиток і на своєрідність розвитку церкви в умовах утвердження різноманітних політичних режимів. Зокрема, спостерігалися розвиток українського автокефального руху, поглиблення церковного розколу в раніше єдиній РПЦ, боротьба між тихонівською й українською автокефальною церквами, пошук власного місця в новій сис-

темі державно-церковних відносин залежно від конкретного політичного режиму. Вже в ході революційних подій 1917 року в православній церкві в Україні виникли такі течії, як автономізм, автокефалізм, і обновленство [44]. Безумовно, всі названі процеси не могли залишити статичним суспільство. Як наслідок, в цих умовах спостерігалися «коливання» між новими цінностями і «відкат» до перевірених патріархальних — релігії, що знайшло своє відображення на зрізі відносин у трикутнику «державна — церква — суспільство».

Джерела і література

1. Сухоплюєв І. Ставлення соціалістичних партій II Інтернаціоналу до релігії. — Харків, 1932. — С. 294–306; Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посіб. — К.: Либідь, 1997. — С. 22–38 та ін.
2. Одинцов М.И. Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917–1938 гг.). — М.: Знание, 1991. — С. 4; Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради)... — С. 34.
3. Карташев А.В. Временное правительство и Русская церковь // Из истории христианской церкви на Родине и за рубежом в XX столетии. — М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995. — С. 21, 22.
4. Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століть. Програмові і довідкові матеріали. — К.: «Консалтинг»; «Фенікс», 1993. — С. 41, 97, 120, 175; Сухоплюєв І. Ставлення соціалістичних партій... — С. 294–306.
5. Колоницкий Б.И. Антибуржуазная пропаганда и «антибуржуазное» сознание // Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть: Матер. междунар. коллоквиума, г. Санкт-Петербург, 11–15 янв. 1993 г. / Под ред. В.Ю. Черняева. — С.Пб.: Глаголь, 1994. — С.189.
6. Астрахан Х.М. Большевики и их политические противники в 1917 году. — Л.: Лениздат, 1973. — С.76.
7. Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. — С.25.

8. Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. — М.: РОССПЭН, 2004. — С.217–224.
9. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринт. воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955. — М.: Наука, 1990. — С.114–115.
10. Митрополит Вениамин (Федченков). На рубеже двух эпох. — М.: Изд-во «Отчий дом», 1994. — С.158.
11. Послание Священного Собора Православной Российской Церкви (11.11.1917) // Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / Составитель Г.Штриккер. — М.: «Пропилеи», 1995. — С. 105.
12. Митрофанов Г., протоиерей. История Русской Православной Церкви 1900–1927. — СПб: Сатись, 2002. — С. 108.
13. Шульц Г. 1914–1918 гг. как поворотный пункт в церковной истории России // Церковно-исторический вестник. — 2001. — №8. — С. 103.
14. Преловська І. ВПЦР — організаційний осередок УАПЦ (1917–1921 рр.) // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матеріали наук. конф., м. Київ, 12 жовт. 1996 р. / За ред. А. Зінченка. — К.: Логос, 1997. — С. 29.
15. Липківський В. Відродження Церкви в Україні 1917–1930 рр. — Торонто: Укр. вид-во «Добра книжка». З друкарні ОО Василян, 1959. — С. 14.
16. Там само. — С. 16.
17. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 4 (XX ст.). — Ч. 1. — К.: Либідь, 1998. — С. 7.
18. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). — С. 90.
19. [Булдовський Феоділ]. Про українізацію Церкви. Доклад, прочитаний на Полтавському єпархіальному з'їзді духовенства і мирян. 3–8 травня 1917 р. — Лубни: [Б.в.], 1917. — С. 8–10; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — В 4-х кн. — К.-Нью-Йорк, 1990. — Т. 4. — Ч. 1. — С. 14.
20. Біднов В. Церковна справа на Україні. — Тарнів: [Б.в.], 1921. — С. 13.

- 21.Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національній контрреволюції (Дослід з історії УАПЦ) // Революція й релігія: Зб. комісії для дослідження релігійної ідеології. — Х.; К.: Держвидав України, 1930. — Кн. 2. — С. 222.
- 22.Симоновський В. З'їзд Подільського духовенства і мирян // Нова Рада. — 1917. — 10 травня.
- 23.Самойлович Ю. Назв. праця. — С. 223.
- 24.Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі... (доба Української Центральної Ради). — С. 99.
- 25.Там само. — С. 97.
- 26.Зінченко А.Л. Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. — К.: Дніпро, 1997. — С. 157.
- 27.Ігнатуша О. Документи державних архівів України з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1917–1930 роки) // Архіви України. — 1994. — № 1–6. — С. 48.
- 28.Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). — С. 183.
- 29.Емелях Л.И. Атеизм и антиклерикализм народных масс в 1917 году // Вопросы истории религии и атеизма. Сб. ст. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — Вып. 5. — С. 66.
- 30.Решодько П.Ф. Виступи селян Харківщини проти духовенства в 1917 р. // УІЖ. — 1962. — №3. — С. 79–82.
- 31.ЦДІАК. — Ф. 127. — Оп. 876. — Спр. 1194, 1212; оп. 953. — Спр. 2, 25, 65; Оп. 1054. — Спр. 60, 74, 80, 88, 93, 98, 172 та ін.
- 32.Постановления и резолюции съезда представителей семи волостных Комитетов (28 мая) // Лебединские известия. — 1917. — 9 июня.
- 33.Решодько П.Ф. Виступи селян Харківщини проти духовенства... — С. 82.
- 34.Там само. — С. 81.
- 35.Там само. — С. 82.
- 36.Шаповалов В. Призыв (Голос священника к православным христианам по поводу предстоящих выборов мирян на епархиальный съезд) // Известия Харьковского Губернского Общественного Комитета (Губернские ведомости). — 1917. — 8 апреля.
- 37.Емелях Л.И. Назв. праця. — С. 71.
- 38.Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990 рр.). — К.: [Б.в.], 1991. — С. 7.

- 39.Титлинов Б.В. Церковь во время революции. — М.; Петроград: Былое, 1924. — С. 170.
- 40.Там само.
- 41.Головаха Е.И. Социологическая публицистика. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2001. — С. 163, 184.
- 42.Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального. — Екатеринбург: [Б. и.], 2000. — С. 16.
- 43.Граціозі А. Війна і революція в Європі 1905–1956 рр. / Пер. з іт. М.Прокопович; Передм. А.Граціозі. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. — С. 96.
- 44.Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис. Відп. ред. О.С. Онищенко. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 17.

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ (1917–1918): НОРМОТВОРЧИЙ ЧИННИК

У 2018 р. виповнилося 100 років з часу створення в період Гетьманату органу у справах релігій в Україні — Міністерства ісповідань, а згодом, за доби Директорії — Міністерства культур. Згідно з періодизацією Л. Владиченко, в історії органу у справах релігій в Україні можна виділити три періоди:

I. Період українських урядів (1917–1919 рр.);

II. Період радянської влади (1920–1991 рр.);

III. Період незалежності України (1991 р. — по теперішній час).

Церковна проблема, зокрема ідея реформування самої церкви, гостро постала ще напередодні революційних подій. Наростання соціальної напруженості, спричинене Першою світовою війною, посилило невдоволення церквою серед населення, поглибило соціальні й національні суперечності між духовенством, сприяло невдоволенню бюрократизацією централізованої системи її устрою тощо. Церковно-релігійна складова була вагомим чинником функціонування державного організму, яку неможливо було ігнорувати. Відтак невирішеність релігійного питання фактично стала одним із суттєвих чинників революційної ситуації, що склалася в Російській імперії.

Період національно-визвольних змагань характеризувався бурхливим розвитком тогочасної правової, державницької думки, пошуком моделі суспільного розвитку, інтелектуальним аналізом історії України, її традицій тощо. Проголошення Української Держави неминуче вело до пошуку нової моделі організації влади, а відтак — потреби облаштування релігійно-церковного життя. Україна як самостійна держава ще не мала достатнього досвіду державно-церковних взаємин, а відповідно й комплексних рішень чи підходів щодо співіснування з релігійними організаціями. Станом на 1917 р. і світська влада, і церква опинилися перед необхідністю вирішення багатьох складних проблем, визначення пріоритетів та пошуку форм взаємовідносин.

Метою наукової розвідки є лише окреслення процесу інституалізації державного органу з унормування церковно-релігійного життя в умовах перших років національної революції 1917–1920 рр., а саме —

створення Міністерства ісповідань. Означено проблемне поле релігійно-церковного життя в умовах Гетьманату (зокрема, ставлення гетьмана П. Скоропадського та його уряду до проблем релігії та Церкви, інституційні процеси в самій Церкві, особливості формування державно-церковних відносин тощо).

Особливість історіографічного дискурсу задекларованої проблеми полягає в масштабності порушених тематичних обрисів дослідниками в нових умовах формування історіографії початкового періоду незалежної України (початок-середина 1990-х рр.). Ґрунтовне тритомне видання В. Ульяновського та Б. Андрусишина маркувало простір проблеми «Церква в Українській Державі 1917–1920 рр.» [1; 29; 30]. Заслугою В. Ульяновського стало піонерство в упровадженні до наукового обігу масиву документів архіву Міністерства ісповідань. У подальшому запропоновану цими дослідниками своєрідну модель відтворення становища Церкви в хронологічних межах національно-визвольних змагань у той чи інший спосіб взували наступники [7; 8; 13; 15; 18 та ін.]. На фоні просторого розлого полотна дослідників розставляються акценти або увиразнюються окремі сюжети щодо тих чи інших проблем. Однак оціночна компонента камертонально звіряється з вердиктом метрів. Водночас попри значний історіографічний доробок, сформований здебільшого в умовах незалежної України, залишається чимало проблем, які потребують подальшого вивчення.

В історичній та історико-правовій літературі розглядалися різні аспекти національного державотворення періоду 1917–1919 рр. (праці В. Верстюка, О. Копиленка, О. Мироненка, Г. Папакіна, Р. Пирога, О. Реєнта, В. Солдатенка та ін.). До окремих сюжетів проблеми зверталися О. Балягузова [2], Л. Владиченко [4; 5], В. Ганзуленко [7], Ю. Дорошенко [12], А. Киридон [18], І. Логвиненко [20], Ю. Палеха [24], Т. Тесля [28], О. Цапко [32] та ін.

Станом на 1917 р. і світська влада, і церква опинилися перед необхідністю вирішення багатьох складних проблем, визначення пріоритетів та пошуку форм взаємовідносин. Церковно-релігійна складова була вагомим чинником функціонування державного організму, яку неможливо було ігнорувати.

Для розуміння вагомості й масштабу процесів схарактеризуємо православний ландшафт українських земель, які входили до Російської імперії. На початку 1917 р. існувало 9 єпархій, підпорядкованих

Святішому Синоду в Петрограді, кордони яких, як правило, збігалися з губернськими: Київська, Волинська (кафедра в Житомирі), Подільська (кафедра в Кам'янці-Подільському), Чернігівська, Харківська, Катеринославська, Полтавська, Херсонська (кафедра в Одесі) і Таврійська (кафедра у Сімферополі). [12, с. 52; 6, с. 242]. Близько 40 млн. населення тодішніх українських земель залишалося прихильним традиційній православній церкві та її духовенству на чолі з митрополитом Володимиром (Василем Богоявленським, 1848–1918), митрополитом Київським і Галицьким, головуєчим членом Святішого Синоду, священноархімандритом Києво-Печерської Успенської лаври. Волинську єпархію очолював архієпископ Волинський і Житомирський, священноархімандрит Почаївської Успенської лаври Євлогій (Василь Георгієвський, 1868–1946); Катеринославську — архієпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт (Антоній Вишневський, 1867–1924); Подільську — єпископ Подільський і Брацлавський Митрофан (Митрофан Афіньський, 1861–1920). Єпископом Полтавським і Переяславським був Феофан (Василь Бистров, 1873–1940); Таврійським і Сімферопольським — Димитрій (Давид Абашидзе, 1867–1939). На чолі Харківської єпархії стояв архієпископ Харківський і Охтирський Антоній (Олексій Храповицький, 1863–1936); Херсонської — архієпископ Херсонський і Одеський Назарій (Микола Кирилов, 1850–1928); Чернігівської — архієпископ Чернігівський і Ніжинський Василь (Василь Богоявленський, 1867–1919) [3, с. 100–102]. За національним складом православний єпископат в основному був російським: з двадцяти восьми єпископів тільки троє за походженням були українцями [3, с. 102; 30, с. 29].

Революційні події 1917 р., які зруйнували стару державну систему, водночас об'єктивно порушували питання про статус церковної інституції в умовах нової політичної дійсності.

За діяльності Української Центральної Ради (17 березня 1917 р. — 29 квітня 1918 р.) більшість заяв політичних лідерів щодо свободи віросповідання та вирішення питання відносин держави і Церкви залишилося декларативними.

У законодавчих актах Центральної Ради питання врегулювання церковного життя на Україні майже не знайшло відображення, за винятком проголошення «свободи віри». Так, у III Універсалі Центральної Ради зазначалося, що «...в Українській Народній Республіці

має бути забезпечено всісвободи...», в тому числі й «свободу віри» [7, с. 166; 11, с. 70–73].

Нерегламентованість релігійного життя в основних законодавчих актах УНР свідчить про відсутність чіткої державної політики Центральної Ради щодо Церкви. Однак в період діяльності Центральної Ради неодноразово порушувалося питання про створення окремого державного органу, який би регламентував відносини з церквою. Одним із перших звернув увагу на важливість унормування державно-церковних відносин і створення відповідного окремого державного органу — Секретаріату релігійних культів — О. Лотоцький (обіймав посаду генерального писаря в уряді Центральної Ради з серпня по листопад 1917 р.). 15 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат Центральної Ради доручив Генеральному писареві скласти проект установи при Генеральному Секретаріаті особливого управління у справах віри [33, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 77 зв.; ф. 1115, оп. 1, спр. 26, арк. 6]. 29 листопада О. Лотоцький у доповіді в Малій Раді, висловив пропозицію про створення окремого державного органу з метою координації стосунків церкви і держави. Мала Рада повернула справу в Генеральний Секретаріат для нового розгляду і в разі потреби — внесення «певного законопроекту в релігійній справі». Д. Дорошенко твердив, що через загальну інертність ця справа не була доведена до кінця. Однак В. Ульяновський заважив: «Мабуть, значною мірою на незавершеність справи вплинула відставка О. Лотоцького з посади генерального писаря наприкінці листопада 1917 р. (замість нього був призначений Іван Мірний)» [30, с. 43]. Попри все, уже в грудні 1917 р. питання про створення окремого державного органу регулювання церковного життя в Україні було принципово вирішене тим самим Генеральним секретаріатом.

Водночас спостерігаємо зустрічний рух українських церковних кіл, які також намагалися віднести проблем церкви до компетенції державних органів і цим забезпечити собі успіх у питанні українізації церкви та проголошення автокефалії. Представники новоствореної Всеукраїнської Церковної Ради на чолі з архієпископом Олексієм (Дородніциним) у грудні 1917 р. висунули пропозицію про створення Генерального секретаріату церковних справ на чолі з доцентом Київського університету святого Володимира Іваном Огієнком. Пропозиція була відхилена М. Грушевським. [5; 30, с. 52].

Лише в січні 1918 р. за нового уряду на чолі з В. Голубовичем при Міністерстві внутрішніх справ був створений Департамент ісповідань на чолі з Миколою Безсоновим (колишній єпископ Красноярський Никон), який не завоював авторитет у церковних колах. Відтак, хоч за доби Центральної Ради й було створено спеціалізований державний підрозділ для регулювання державно-церковних відносин, однак його керівник не мав ніякого авторитету в церковних колах, котрі його фактично ігнорували. «Показовим є й те, — зазначає В. Ульяновський, — що М. Безсонов підготував і подав свої... проекти після свого звільнення з Департаменту ісповідань, коли церковними справами більш кваліфіковано займалися інші люди, й тому його проекти практично залишилися без розгляду» [30, с. 54]. М. Безсонова на короткий термін як виконуючий обов'язки директора Департаменту ісповідань змінив В. Рафальський. 13 квітня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів УНР директором департаменту ісповідань затверджено з правами товариша міністра Володимира Чехівського [33, ф. 1063, оп. 2., спр. 3, арк 8]; [30, с. 55].

Департамент ісповідань мав на меті, не втручаючись у внутрішнє життя церкви і релігійних громад, стежити за тим, щоб вони не перешкождали, а допомагали державі в реалізації її курсу.

Кадровий склад Департаменту, формування якого розпочалося лише в середині березня 1918 р. (після повернення Центральної Ради до Києва), коливався від 10 до 20 осіб. Структура департаменту (уподібнена структурі Міністерства ісповідань Тимчасового Уряду): директор (Безсонов, Чехівський); віце-директор (Рафальський); відділ православ'я (начальник — священник Маричів); відділ інославіята і новірія (начальник — Барвінок); канцелярія (начальник — Боряківський, діловод — Пашевський) [30, с. 56].

На потреби Департаменту ісповідань у березні (а фактично в квітні 1918 р.) уряд виділив 50 тис. крб., з них 15 тис. М. Безсонов передбачав витратити на меблі [30, с. 56].

Функціонально до компетенції Департаменту ісповідань належало:

- інформування церковних установ про урядові рішення й контролю за їх виконанням;
- посередництво у відносинах держави і церкви на міжнародному рівні;

- забезпечення матеріального стану церкви (державне фінансування; збереження землеволодінь, рухомого й нерухомого майна; опікування питанням монастирських володінь (зокрема, згідно з законом ЦР церковні монастирські землі мали бути реквізовані, однак департамент ісповідань піклувався про залишення майна);
- підтримка освітньої мережі підготовки кадрів (духовних шкіл);
- клопотання щодо державного утримання духовенства;
- підготовка соборного прийняття автокефалії) та ін.

Однак всі заходи Департаменту ісповідань мали безсистемний характер, були дуже конкретними і не отримали належного загально-го законодавчого забезпечення через низький статус Департаменту в структурі Центральної ради. Світська влада сприймала Департамент здебільшого як формальну інституцію. Свідченням цьому є те, що Департамент не отримував жодних завдань щодо опрацювання генеральної лінії політики держави щодо церкви, навіть не передбачалося розроблення якихось важливих конкретних законопроектів та розпоряджень. У законодавчому відношенні Департамент діяв на власний розсуд, без будь-яких гарантій державної легітимачії напрацьованих документів. Вища церковна влада також не визнавала прерогативи Департаменту й фактично саботувала всі вказівки й вимоги Департаменту (за винятком вирішення питань матеріально-майнової сфери) [30, с. 62, 78].

У період Гетьманату П. Скоропадського змінилося ставлення до релігійного питання. З кінця квітня до середини грудня 1918 р. новий державно-політичний курс полягав у пошуку компромісу між активними реформаційними силами, в авангарді яких йшли прихильники національного відродження та консервативним складом церкви. Реалізація цього компромісу пов'язувалася з продовженням роботи Всеукраїнського церковного Собору. Тому державна влада доклала організаційних і матеріальних зусиль на відновлення його засідань і проведення через Собор своєї ідеологічної лінії. Таким чином, як загальну основу для поєднання протиборчих церковних кіл Гетьманат пропонував ідеї православної державності. Концепція керівництва Української Держави щодо вирішення церковного питання, яка ґрунтувалася на визнанні видатної ролі церкви в суспільному, державному та національному житті, полягала в будівництві незалежної від РПЦ канонічної української православної конфесії [15, с. 126–127].

На відміну від нерегламентованості релігійно-церковного життя в основних законодавчих актах Української Народної Республіки періоду Центральної Ради, за Української Держави періоду Гетьманату стан правового статусу Церкви закріплювався як спеціальними законодавчими актами, так і окремими положеннями в конституційних актах.

Уже в першому гетьманському «Законі про тимчасовий устрій» від 29 квітня 1918 р. другий його розділ називався «Про віру». Юридично Гетьманат визнавав в Україні релігійний плюралізм. «1) Головною в Українській Державі є віра християнська, православна; 2) Всі, які не належать до православної віри громадяни Української Держави, а також всі, хто проживає в межах України, користується свобідним відновленням їх віри і богослужіння по обряду оної» [35, ф. 2537, оп 1, спр. 42, арк. 27а; 16, с 12]. Свободу вибору релігійної ідентичності фактично закріплював і закон «Про громадянство Української Держави» від 2 липня 1918 р. [35, ф. 2537, оп. 1, спр. 42, арк. 7–9]. Про це ж ідеться й у законі «Про правне становище православної церкви в Українській державі» [33, ф. 1071, оп. 1, спр. 69, арк. 1].

30 квітня 1918 р. П. Скоропадський доручив формування кабінету відомому вченому, громадському діячеві та колишньому товаришу (заступнику) міністра освіти Тимчасового уряду М. Василенку. Гетьманом було поставлено вимогу — до 1 травня утворити повний склад уряду. М. Василенку вдалося сформувати Раду Міністрів. Проте він провів лише два засідання уряду 2 і 3 травня 1918 р., після чого передав прем'єрські обов'язки Ф. Лизогубу [20, с. 15–16].

Вже 2 травня 1918 р. по всіх церквах України був поширений обіжник Міністерства внутрішніх справ про оголошення Грамоти Гетьмана всієї України, в якій П. Скоропадський закликав усіх православних священиків і мирян до єднання в єдину українську національну Церкву задля спільної розбудови української державності. Знаковою подією, яка засвідчувала зміну ставлення української влади до української Церкви стало святкування Великодня 5 травня 1918 р. Цього дня П. Скоропадський, як глава Української держави, отримав церковне благословення на Софійській площі.

Відтак йшлося про правове, законодавче закріплення статусу Церкви в державі. Згадані положення свідчили про прагнення гармонізувати стосунки між світською владою та Церквою. Особливість

інституалізації Церкви в умовах Гетьманату полягала в тому, що Церква не була відокремлена від держави.

У нових умовах постало питання розробки та формування державної політики щодо Церкви та релігії. Прикметно, що в першому наказі гетьмана П. Скоропадського від 3 травня 1918 р. «Про склад уряду» Міністерство ісповідань не передбачалося. Лише згідно з окремим спеціальним наказом Гетьмана від 16 травня 1918 р. та на підставі ст. 3-ї Закону про тимчасовий устрій Української держави створювався окремий державний орган, покликаний займатися релігійними питаннями — Міністерство ісповідань при Кабінеті Міністрів Федора Лизогуба. Основним завданням Міністерства було вибудовування державної політики Гетьманату на засадах конституційного визнання Української Православної церкви як «традиційної церкви України».

Статусність і функції Міністерства ісповідань закріплювалися в Статуті (перший варіант розглянуто до 17 липня 1918 р., другий — 29–30 липня цього ж року).

Міністерство ісповідань Гетьманського Уряду стало основним центром формування стратегії і тактики державної політики щодо Церкви. Тут вироблялася генеральна лінія, головні концепції та законопроекти та одночасно — приймалися рішення стосовно конкретних питань і проблем. Після опрацювання цілком підготовлені матеріали, варіанти й моделі рішень виносилися на Раду Міністрів та затвердження Гетьманом. Міністерство було єдиним, авторитетним і цілком відповідальним з максимальною повнотою повноважень органом, через який церква безпосередньо пов'язувалася з державою. Це забезпечувалося також тим, що саме міністерство порядкувало всім державним бюджетом, який виділявся на церковні потреби [29, с. 40].

Штат Міністерства зазнавав змін: у травні 1918 р. — 151 працівник; у серпні — 252 співробітники (184 чоловіки і 68 жінок); у жовтні — 189; у листопаді — 183-206; у грудні — 194 працівники ([33, ф. 1071, оп 1, спр.62, арк.78, 87, 95]; [29, с. 44].

Попри швидкі темпи формування Міністерства ісповідань і загалом нетривалий час існування, за характером діяльності умовно можна виокремити два періоди (відповідно до зміни кадрового потенціалу (на рівні керівництва) та сутнісним наповненням процесів):

I-й період — 16 травня — 24 жовтня 1918 р. — пов'язаний із діяльністю першого міністра ісповідань Василя Зіньківського — зваженість, толерантність у стосунках із церквою;

II-й період — 24 жовтня — 14 листопада 1918 р. — Міністерство ісповідань очолював Олександр Лотоцький — суперечливість відносин держави й церкви: поряд із наростанням авторитарних тенденцій уряду щодо церкви, спостерігається прагнення встановити толерантні відносини, а також вибудувати генеральну лінію діяльності міністерства на унезалежнення та українізацію Православної церкви..

Тобто разом зі зміною очільника спостерігається й зміна генерального курсу у ставленні до релігії та церкви. Принагідно зауважимо, що 14 листопада 1918 р. міністром ісповідань призначено М. Вороновича, який, з огляду на зміну політичної ситуації, так і не вступив у повноваження.

Структура Міністерства ісповідань мала такий вигляд:

- департамент загальних справ (канцелярія, бухгалтерія, господарський відділ, інформаційне бюро, реєстратура, архів);
- департамент у справах Православної церкви (загальний, статистичний, фінансовий відділи);
- департамент інослав'я та іновір'я (відділи християнських, нехристиянських ісповідань та фінансовий);
- духовної освіти (шкільно-педагогічний, фінансовий, видавничий та охорони старовини) [9; 15; 29, с. 47; 33, ф. 1064, оп.1, спр. 295, арк. 1-4].

Міністерству ісповідань на сім місяців 1918 р. виділялося 718 692 крб. (річне утримання 1 244 900 крб.), а враховуючи всі необхідні витрати разом із утриманням службовців — 2 155 580 крб. [29, с. 47].

Новостворений державний орган мав спрямовувати церковно-релігійне життя з точки зору його відповідальності законам та інтересам Української держави, обстоювати інтереси церкви як невіддільні від державних інтересів. Міністр ісповідань здійснював верховний державний нагляд над «суміжною з цивільно-політичними інтересами стороною життя всіх церков та віросповідань громад». Крім того, щодо Православної церкви міністрові належали права присутності особисто або через уповноваженого на засіданнях найвищого органу управління Православною церквою в Україні.

Загалом, Гетьманат зберіг традиційну схему державно-церковних зв'язків, намагаючись водночас, модернізувати конфесію. За відсутності принципового протистояння між Церквою й Державою, все ж спостерігалось прагнення уряду визначати магістральний розвиток цих взаємин. Так, керуючись політичними інтересами, всупереч лінії церковного проводу, уряд накинув функції місцевих виконавчих органів Міністерства ісповідань на духовні консисторії; без погодження з Київським митрополитом затвердив Статут Київської духовної академії; законодавчо реформував систему духовної школи в напрямі, який українська церковна влада оцінила як небажане «обмирщення» [30, с. 127].

Низка складних проблем поставала перед Українською Державою (і насамперед перед Гетьманом) в етноконфесійній площині. Водночас подальшого вивчення потребує проблема створення спеціальних комітетів на місцях; детальна характеристика діяльності всіх підрозділів Міністерства; кадровий потенціал та траєкторії життєвих шляхів працівників.

Інституційний рівень передбачає також необхідність увиразнення процесів в самій Церкві, з огляду на розгортання церковно-реформаційного руху в ході революційних подій, Першої світової війни та зовнішньополітичного протистояння УНР, а потім Української Держави з Радянською Росією. Окрім того, вагомим значенням для структуризації релігійно-церковного життя набули події скликання Всеукраїнського православного церковного Собору (початок роботи 7 січня 1918 р.). Дві сесії Всеукраїнського Собору (20 червня — 11 липня) та (28 жовтня — 17 грудня) яскраво проілюстрували оживлення ідей соборності.

З кінця квітня до середини грудня 1918 р. новий державно-політичний курс полягав у пошуку компромісу між активними реформаційними силами, в авангарді яких йшли прихильники національного відродження та консервативним складом церкви. Реалізація цього компромісу пов'язувалася з продовженням роботи Всеукраїнського церковного Собору. Тому державна влада доклала організаційних і матеріальних зусиль на відновлення його засідань і проведення через Собор своєї ідеологічної лінії. Таким чином, як загальну основу для поєднання протиборчих церковних кіл Гетьманат пропонував ідеї православної державності.

Концепція керівництва Української Держави щодо вирішення церковного питання, яка ґрунтувалася на визнанні видатної ролі церкви в суспільному, державному та національному житті, полягала в будівництві незалежної від РПЦ канонічної української православної конфесії [15, с. 126–127].

Відомий історик Церкви В. Ульяновський зауважував, що Церква відходила від старої моделі підпорядкування державі, однозначно обравши позицію: не Церква для держави, а держава для Церкви, що, ніби, більше нагадувало західний варіант церковної організації [29, с. 316]. Оцінюючи період Гетьманату, він зазначив: «Державна політика Гетьманського Уряду щодо Церкви врешті була досить чітко відпрацьована концептуально й практично-організаційно, що обмежувало самостійність Церкви як інституції (передусім в акціях державного характеру), але держава не втручалася у власне релігійне життя й виконання основних внутрішніх функцій Церкви» [29, с. 39].

Складними були процеси внутрішньоцерковних трансформацій із огляду на необхідність вибудовування взаємин з Московським патріархатом. На часі постало питання організаційного оформлення автокефалії Української церкви. По суті йшлося про складність релігійно-церковного життя з огляду на формування течії прихильників національної церкви та вищої ієрархії православної церкви, орієнтованої на Москву.

У державно-релігійних питаннях Гетьману фактично доводилося балансувати між двох церковних таборів: Всеукраїнською Православною Церковною Радою, яка відстоювала ідеї «націоналізації церкви» [33, ф. 1071, оп. 1, спр.103, арк. 1-1зв.], та вищою ієрархією православної церкви в Україні, що орієнтувалася переважно на Москву.

Дотримуючись у церковному питанні ідей федералізму, а відтак доволі упереджено ставлячись до автокефалії Української Церкви на початковому етапі діяльності, спостерігається зміна позиції в ході розвитку подій. П. Скоропадський довго зволікав і не виголошував чіткої позиції щодо української автокефалії. На його думку, саме населення ще не могло визначитися в своїх прагненнях, окрім того, що в Україні не було людей, які б змогли направити її розвиток у правильне річище [26, с. 195–197]. Утім під тиском обставин, ускладнених внутрішньополітичною кризою Української Держави та її стосунками з РРФСР, П. Скоропадський змінив своє ставлення як щодо

обіцянки не втручатися у справи Церкви, так і щодо надання їй автономії (автокефалії). Саме «...антиукраїнська позиція вищої церковної влади на чолі з митрополитом Антонієм змусила Гетьмана від політики невтручання у внутріцерковні справи...» поступово перейти до твердих вимог щодо проголошення автокефалії та підтримки національно-самостійницьких рухів у середовищі духовенства» [29, с. 11]. Зміну поглядів щодо церковного питання в гетьманському уряді став утілювати в життя міністр ісповідань О. Лотоцький.

Швидкоплинні процеси державотворення спричинили неминучі ідентифікаційні кризи, однією з найскладніших у ціннісному вимірі стала криза релігійної та національно-релігійної ідентичності. Окреслюємо цей простір як перспективний для подальшого дослідження. Так само ретельного вивчення потребує злам подій у трискладовому вимірі «держава-церква-суспільство».

Отже, в умовах Гетьманату йшлося про правове закріплення статусу Церкви в державі. Спостерігалось намагання гармонізувати стосунки між світською владою та Церквою. Водночас більшість із понять, систем, принципів політики Гетьманату не були випробувані в реальному житті, а здебільшого лише втілилися у законопроектах, законах, які так і не набули чинності, або лише були започатковані. На утвердження моделі державно-церковних відносин суттєвий вплив мали:

- короткотривалість існування національних утворень;
- відсутність послідовної, вираженої, обґрунтованої концепції державно-церковної політики;
- переобтяженість свідомості громадян традиціями імперського періоду стосовно усталеності релігійно-церковного життя;
- брак єдиних підходів до розв'язання церковних проблем як з боку влади, так і церкви;
- зовнішньополітичні обставини тощо.

За цих обставин одним із вагомих здобутків національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. стало створення спочатку Департаменту (який був складовою Міністерства внутрішніх справ), а згодом Міністерства ісповідань — окремого державного органу, покликаного займатися питаннями релігійно-церковного життя. У період Гетьманату стали помітними спроби керівництва держави гармонізувати стосунки між світською владою та церквою.

Водночас І. Логвиненко акцентує увагу [20, с. 14–15]. на суголосності проблем державотворення (зокрема формування владних структур) сучасного періоду незалежності та Гетьманату, увиразнюючи нездатність української політичної еліти знайти спільну мову для розв'язання нагальних політичних, економічних і соціальних проблем; різне розуміння сутності та послідовності проведення загальнодержавних реформ, які, зокрема, мають оптимізувати роботу центральних та місцевих органів влади, зробити їх діяльність ефективнішою; дефіцит висококваліфікованих кадрів у системі державного управління, які були б здатні у своїй роботі сприймати та генерувати нові ідеї, переходити на сучасні методи управління, оперативно та ефективно реагувати на виклики сучасного світу. сучасна демократична держава бере до відома і зобов'язується поважати традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, захищає їхні законні права та інтереси.

З урахуванням досвіду попередніх державних утворень (зокрема й періоду національно-визвольних змагань), в умовах незалежності сучасна держава намагається розробити та запровадити ефективні механізми забезпечення конституційних гарантій свободи совісті та віросповідань; гарантує рівність релігійних організацій перед законом; здійснює законодавчі та адміністративні заходи щодо захисту прав віруючих та інтересів релігійних організацій, уникнення конфліктних ситуацій між ними та використання духовно-релігійного та організаційного потенціалу церкви у суспільному житті.

Джерела і література

1. Андрусишин Б. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібник / Богдан Андрусишин. — К.: Либідь, 1997. — 176 с.
2. Балягузова О. Стан Православної церкви у 1917–1920 рр.: український та регіональний аспекти / О. Балягузова // Емінак. — 2007. — Вип. 2. — С. 53–62.
3. Білокін С.І. Православні єпархії України 1917–1941 рр. / С.І. Білокін // Історико-географічні дослідження на Україні: Збірник наукових праць. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 100–102.
4. Владиченко Л.Д. Етапи розвитку державного органу у справах релігій в Україні (XX–XXI ст.) / Лариса Владиченко // Пріоритети

- державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації: 3б. наук. матеріалів / Редкол.: В.Андрущенко ін. — К.: вид-во «Світ Знань», 2007. — С. 47–58.
5. Владиченко Л.Д. До історії державного органу у справах релігій в Україні / Л.Д. Владиченко. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/11836-do-istoriyi-derzhavnogo-organu-u-spravah-religij-v-ukrayini.html>
 6. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. — В 4-х т. — Т. IV-1. — 2-ге вид. — Нью-Йорк; Київ; С.Бавнд-Брук, 1998.
 7. Ганзуленко В. П. Українська держава 1917–1920 рр.: проблема вирішення релігійного питання / В.П. Ганзуленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2007. — Вип. XXI. — 165–167.
 8. Горяча М. Релігія в політиці Українських урядів 1917–1920 років (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія) / М. Горяча // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії / За ред. о.Бориса Гудзяка, Ігоря Сkochиляса та Олега Турія. — Львів: Інститут Історії Церкви ЛБА, 2001. — Ч. 3. — С. 334–346.
 9. Димитрій (Рудюк), ігумен. Відродження Української церкви і національно-визвольні змагання 1917–1921 років (окреслення церковно-державних відносин) / ігумен Димитрій (Рудюк). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrainet.org/History/History009_uk.htm
 10. Донцов Д. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. — К.: Темпора, 2002. — С. 63.
 11. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: Документально-наукове видання / Дмитро Дорошенко. — К.: Темпора, 2002. — Т. II. — 353 с.
 12. Дорошенко Ю. Державно-церковні відносини за часів Української держави 1917–1920 років / Ю. Дорошенко. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://ruthenia.info/txt/doroshenkyu/derzh.html>
 13. Дудко О. Олександр Гнатович Лотоцький Якою бути Українській Церкві? / О. Дудко // Студії з архівної справи та документознавства. — Т. 5. — К.: ГАУУ; УДНДІАСД, 1999. — С. 215–219.
 14. Зеньковський В., протопресвітер. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.): Воспоминания / протопресвітер Василий

- Зеньковський; [Публікац. и подготовка текста М. А. Колерова]. — М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1995. — 240 с.
15. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.) / Олександр Ігнатуша. — Запоріжжя: Поліграф, 2004. — 440 с.
 16. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін. — К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. — С. 242
 17. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. — Т. 3: Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. — К.: Укр. центр духовної культури, 1999. — 560 с.
 18. Киридон А. Релігійно-церковне життя в період Гетьманату: проблемне поле взаємодії / А. Киридон // Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. — Вип. 7. — С. 252–260. — С. 254
 19. Копиленко О. Л. Держава і право України, 1917–1920 / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. — К.: Либідь, 1997. — 208 с.
 20. Логвиненко І.А. Особливості формування та діяльності уряду Української держави (травень-грудень 1918 р.) / І.А. Логвиненко // Вісник ХНУВС. 2012. — № 1 (56). — С. 14–20.
 21. Мазюкевич П. Церковна справа і Національний Союз / П. Мазюкевич // Нова Рада. — 1918. — 7 листопада.
 22. Мироненко О. Л. Верховне управління українською державою (квітень — грудень 1918 р.) / О. Л. Мироненко // Правова держава. — 1995. — Вип. 6. — С. 127–128.
 23. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. — К.: Український письменник, 1993 — 413 с.
 24. Палеха Ю. До історії запровадження організації діловодства в державному апараті українських урядів 1917–1918 років / Ю. Палеха // Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні / [Владислав Верстюк, Павло Гай-Нижник, Сергій Коник та ін. ; упоряд. А. Вишневський]. — К. : Центр сприяння інституц. розв. держ. служби, 2008. — С. 30–39.
 25. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Руслан Пиріг. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2011. — 335 с.

26. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 грудень 1918) / Павло Скоропадський; [Під ред. Я. Пеленського]. — К.; Філадельфія, 1995. — 493 с.
27. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки : в 4 т. — Т. 2 : Рік 1918 / В. Ф. Солдатенко. — К. : Світогляд, 2010. — 526 с.
28. Тесля Т. Релігійна політика періоду незалежного існування української держави (1917–1920 рр.) / Т. Тесля // Історія в школі. — 2001. — № 3–4. — С. 49–54.
29. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник / Василь Ульяновський. — К.: Либідь, 1997. — 320 с.
30. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник / Василь Ульяновський. — К.: Либідь, 1997. — 200 с.
31. Ульяновський В. Церква в Українській гетьманській державі: попередні нотатки та документи / В. Ульяновський, Б. Андрусин // Останній гетьман: Ювіл. зб. пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945 / Центр суспільних досліджень ім. В. Липинського; Інститут української археографії АН України. — К.: Академпрес, 1993. — С. 5–17.
32. Цапко О. М. Українська православна церква як суб'єкт державно-політичних відносин у період гетьманату П. Скоропадського / О. М. Цапко // Політологічний вісник. — 2012. — Вип. 67. — С. 304–313.
33. Центральний державний архів органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України).

РУХ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ПРАВОСЛАВНИХ ПАРАФІЙ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Революційні події 1917 року, поряд із затягуванням і трагедією Першої світової війни, стали могутнім каталізатором багатьох складових суспільства, прискорили розвиток демократичних процесів у різноманітних сферах життя Російської імперії. В Україні мали місце як демократичний рух за церковне оновлення, відродження парафіяльного життя й обмеження самовладності єпископату та консисторій, так і боротьба за відродження українських православних традицій. Одним із проявів цього руху постає рух за автокефалію української церкви. Вагомим чинником реалізації ідеї автокефалії була українізація православних парафій. Остання мала, «внутрішню динаміку: національно-культурні вимоги швидко переросли у вимоги організаційного оформлення Української православної церкви» [6, с.148].

Метою пропонованої наукової розвідки є окреслення розмаїття настроїв і тенденцій руху за українізацію церковних парафій у буремні роки революційно-визвольних змагань. До окремих характеристик порушеного дискурсу зверталися В. Біднов, Б. Боцюрків, І. Власовський, А. Зінченко, О. Ігнатуша, А. Киридон, І. Преловська, В. Ульяновський та інші науковці.

Упродовж квітня-травня 1917 року пройшли єпархіальні збори віруючих і духовенства, на яких порушувалося питання про надання самостійності, утворення Всеукраїнського церковного центру тощо. В. Ульяновський наголошує, що через пасивність і фактичне самоусунення архієреїв ініціативу на зборах перебравли ліберальні групи священників та мирян. Майже скрізь була поставлена вимога широкої участі мирян і нижчого духовенства в церковному житті через систему рад та виборність духовенства з єпископом включно, що зумовлювалося значним впливом віруючих, котрі до 1917 року не брали участі в церковних з'їздах, а відтепер уносили нові віяння світського життя в церкву [22, с.90]. Сказане підтверджується вимогами постанови Полтавського єпархіального з'їзду, що відбувся 3–6 травня 1917 року: соборний устрій церкви; богослужіння українською мовою; відновлення в богослужбовій практиці давніх українських обрядів і звичаїв;

будівництво церковних приміщень у національному українському стилі; створення національної духовної школи для підготовки кадрів священників; видання православно-богословської літератури українською мовою та ін. [2, с. 8–10].

Звертаємо увагу на розмаїття настроїв духовенства й мирян у підході до принципів існування церкви в нових умовах, у силу чого український церковний рух охоплював лише частину священнодіячів та віруючого люду. Відомий дослідник історії церкви В. Біднов зазначав: «Взагалі кажучи, більшість єпархіальних з'їздів на Україні віднеслася байдуже до справи відродження Української церкви і трактувала церковні справи з погляду Москви» [1, с. 13]. Суголосною є думка Ю. Самойловича: «Більшість духовенства пасивно приєднувалася до цих резолюцій [про автокефалію — *А.К.*] і після з'їздів активно діяла лише меншість його» [18, с. 222]. Були випадки, коли селянські делегати на з'їздах виступали проти священників-«українців» [20]. «Селянство передусім прагнуло задовольнити свої економічні вимоги, свій споконвічний голод на землю й дуже мало цікавилось тим, чи буде українська церква автокефальною, чи ні», — зауважував Ю.Самойлович [18, с. 223].

На відміну від більшості сучасних досліджень, заангажованих на показі нестримно наростаючої хвилі симпатиків руху за автокефалію від початку революції до моменту організаційного оформлення УАПЦ, В. Ульяновський чи не вперше звернув увагу на еволюцію поглядів щодо цього різних верств духовного сану й мирян. Завдяки аналізу документів серії єпархіальних з'їздів Поділля 1917–1918 років автор стверджує: «Загалом, це шлях від неймовірного сплеску демократії всупереч традиційній ієрархічності духовного стану, ігнорування єпископату до поступового повернення на позиції канонічного консерватизму й нового визнання ієрархічності Церкви та значення єпископату. Ставлення до українізації та автокефалії Церкви еволюціонувало в тому ж порядку: від визнання потреби таких кардинальних змін до їх різкого й однозначного заперечення» [22, с. 99]. Якщо у квітні 1917 року з'їзди Волинської, Полтавської, Подільської та Київської єпархій виступали за українізацію церкви в розумінні церковної автономії та мови, то вже наступні з'їзди в цих єпархіях (травень-серпень) не підтримали ідеї українізації або значно обмежили її сферу [22, с. 97]. На тому, що гасло української церковної автокефалії

не набуло характеру широкого народного руху, наголошує А. Зінченко, зазначаючи, що єдиної точки зору на зміст реформи церковного управління протягом весни-літа 1917 року не склалося. Автономістські та автокефалістські вимоги співіснували [6, с. 157]. Акценти в бік автокефалії, на думку О. Ігнатуші, стали зміщуватися в червні 1917 року [7, с. 48]. Така неоднозначність поглядів на процес реформування церковного життя і структури, хитання у визначенні позицій, на нашу думку, впливали і на весь подальший розвиток як УАПЦ, так і церковно-релігійного руху в цілому.

Окрім того, слід урахувати формування національної церкви в умовах нестабільності політичних режимів періоду національно-визвольних змагань, що відразу виокремило необхідність орієнтуватися на площину взаємин (статусу та ін.) з РПЦ (з одного боку) і бачити сприйняття нової церковної структури політичними урядами (з іншого боку).

Саме за таких обставин 23 листопада (6 грудня) 1917 року на спільному зібранні ініціативного комітету по скликанню Всеукраїнського церковного собору, відповідної спеціальної комісії Київської єпархіальної церковної Ради та «Братства Воскресіння Христа» (організувалося в Києві в травні 1917 року за участі протоієрея В. Липківського) було прийнято рішення про створення Тимчасової Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР). На останню покладалися підготовка і скликання Всеукраїнського церковного православного собору. У складі Ради, що налічувала близько 60 осіб, були священнодіячі-українці й ліберально налаштована інтелігенція [23, ф. 3984, оп. 4, спр. 3, арк. 14-14 зв.].

Проголошення ВПЦР вищою владою православної церкви в Україні до скликання Всеукраїнського собору спричинило різке несприйняття новоствореного органу консервативними церковними колами, особливо ієрархами. «Такий крок був прямим перенесенням на церковне життя методів революційної боротьби політичних партій та дзеркальним відображенням тогочасних змін у світському житті», — підкреслює В. Ульяновський [22, с. 141]. З точки зору суто церковних законів, цю акцію виправдати й пояснити аж ніяк не можна. На думку автора, лише розгубленість ієрархії, відсутність твердої волі Київського митрополита спричинили те, що Рада існувала в церкві як нормальна структура.

У грудні 1917 року в спеціальному зверненні «До українського народу» Рада заманіфестувала свою мету: проголошення автокефалії Української православної церкви та її загальна українізація. Таким чином, відкинувши шлях компромісу, незважаючи на реальну ситуацію й настрої в церкві, ВПЦР «намагалася форсувати події та внести кардинальні зміни в найбільш консервативну інституцію й орган суспільства, де загалом мали діяти (чітко зафіксовані письмово) закони», — зауважує В.Ульяновський. Історик вважає, що діяльність Ради не була послідовною: «Вона постійно намагалася підкріпити свої вчинки схваленням єпископату й навіть самого патріарха» [22, с. 141–142], усвідомлюючи реальне підпорядкування української церкви російській церковній владі.

23 грудня 1917 року ВПЦР за допомогою військових розпустила стару Київську духовну консисторію, призначивши нових членів на чолі з комісаром священником Павлом Пащевським. Одночасно було видане офіційне розпорядження поминати на літургії замість патріарха, митрополита й чужої влади — свою «Боголюбиву і Богохраниму державу Українську, її найвищу духовну владу — Всеукраїнську Церковну Раду та українське військо» [10; 17]. Таким чином, фактично встановилося церковне двовладдя, суголосне загальному політичному розвитку подій (два центри влади в Україні наприкінці 1917 року). 23 грудня 1917 року ВПЦР звернулася до православного українського народу із закликом підтримати Центральну Раду в боротьбі проти російських більшовиків. Це було перше оприлюднене вираження ставлення прихильників автокефальної течії до більшовицького режиму.

ВПЦР, виступаючи за реалізацію ідеї автокефалії Української церкви, з перших кроків свого існування змушена була рахуватися з кількома чинниками: по-перше, визначення взаємин із традиційною РПЦ; по-друге, врахування настроїв церковного люду в Україні (зокрема, наявність течії автономістського спрямування); по-третє, адаптація до нових політичних умов (співіснування з новими політичними режимами).

Зазначимо, що несподіваним чином майже збіглися в часі формування ВПЦР, котра обстоювала гасло автокефалії, і перше утвердження більшовицької влади в Україні. Починалося співжиття цих двох структур із протистояння. Однак, так само неочікувано другий

прихід більшовиків до влади в Україні (січень, 1919 року) кардинально змінив ситуацію у взаєминах більшовицької держави і створеної у квітні того ж року другої Всеукраїнської православної церковної ради. На той час обидві структури пройшли суттєвий, насичений подіями шлях до визначення власних позицій. Політика радянської влади щодо церкви була декларована урядовим актом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Результатом автокефальних змагань став оголошений урядом УНР Закон про автокефалію Української церкви від 1 січня 1919 року.

Проте, через погану поінформованість і напруженість політичної боротьби акт про церковну автокефалію не набув широкого розголосу. Згадуючи ті події, міністр культів І. Огієнко писав, що, хоча акт мав бути оголошений у всіх церквах, насправді «в церкві ніхто про цей акт величезного значення й слова не сказав, бо ніхто в цій справі не звертався до церкви» [23, ф. 1072, оп. 1, спр. 3, арк. 22 зв.].

Відновлення більшовицької влади на переважній частині України на початку 1919 року і заманіфестовані принципи радянської держави щодо церкви, як не парадоксально, створили до певної міри сприятливу ситуацію для українських автокефалістів. Згідно з Декретом про відокремлення церкви від держави храми і церковне майно переходили у власність останньої і передавалися в користування релігійних громад на договірних умовах (у разі реєстрації статутів конкретних релігійних організацій владними структурами). Таким чином, прихильники українського автокефального руху отримували можливість нарівні з іншими релігійними угрупованнями створювати власні об'єднання, одержувати в користування храми і культове майно, які ще донедавна були монопольною власністю Російської православної церкви.

Організація українських православних парафій почалася у березні 1919 року [18, с. 262; 19, с.83]. У Києві та його околицях церковний рух одразу набрав організованих форм: людність почала засновувати на кшталт стародавніх братств українські парафії, які потім об'єдналися в спілку. Остання для керування церковними справами утворила ВПЦР, котра й інформувала про це українських православних [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 31; 16, с. 66]. Головою другої Ради, створеної 17 квітня 1919 року, було обрано земського діяча з Київщини Михайла Мороза, заступником (товаришем голови) — протоіє-

рея В. Липківського, секретарем — І. Тарасенка [4, с. 73]. До речі, в документах ВПЦР знаходимо як посилення на традиції, так і заперечення спадкоємності «нової» Ради щодо попередньої [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 15, арк. 12; спр. 6, арк. 9]. Митрополит В. Липківський, вбачаючи спадковість посталої структури, зазначав, що різниця між першим і другим складом ВПЦР полягала в тому, що раніше створена Рада «почала визволення Української Церкви зверху скликанням Всеукраїнського Церковного Собору, а Всеукраїнська Церковна Рада нового скликання почала визволення знизу заснуванням українських парафій» [15, с. 23]. «Були, правда, розмови про те, чому ця рада назвала себе всеукраїнською, коли її не вся Україна обирала, а хіба лише Київ», — зауважував митрополит. Проте далі він пояснював, що така назва визначалася кінцевою метою — «відродження української Церкви по всій Україні» [14, с. 25].

ВПЦР вважала себе лише тимчасовим вищим церковним органом до скликання Всеукраїнського церковного собору з представників українських парафій. Однак, за твердженням В. Липківського, перші кроки цієї організації були доволі скромними, оскільки вона не бажала поривати традиційних зв'язків із єпископатом. На Великдень ВПЦР звернулася до єпископа Назарія, який тоді правив Київською єпархією, за дозволом відправи служби Божої в Софіївському соборі, «з читанням Євангелій українською мовою» [15, с. 23]. Після відмови єпископа Рада склала свій статут і звернулася до більшовицької влади з проханням його реєстрації і передачі у користування храму [14, с. 23–24].

Принагідно зауважимо, що «коливання» представників автокефального руху (перш за все, діячів ВПЦР) з огляду на складність процесів національно-церковного руху на початку 1919 року ще можна пояснити. Але ці «коливання» і постійний намір заручитися підтримкою від патріархальної церкви будуть тривати і далі, принаймні до подій 1921 року [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 6, арк. 6]. З іншого боку, пошук порозуміння з владою (більшовицькою) теж не видається випадковістю. Про це свідчить позиція автокефалістів упродовж усього періоду національно-визвольних змагань: прагнення легалізувати церкву за умов панування будь-якого режиму. Тому, на нашу думку, з позиції прихильників Української автокефальної церкви всі подальші кроки щодо налагодження свого існування в умовах радянської влади в Україні виглядали цілком закономірними. Проблема

полягала в лінії держави, яка визначила вектор богоборчого, антицерковного і антирелігійного курсу.

Історична специфіка розвитку подій в Україні полягала ще й у тому, що УАПЦ мусила постійно координувати власні дії з огляду на її взаємини з РПЦ, причому не лише в канонічно-догматичному сенсі, а й з огляду на симпатії релігійної спільноти. Новостворений керівний орган направив «Меморандум уповноважених парафій УАПЦ у м. Києві» до голови РНК УСРР Х. Раковського, в якому висловлювалися привітання з нагоди відокремлення церкви від держави і готовність взяти порядкування справами у свої руки, закладаючи на підставі закону перші парафії.

Саме відтоді розгортається активна робота нової ВПЦР. Перш за все, Рада дбала про організацію українських парафій. Після реєстрації статутів у травні-липні 1919 року Київський губвиконком задовольнив клопотання парафіян про передачу храмів і культового майна новоствореним українським громадам [23, ф. 3984, оп. 4, спр. 13, арк. 1, 2]. Крім того, ВПЦР убачала своїм завданням «всяку допомогу і благовісницьку і інструкторську всім, що бажали ... утворити укр[аїнську] парафію, керівництво уже відкритими парафіями, придбання українського духівництва і переклад служб Божих на рідну мову» [14, с. 25]. Однак, В. Липківський зауважив, що на той час ВПЦР усе ще не прагне до розриву зв'язку з єпископатом [14, с. 23]. Одержавши від влади в користування Миколаївський собор на Печерську (фактично заручившись фактом «легітимізації» з боку державної влади), делегація від ВПЦР «йде-таки до єпископа Назарія просити благословення на першу відправу Богослужіння в українській парафії в храмове свято собору 9 (22) травня 1919 року» [4, с. 74].

Відтак, як це не парадоксально, саме поблажливе ставлення більшовицької влади до українських парафій своерідним чином спричинило «порозуміння» ВПЦР і керуючого Київською єпархією єпископа. Попри обурення і гнів на українців («що вони без його благословення взяли Микільський собор, що хоч за сучасними законами це є державне майно, але за церковними законами православні без благословенства свого єпископа не повинні робити нічого» [14, с. 25]), саме тому, що влада уже віддала українцям храм, «Назарій скрипя серце мусів благословити відправу, але з тим, щоб поминали московського патріарха Тихона і щоб уся служба проводилася слав'янською

мовою». Українською дозволялося прочитати лише Євангелію. Однак «ВПЦР зробила вже до цього благословенства свою поправку», і 9 (22) травня 1919 року відбулася перша урочиста служба першої української парафії, яка викликала «надзвичайне зацікавлення» [4, с. 26]. Передача Андріївського та Софіївського соборів автокефалістам викликала обурення єпископа Назарія, котрий вимагав від більшовицького радянського уряду переглянути справу про передачу храмів, вважаючи рішення незаконними [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 58, арк. 31].

Однак, не дивлячись на реєстрацію статутів і вирішення майнових питань на користь прихильників автокефалії, більшовицька влада активно використовувала засоби «червоного терору» щодо церковнодіячів. «Страшний кривавий бенкет комуністичного молоха прокотився тієї весни по Україні, — зазначав протопресвітер Д.Бурко. — Він особливо був лютий на Київщині та Поділлі» [3, с. 64]. У Богодухові на Харківщині червоноармійці розстріляли священника М. Ткаченка; у Чернігові замучили протоієрея В. Єфимовського; на станції Боярка на Київщині розстріляли священника О. Тихорського. 21 березня 1919 року під час кривавої розправи над українською інтелігенцією розстріляли двох священників у Вінниці, 23 березня — священника містечка Красне на Поділлі [3, с. 62–63]. Тоді розправи над священнослужителями здійснювалися скоріше за соціально належністю жертв, ніж за конфесійним забарвленням, що відповідало загальному більшовицькому курсові на досягнення стратегічної мети — знищення церкви та її служителів. Власне й у самому церковно-релігійному середовищі ще тільки зароджувалося усвідомлення національно-орієнтованої конфесійної належності.

Наприкінці серпня 1919 року до Києва вступили війська Директорії. Зміна політичних обставин спричинила зміну «орієнтації» ВПЦР, яка в ті дні звернулася з відозвою до українців, де зокрема говорилося: «Коли Ти, Народе Український, не послухаєш своїх проводирів і не станеш об'єднано в обороні твоєї Вітчизни, то плакатимеш у московській неволі...» [3, с. 227].

Уже невдовзі Київ захопив генерал Денікін, разом із яким прибув до міста митрополит Київський Антоній (Храповицький), відомий консервативними антиукраїнськими поглядами. Серед перших заходів керованої ним єпархіальної влади було припинення всіх новацій у православній церкві, які сталися за часів Директорії й радянської вла-

ди. Духовною консисторією було розіслано до благочинних указівку про неприпустимість проведення богослужінь з українською вимовою. Приписувалося повернутися до церковного листування російською мовою, вимагалось, аби на всіх службах поминали «Богохранимую Державу Российскую» [7, с. 88–89]. Було навіть створено спеціальну слідчу комісію для розгляду справ автокефального духовенства, котре звинувачувалося в «протизаконних діяннях» [24, ф. 182, оп. 2 (1919), спр. 52, арк. 1]. Самі парафії, що були засновані навесні-влітку 1919 року на засадах національно реформованої церкви, ліквідовувалися. На 13 київських священників (клір Спільки українських православних парафій) накладалася заборона у священнослужінні, а відсутнього на той час у Києві протоієрея В. Липківського митрополит Антоній віддав під суд. Серед віруючих і духовенства були проведені арешти [4, с. 82].

«Під час денікінської навали, — писав В. Липківський, — деякі з українських церковних діячів мусили вийти з Києва і прибули до Кам'янець-Подільського, де ще трималась українська влада (Директорія). Туди разом з нею виїхала і президія Кирило-Мефодіївського братства, що вся була з урядовців» [14, с. 30]. Хоча реальна влада Директорії обмежувалася Поділлям, протягом осені 1919 року в Міністерстві віросповідань було підготовлено цілу низку законопроектів та постанов, які мали на меті завершити створення автокефальної церкви в Україні. Про характер роботи відомства свідчать «Протоколи засідань Ради Міністра ісповідань УНР» [23, ф. 1072, оп. 1, спр. 3, 81 арк.].

Принагідно звертаємо увагу на важливу деталь: обмірковуючи питання про утворення вищої церковної влади, учасники засідання (митрополит І. Огієнко, протоієреї Є. Сіцинський, В. Липківський, священники М. Крамаренко, П. Погорілко, професор Біднов, В. Чехівський, О. Неселовський, П. Мороз, Г. Левицький) підтримали ідею І. Огієнка про створення Синоду, підкресливши: «При умовах теперішнього часу акт про утворення Вищої церковної влади повинен виходити від Вищої Державної влади» [23, ф. 1072, оп. 1, спр. 3, арк. 22 зв.].

У контексті дослідження цей сюжет становить інтерес з огляду на певну суперечливість декларування церковної самостійності-автокефалії та прагнення до одержавлення церкви (хоча, зрозуміло, це був до певної міри вимушений крок з огляду на розвиток націо-

нально-визвольного і національно-церковного руху). З іншого боку, навіть після зміни політичної ситуації — повернення більшовицької влади наприкінці 1919 року, попри декларації церкви про відокремлення від держави, вона прагнула порозумітися з державою.

Тим часом на всій території «звільненої Росії» денікінський і врангелівський режими вимагали відновлення унітарної в межах колишньої Російської імперії православної структури. У «Відозві» Тимчасового Вищого церковного управління на Південному заході Росії, за яким визнавалася вся повнота церковної влади [8, с. 16–18; 9, с. 47–59], до православного населення (1919 рік), за підписами єпископа Таврійського та Сімферопольського Дмитрія, архієпископа Полтавського та Переяславського Теофіла та єпископа Севастопольського, керівника військово-морського духовенства Щавельського, йшлося про «боговідступництво багатьох, послаблення духу ревності до віри православної», поширення «духу бунтарської сваволі», «засліплення брехливим ученням синів темряви», «братоненависть», «злобливу партійність», закликалося до повернення «Богом утвореної монархічної влади і «єдиної батьківщини» [9, с. 31–32].

Загалом такий перебіг подій 1919 року не лише свідчить про складність суспільно-політичної ситуації, процесів політичної боротьби, але й наводить на думку про неоднозначність подій, котрі відбувалися в «розшматованому», «розтерзаному», «розбурханому» суспільстві. Життя вимагало ідентифікації не тільки національно-політичної, але й суспільно-світоглядної, релігійно-конфесійної, персонального позиціонування від кожного. Надзвичайно швидка калейдоскопічна зміна урядів із відповідним національно-політичним забарвленням розхитувала маятник коливань і в самій церкві (як структурі і соціальному організмові). Наміри і дії більшовицької влади щодо усунення (в подальшому — знищення) церкви лише посилили на початку 1920-х років конфліктогенний чинник у церковному середовищі.

У грудні 1919 року більшовицькі війська витіснили білогвардійців із Києва. «Разом з денікінцями з Києва зник і митрополит Антоній, не встигши перевести суду над українським духівництвом, ні навіть зняти з нього заборону служби Божої», з — писав В. Липківський [14, с. 30]. Останній факт важливий з огляду на те, що згідно з церковними канонами заборону мав право зняти тільки той єпископ, який її наклав. Таким чином, «українські панотці опинилися під офі-

ційною забороною і фактичним благословенством єпископа Назарія» [14, с. 31], який знову став керуючим Київською єпархією.

Тоді ж у грудні більшовицька влада повернула українським парафіям церкви, що перебували в їхньому користуванні перед наїздом денікінців. Незабаром українським громадам було передано владою нові храми — Іллінську, Петропавловську на Подолі, Троїцьку при Кирилівській лікарні церкви. Перші українські церковні осередки стали виникати і на периферії [6, с. 178]. Поширення громад на теренах України викликало необхідність перетворити Спільку українських парафій, керівним центром якої була ВПЦР, на всеукраїнську організацію. 5 січня 1920 року статут Всеукраїнської спілки православних парафій було зареєстровано Київським губревкомом [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 54, арк. 24–25 зв.] (27 липня того ж року реєстрацію статуту було поновлено [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 1, арк. 5] з поверненням більшовицької влади в Київ після радянсько-польської війни). «Так українська православна церква здобула собі легальний стан існування в українській радянській державі», — констатував В. Липківський [14, с. 31].

У Статуті зазначалося, що Всеукраїнська спілка православних парафій засновувалася «з метою об'єднання, координування і спільного підтримання праці українських парафій у справі задоволення ними бажання української людності повсякчасно і в Божих храмах молитися Господу Богу і навчатися справжньому християнському життю, згідно з заповідями Христа Спасителя і наказами старої православної апостольської церкви як старою церковнослов'янською мовою з українською вимовою, так і живою українською мовою, з відновленням у церковно-релігійному вжитку стародавніх звичаїв, обрядів, автокефалії, соборноправності вільної української православної церкви». При цьому передбачалася організація «нового устрою життя православної християнської церкви в дусі першого і Божого слова», а також «згідно з новими ознаками загального життя і закону про відокремлення церкви від держави» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 54, арк. 24].

Згідно з твердженнями членів самої ВПЦР, «поза межі м. Києва він [український рух — А.К.] вийшов лише весною 1920 року» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 6, арк. 10 зв.]. Так, у березні Полтавський губернський революційний комітет зареєстрував статuti Першої Полтавської української парафії, заснованої при Воскресенській церкві [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 29, арк. 12-17; 5, ф.р.3872, оп. 1, спр. 705, арк. 70-

70д], та Другої Полтавської української парафії при Покровському храмі [5, ф.р.1875, оп. 1, спр. 102, арк. 1-4]. У цих документах визначалося мету діяльності — «відродження традицій і звичаїв Української Церкви, щоб таким чином всебічно задовольнити релігійні потреби своїх парафіян на зрозумілій, рідній, українській мові, а також підтримати їх духовно і, по можливості, матеріально» [5, ф.р. 3872, оп. 1, спр. 705, арк. 71а; ф.р. 1875, оп. 1, спр.102, арк. 2].

У 1920 році за подібними типовими статутами були засновані українські парафії в Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Одесі, Полтаві, Катеринославі [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 103, арк. 1зв.]. Водночас мав місце і такий факт: парафії українізувалися, навіть реєстрували відповідні документи, але з різних причин виявлялися дуже часто недієвими [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 2, 7, 11; спр. 170; арк. 2-2зв.; оп. 3, спр. 102, арк. 86 зв.].

Поряд із парафіями виникали українські духовні братства. Так, на Полтавщині, за свідченням К. Кротевича, Українське церковне братство постало вже наприкінці 1919 року [23, ф. 3984, оп. 3, спр. 40, арк. 1] (за іншими даними — у березні 1920 року [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 29, арк. 7-8]). Його статут було зареєстровано Полтавським губвиконкомом 3 травня 1920 року [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 29, арк. 5-6 зв; 6, ф.р.3872, оп. 1, спр. 403, арк. 190-191].

3 лютого того ж року влада зареєструвала статут кооперативного товариства «Церква Жива» [5, ф. 3984, оп. 1, спр. 2, арк. 1] (у ряді публікацій воно помилково ототожнюється з першими обновленськими групами «Живої церкви»). Про характер діяльності українського кооперативного товариства «Церква Жива» свідчать протоколи його засідань [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 2, 25 арк.].

Здійснюючи організацію українського національно-церковного життя на засадах окремого статуту Спільки українських церковних парафій, ВПЦР усе ж «не хотіла поривати зв'язків й з російським єпископатом на Україні», — зауважує В. Липківський [14, с. 32]. Це яскраво продемонструвала ситуація навколо Софіївського собору і відправи служби Божої напередодні Великодніх свят, що призвела до конфлікту між прихильниками автокефалії і єпископатом [4, с. 83–84; 14, с. 32–34]. Залучена до розв'язання суперечки за володіння храмом більшовицька влада стала на бік автокефалістів, наказавши голові ВПЦР «негайно перевести українську парафію в великий Собор».

Однак, навіть після цього ВПЦР не вдалася до рішучих кроків; навпаки перед службою на Благовіщення представники ради «все ж пішли до Назарія за благословенством», але він їх не прийняв. Відправа в соборі відбулася, але українські священники так і не знали, чи єпископ Назарій здійснив погрозу заборонити їх у службі Божій, чи ні. «На другий день Великодня після служби представники парафій і ВПЦР з народним хором пішли вітати єпископів з святом, — пише В. Липківський, — і прохати їх, щоб ради свята відклали свій гнів на українців, вони ж нічим не винуваті, лише свого добиваються» [14, с. 33].

Згодом на таку нерішучість і невизначеність позиції ВПЦР вказував і архієпископ Антонін (Грановський) [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 6, арк. 6-6 зв.]. Аналіз подій і позиції ВПЦР дає підстави погодитися з оцінкою представників самої ради, які, опинившись без власного єпископату, в пошуках виходу із ситуації, у січні 1921 року визнавали: «Не наша вина, що сучасний Київський єпископат повернув нашу працю на шлях революційний» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 6, арк. 9]. Цим справді революційним рішенням стала ухвала пленуму ВПЦР 5 травня 1920 року про автокефалію Української православної церкви [16, с. 64–69], прийнята як відповідь на розпорядження керуючого Київською єпархією єпископа Назарія (30 квітня 1920 року) про заборону українському духовництву відправляти служби Божі [16, с. 56, 1006]. Документ ВПЦР однозначно проголошував: «Вважати Українську Православну Церкву звільненою від московської зверхності — автокефальною (незалежною) і соборно правовою». Православну людність діячі автокефалії закликали «поставитись з належною свідомістю до всього, що подіялось, і підтримувати Всеукраїнську Православну церковну Раду, як в її боротьбі з ворогами Церкви, так і в великій роботі по відбудуванню всього церковного устрою»; «ніяких розпоряджень єпископату, представника московської духовної влади, українські парафії і причти не повинні виконувати і ні в які стосунки з ним не входити». Для вирішення всіх справ українським парафіям належало звертатися винятково до ВПЦР [16, с. 68–69].

І. Власовський уповні слушно порушив питання: чому церковні діячі, згуртовані в другій ВПЦР, вдалися до проголошення автокефалії Української церкви 5 травня 1920 року, а не оперлися на вже проголошену автокефалію законом державного уряду УНР від 1 січня 1919 року? «Адже з погляду церковно-правового, — розмірковує

автор, — державний закон УНР ..., а також і заходи після цього державної влади про визнання цієї автокефалії, найперше Царгородською патріархією, мають куди більше значення, ніж проголошення автокефалії Української Православної Церкви ВПЦРадою 5.05.1920 року». На думку автора, одна з причин лежить у площині політичної безпеки: «більшовицька влада в Україні могла відразу закинути ВПЦРаді контрреволюційність в користанні з закону УНР, тим більше, що закон 1.01.1919 не стояв на засаді відокремлення Церкви від держави». [4, с. 87–88]. Полемізуючи з приводу оцінки акту 5 травня 1920 року, А. Зінченко зауважує, що І. Власовський не враховує потужного чинника — популярності серед українського православного люду ідеї автокефалії. До того ж не слід забувати, що влада УНР на початку 1919 року охоплювала лише частину Поділля. А. Зінченко робить припущення, що скептична оцінка І. Власовським акту 5 травня 1920 року найімовірніше відображала погляд повоєнного керівництва УПЦ в США, яке недооцінювало досвід і реформаторське значення УАПЦ 1920-х років [6, с. 182]. Солідаризуючись з істориком, скажемо, що проголошення цього акту 1920 року було в ряду діянь, наслідком яких стало створення УАПЦ.

7 травня 1920 року, після виголошення вищезгаданого листа про автокефалію Української церкви (6 травня 1920 року в Софіївському соборі), Київ зайняли війська УНР і союзної Польщі [16, с. 1006]. Ю. Самойлович пише, що 23 травня з нагоди дня народження С. Петлюри «по всіх церквах правили врочисті служби та молебні», цей день Українською церквою було проголошено національним святом, а в Софіївському соборі «правив увесь цвіт українського духовництва на чолі з В. Липківським, що в палкій промові вітав С. Петлюру й воскресіння України» [18, с. 275]. Автор посилається на видання «Україна» від 29 травня 1920 року (№ 104). Але, на нашу думку, це питання досі потребує подальшого вивчення, оскільки нами віднайдено документ, датований 17 травня того ж року за підписом голови ВПЦР і секретаря. У ньому, зокрема, йдеться (цитуюмо в оригіналі): «До пана Комісара м. Києва. ВПЦР в суботу 22/9 травня б.р. на Миколу улаштує урочистий церковний хід до Собору св. Миколая на Печерську з усіх Українських храмів м. Києва, згідно з постановою ВПЦР вважати день Св. Миколая Всеукраїнським національним святом з урочистою відправою Божої служби в пам'ять роковин

першої української відправи у Миколаївському Соборі. Повідомляючи про це, Церковна Рада прохає повідомити її, чи не мається яких перешкод до улаштування зазначеного церковного ходу, з Вашого боку» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 25].

Нам нічого не відомо про те, чи до оповіщеного було внесено якісь зміни. Цікаво, що саме В. Липківський доволі непевно згадує про цей період або навіть оминає його. Документ від 13 травня 1920 року свідчить про пропозицію ВПЦР Київському губернському комісарові «направити на посаду Комісара по релігійних справах д. Івана Сергійовича Приймака-Приймачевського, яко віддану Церковній Раді людину досвідчену у місцевих церковних справах» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 24].

30 травня 1920 року в Києві відбувся з'їзд усіх українських парафій Києва і суміжних місцевостей, на якому близько 200 делегатів схвалили акт проголошення автокефалії Української православної церкви від 5 травня [16, с. 1006].

Але зовсім несподівано доля послала новий виклик ВПЦР. 12 червня 1920 року Червоні війська знову здобули Київ, як виявилось, на постійно. На нашу думку, доволі колоритним є документ Ради, датований наступним днем — 13 червня, а саме — заява ВПЦР до Київського губревкому, котра містить кілька сюжетних ліній.

Перша — восхваляння більшовицької влади з перерахуванням усіх благ, дарованих останньою Українській церкві. «Історія української православної церкви на віки занотує той безперечний факт, що українська церква мала змогу розпочати своє відродження і оновлення тільки під час Радянської Влади, яка проголосила закон про відокремлення церкви від держави, а тим самим і про передачу церковної справи виключно самодіяльності віруючого народу», — проголошував документ [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 31].

Друга — виправдання своєї діяльності за нетривалий час відсутності більшовиків у Києві. Зазначалося, що «Польсько-Петлюрівська влада, яка прийшла на початку травня б.р. на Україну, намагалась взяти в свої руки й церковні справи, поставившись гостро вороже до ВПЦР і напрямку її діяльності». Окрім того, «передбачаючи з боку деяких впливових кіл чорносотенного духовництва і реакційно-буржуазних елементів київського громадянства негативне відношення до праці київської губернської церковної ради в справі ліквідації ста-

рорежимних церковних установ і утворення революційним шляхом нових», саме тому ВПЦР «намагалась аби губернiальним комісаром справ релігійних було призначено її представника» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 32].

Третя — сподівання на доброзичливе ставлення і підтримку радянською владою діяльності ВПЦР, «православного органа революційної української православної церкви [підкреслення наше — *А.К.*] в справі знищення старорежимних церковних установ» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 32].

Уже 28 червня 1920 року Рада пропонує конкретний план революційних дій: «На гадку ВПЦР, необхідно, аби Губернiальним Революційним Комітетам було видано наказа: 1) про скасування всіх старорежимних релігійно-громадських і церковних організацій, заснованих при царському режимові і інших буржуазних владах» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 33]. Наголос на революційності свого утворення і його характеру, вочевидь, з точки зору Ради, мав додати дивідендів її існуванню з боку (такої ж революційної) влади. Намагаючись пояснити лінію поведінки ВПЦР, її мімікрування в умовах зміни політичних режимів, можна припустити, що, не маючи власної ієрархічної структури, певного статусу і канонічного ствердження, діячі Української церкви не могли ігнорувати політичний спектр розвитку подій. Адже, окрім необхідності структуруватися, залишалася ще глобальна проблема поширення ідеї і розгортання руху за автокефалію церкви.

Поставало, перш за все, завдання створення власного єпископату. ВПЦР поклала особливі надії на Полтаву, де єпархію очолював архієпископ Парфеній (Левицький). Останній співчував українському церковному рухові й сам був його діяльним учасником у часи російської революції 1905–1907 років [11; 12]. Після інтенсивного листування з Парфенієм («аби архієпископ взяв Українську автокефальну церкву під своє духовне керівництво») і безпосередніх переговорів із ним у Полтаві делегації ВПЦР на чолі з М. Морозом у серпні владики погодився очолити українські парафії, що входили до складу заснованої в Києві Спільки православних парафій [14, с. 37–38]. Попри вагання, певні сумніви, нерішучість, а почасти — і непослідовність архієпископа [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 1, арк. 1-3 зв.; оп. 3, спр. 40, арк. 19, 20.28.29], все ж, за оцінкою В.Липківського, головна мета

була досягнута: «Українська автокефальна православна церква здобула собі єпископа, який у той скрутний час висвятив більше 30 священників» [14, с. 38–39].

Звістка про те, що Парфеній очолив УАПЦ (його стали поминати на богослужіннях в українських парафіях як «всеукраїнського» архієпископа), сприяла поширенню українського церковного руху. Почали відкриватися українські парафії в містах — Житомирі, Чернігові, Кам'янці, Вінниці, Одесі, Миколаєві, Херсоні, і по багатьох селах, особливо на Київщині. Розгорнулося видавництво україномовних богослужбових книг («Часословець», «Гребник», «Молитовник», «Літургія Іоанна Золотоустого») [4, с. 90]. Причому, зауважує І.Власовський, богослужбові книги пощастило видати в націоналізованих радянською владою друкарнях. У той же час влада відхилила подане ще на початку 1920 року прохання ВПЦР про друк двотижневого часопису «Українська церква», який би мав інформувати українські православні парафії про стан церковних справ [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 3-3 зв., 16].

Активізація національно-церковного руху спричинила необхідність рефлексії українського суспільства, вихованого здебільшого на традиційно-консервативних релігійних уподобаннях. Тому динаміка розвитку автокефального руху в різних регіонах була не однаковою. З іншого боку, було доволі складно зробити однозначний вибір на користь прихильників нової релігійної течії, хоча, можливо, і суголосної революційному часові. Виявляючи розгубленість і втрату традиціоналістського світоглядного простору, парафіяни констатували: «Ми... не знаємо, кому тепер вірити» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 1 зв.].

Проте загалом релігійна проблема для пересічних громадян у буремні роки національно-визвольних змагань не стала пріоритетною. Навіть серед священнослужителів процеси реформування в церкві були не до кінця зрозумілими. Якщо в подальшому на визначення позиції чи лінії поведінки духівництва впливало державне нормування відносин із церквою, то до кінця 1920 року в Україні це корелювання з боку більшовицької влади.

Доволі характерне сприйняття процесу на місцях констатували інструктори ВПЦР з українізації православних парафій. Так, у селі Дідівщина Сквирського повіту на Київщині священник (згідно зі звітом інструктора) «широ співчуває справі організації ... української право-

славної парафії, але якби, — каже, — був якийсь офіційний наказ про це від вищої духовної влади, себто від українського єпископату, то зараз же він служив би в церкві на українській мові». Далі уповноважений пояснює: «Боїться він дуже ще й того, щоб його не усунуто було з посади при нашій владі» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 1].

Виразним, на наш погляд, є таке свідчення документа: «Пан-отці взагалі не знають, що їм робити, кого слухати: або зріктись Єпископа Назара і через це у майбутньому при якійсь іншій владі залишитись без посади пан-отця, або зріктись пропозиції прийняти посаду пан-отця в українській парафії і через це залишитись посади пан-отця при існуванні Всеукраїнського Єпископату» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 2]. Така невизначеність позиції духовенства була досить типовим явищем [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 3, 36 зв., 38 зв.; спр. 92, арк. 8, 13 та ін.]. Революційний час став непростим випробуванням для багатьох представників духовенства. Тому утворення в 1920-х роках значної кількості релігійних організацій було закономірною «відповіддю» на «виклик» революційного часу.

Неоднозначним було ставлення до українізації і з боку селян. Так, документ фіксує, що у селі Дідівщина «більш-менш освічених знайдеться осіб 30, які прихильно ставляться до організації українських парафій, але вони бояться, що останнє населення може й зовсім не допустити п[ан] о[тця] до відправи Божої служби». Були й такі, що бажали, аби промову в церкві виголошували українською, а службу Божу правили слов'янською мовою. Подекуди лунали й такі твердження від населення: «Ми не можемо молитись на тій мові, на котрій звикли лаятись». Інші стверджували, що «в цій справі ми зробимо так, як скаже нам наш батюшка» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 4]. «Учительство, хоч і співчуває церковному рухові, але воно взагалі дуже залякане й ініціативної участі не хоче брати», — свідчив вище цитований доповідач, правда, наводячи й інші твердження [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 1 зв.].

Не випадково у грудні 1920 року ВПЦР констатувала: «Значний контингент священників...чи то через брак свідомості, чи то через нерозуміння дійсного стану речей, ще й досі стоїть осторонь, ніби чогось вичікуючи» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 15, арк. 12]. Іноді священники відмовлялися українізувати парафії всупереч бажанню парафіян, не визнаючи канонічним сучасне становище церкви (наприклад, у

селі Веприк на Київщині, в грудні 1920 року [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 9, арк. 12]). Нерідко вони вагалися приймати рішення, боячись взяти особисту відповідальність, а й втратити посаду [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 1].

Водночас, з іншого боку, доволі показовим є розгляд проблем українізації церкви представниками громадських та державних установ, які прагнули «революціонізувати» не лише суспільно-політичний лад, але й церковний устрій. Так, у «Резолюції по справі релігійній» Київського повітового з'їзду комнезамів (30 серпня 1920 року) констатувалося (з огляду на колорит документів подаємо текст повністю): «Визнаючи необхідним повне відокремлення церкви від держави і повну волю віри, з'їзд вважає, що для цілковитого знищення серед нашої людності різних перешкод, котрі стоять на шляху соціалістичної свідомості населення і тримають його в духовній темряві, потрібно, аби всі старі попи, які виховані в умовах капіталістичного і чорносотенного ладу і в цей час значно перешкоджають напрямку радянської влади і провоцують її серед населення, були негайно замінені людьми, котрі, обслуговуючи духовні потреби населення, не провоцували би радянської влади, при чому з'їзд вважає також потрібним, аби служба Божа по всіх церквах повіту провадилась на українській мові, як найбільш зрозумілій для населення» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 29, арк. 10]. Логіка міркувань представників з'їзду доволі зрозуміла: раз знищено стару владу, старий режим і стару імперію, значить, треба служити новій владі, для чого потрібні зміни в духовній сфері: церква повинна стати радянською, такі ж потрібні священнослужителі. Їх новою характеристикою, своєрідним ідентифікаційним кодом має слугувати українська мова богослужіння. Нагадаємо принагідно, що саме в цей час на сторінках центральної більшовицької періодики точилася дискусія: чи потрібна «радянська церква»?

На з'їзді сільських комнезамів Пустовойтівського повіту Київщини 29 листопада 1920 року прийнято ухвалу (правопис збережено): «Зважаючи на те, що по деяких селах сидять на посадах отці й дяки ставленики ще царської влади, котрі сіють ворожнечу й темряву серед люду, ... ставляться вороже до народнього духу і українізації церков, чим підривають закріплення народної влади, — подбати, щоб такі люде були негайно усунені зі своїх посад і на їх місця обрані особи, відповідаючі своєму призначенню, і котрі були б дійсними

духовними учителями своїх парафіян». Пропонувалося звернутися до повіткомів з проханням про скликання з'їзду комнезамів, щоб обговорити питання про українізацію церкви в Канівському повіті [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 15, арк. 12].

Показовим є ще одне тогочасне повідомлення: «21–23 листопада [1920 року — *А.К.*] відбувся з'їзд представників 15 церковних парафій Канівщини і суміжних повітів і 5 різних громадських та державних установ... Ухвалили послати привітання Українському Радянському Уряду та Всеукраїнській Православній Церковній раді» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 15, арк. 12]. У липні того ж року повітовий з'їзд учителів Чигиринського повіту Київщини ухвалив звернутися до повітових ревкому та відділу народної освіти з проханням не чинити перешкод у справі українізації церков, а, в разі необхідності, надавати допомогу в цій справі [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 15, арк. 4]. Рішення про українізацію парафій виносилися на ряді повітових зібрань вчителів. Проте були й зворотні випадки [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 1 зв.].

Загалом рух за українізацію православних парафій здобував усе більше прихильників. За даними керівного українського автокефального центру, на початку 1921 року Всеукраїнська спілка православних парафій об'єднувала 42 окремі утворення Київщини, Поділля, Полтавщини, Чернігівщини та інших губерній України і чотири благочинства в повному складі [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 103, арк. 1 зв.]. До квітня українські парафії заснувалися в Херсоні і Харкові [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 103, арк. 2]. Кількісне зростання релігійних осередків вимагало організації їх управління, узгодження богослужбової та обрядної практики, створення ієрархії тощо. Рух за українізацію православних парафій, попри складність динаміки та неоднозначність сприйняття, став вагомим чинником самоствердження українства та ідеї автокефалії української церкви.

Джерела і література

1. Біднов В. Церковна справа на Україні. — Тарнів: [Б.в.], 1921. — 47 с.
2. [Булдовський Феофіл]. Про українізацію Церкви. Доклад, прочитаний на Полтавському єпархіальному з'їзді духовенства і мирян. 3–8 травня 1917 р. — Лубни: [Б.в.], 1917. — 12 с.
3. Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя. — Саут-Бавнд-Брук, Н.Дж., США: Видавничий

- фонд Владики Мстислава, митрополита УАПЦ в діаспорі, 1988. — 392 с.
4. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. — Репр. відтвор. вид. 1961 р. — К.: Либідь, 1998. — Т. 4: (XX ст.). — Ч. 1. — 368 с.
 5. Державний архів Полтавської області.
 6. Зінченко А.Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. — К.: Вид-во «Дніпро», 1997. — 423 с.
 7. Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917–1930): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. — Харків, 1993. — 255 с.
 8. Кандидов Б. Денікін і церква. — Харків: Вид-во «Пролетар», 1931. — С. 16–18;.
 9. Кандидов Б. Церковь и гражданская война на юге (Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны). — М.: Изд-во «Безбожник», 1931. — С. 47–59.
 10. Киевлянин. — 1917. — №271.
 11. Киридон А.М. Парфеній Левицький і рух за автокефалію Української православної церкви // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 77–79. — К.: Видавничо-поліграф. центр «Київський університет», 2005. — С. 79–82.
 12. Киридон А.М. Поборник Українського православ'я Парфеній Левицький (до 145-річчя з дня народження) // Полтавські єпархіальні відомості. — 2003. — Ч. 9. — С. 94–115.
 13. Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. — 384 с.
 14. Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. — Торонто: Укр. вид-во «Добра книжка». З друкарні ОО Василіан, 1959. — 335 с.
 15. Липківський В. Православна Христова Церква українського народу // Церква й Життя. — 1927. — Ч. 1. — С. 12–28.
 16. Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т.1: Українська Православна Церква: Док., матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. і ред. О. Зінкевич і О. Воронин. — Торонто; Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» імені В. Симоненка, 1987. — 1207 с.

17. Нова Рада. — 1917. — №203.
18. Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національній контрреволюції (Дослід з історії УАПЦ) // Революція і релігія. Збірник комісії для дослідження релігійної ідеології. Книга друга. — Харків-Київ: Державне видавництво України, 1930. — Кн. 2. — С. 198–302.
19. Самойлович Ю. Церковь украинского социал-фашизма. — М.: ГАИЗ, 1932. — 124 с.
20. Симоновський В. З'їзд Подільського духовенства і мирян // Нова Рада. — 1917. — 10 травня.
21. Соколов В. Православна церква в роки громадянської війни. — Харків: Державне видавництво України, 1930. — С. 31–32.
22. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). — К.: Либідь, 1997. — 200 с.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
24. Центральний державний історичний архів м. Києва.

РОЗДІЛ 4

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І БУКОВИНА

Олександр Добржанський

УКРАЇНЦІ БУКОВИНИ ВОСЕНИ 1918 р.: СОБОРНИЦЬКІ ІДЕЇ ТА УСТРЕМЛІННЯ

Перша світова війна прискорила завершення націє- і державотворчих процесів у Центральній і Центрально-Східній Європі. У їх орбіту були втягнуті й українські землі, які в 1914–1918 рр. входили до складу різних імперій і пройшли різні шляхи й етапи у своєму розвитку. Соборницькі ідеї (у сучасному розумінні цього слова) почали поширюватися на Буковині з середини ХІХ ст. Важливим підґрунтям для цього стала збережена історична пам'ять про єдину Київську Русь та могутнє Галицько-Волинське князівство. Коли восени 1848 р. українські священики та селяни виступили проти відділення Буковини від Галичини, то у своїй петиції з цього приводу вони писали: «Буковина не має природних і національних кордонів з Галичиною; за давньою історією уже при русинських князях Всеволоді і Святославі вона з Галичиною належала до однієї і тієї ж держави» [1].

Великими поборниками єдності виступали Юрій Федькович, Сидір та Григорій Воробкевичі. Вони змальовували ідеальний образ єдиної України, яку не розділяють кордони. Важливе значення для поширення ідей єдності мала народовська доктрина окремішності українського народу, його мови, звичаїв тощо.

На початок ХХ ст. Буковина перетворилася у важливий центр загальноукраїнського національного руху. Тут розміщувалися видавництва українських політичних партій Наддніпрянщини, друкувалися твори письменників з Галичини та підросійської України, сюди часто приїздили визначні суспільно-політичні і культурні діячі з інших українських земель.

Поступово доктрина соборності витісняла ідеї автохтонного руху та русофільства, хоча ця боротьба була досить непростою й у багатьох випадках дуже гострою. Українська преса краю неодноразово

цитувала слова І. Франка: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями — не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І це почуття не повинно бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції» [2].

Напередодні Першої світової війни на Буковині діяло чотири національні партії: національно-демократична, українська народна, радикальна і соціал-демократична. У своїх програмних документах вони задекларували вимогу про створення окремого українського коронного краю в рамках Австро-Угорщини і здобуття в перспективі Україною незалежності.

Безперечно, не можна перебільшувати поширеність соборницьких ідей у той час. Про єдину незалежну державу мріяли українські інтелігенти національного табору. Водночас для більшості простих селян, залучених до національного руху, ця ідея мала лише віддалене теоретичне значення, в яку можна було вірити, але не більше того.

Перша світова війна завдала значного удару по українських організаціях на Буковині. Край неодноразово переходив із рук у руки. І австрійська, і російська влада вживали репресій щодо українців, звинувачуючи їх у зраді. Та все ж національно-освітня робота передвоєнного часу не минула безслідно. Українці Буковини радо зустріли створення Центральної Ради у Києві. У надісланій телеграмі з Чернівців, яка була зачитана на засіданні 9 березня 1917 р., підкреслювалася важливість створення органу української влади [3].

Значну роботу щодо піднесення українства у краї в умовах російської окупації здійснив Д. Дорошенко, якого 22 квітня 1917 р. призначили крайовим комісаром Буковини і Галичини. Однак його діяльність на цій посаді тривала лише три місяці.

Після звільнення Буковини від російських військ влітку 1917 р. там поступово відновилися австрійська адміністрація та норми довоєнного життя. У Чернівці повернулася частина української інтелігенції, яка змушена була залишити край у попередні роки. Запрацювали старі українські товариства, відновили свою діяльність політичні партії, хоча й в обмеженому вигляді, зважаючи на умови війни. 20 травня 1918 р. на Буковині було остаточно скасовано надзвичайний стан. Редакцію газети «Буковина», яку видавали буковинські посли, цього ж місяця перенесли з Відня до Чернівців. Однак у регіоні було неспокойно. Цей стан породжувала невизначена політична ситуація, насам-

перед, незрозумілі широкому загалу повідомлення про перебіг бойових дій на фронтах Першої світової війни.

Українці Буковини, крім військових подій, уважно стежили за змінами на Наддніпрянській Україні. Вони схвально сприйняли проголошення Четвертим універсалом незалежності України та укладення Брест-Литовського миру. У багатьох містечках і селах краю пройшли урочисті мітинги під гаслами «Свято миру й української державності». На цих зібраннях висувалося й традиційне гасло про створення українського автономного краю в складі Австро-Угорщини, до якого мали б увійти Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття. Наприклад, у резолюції українців Вишниччини зазначалося: «Українське населення повіту Вишниця (Буковина), зібране 14 квітня 1918 р., на великому маніфестаційному вічі у Вишниці підносить (голос — О. Д.) з нагоди укладення мирного договору з Україною, висловлює цілковите задоволення приєднанням староукраїнських земель Холмщини і Підляшшя з Українською Народною Республікою і вимагає організування окремої державно-правної української одиниці в рамках австрійської держави» [4].

До гетьманського перевороту на Буковині спочатку поставилися з осторогою. У Чернівцях навіть було скасовано і перенесено на невідзначений час свято миру й української державності, яке планувалося провести 19 травня. Але з часом буковинські політики визнали владу гетьмана як таку, що відбиває інтереси українців.

Особливо активно обговорювалося питання про майбутнє Північної Буковини після оприлюднення секретних протоколів Брест-Литовського миру і відмови австрійської влади їх виконувати влітку 1918 р. Це викликало шквал критики з боку українських депутатів парламенту і масове незадоволення простих людей. Поступово ставало зрозумілим, що сподівання вирішити питання зверху шляхом переговорів, є абсолютно безперспективним.

Тим часом восени вже стало очевидним, що країни Четвертого союзу терплять поразку у світовій війні. Це ще більше актуалізувало проблему майбутнього західноукраїнських земель. Власне, обговорення перейшло у практичну площину. Газета «Буковина» 11 жовтня 1918 р. опублікувала статтю «Прогноз перспектив здобуття державної самостійності українцями Буковини». У ній зазначалося: «Тепер, коли хитають ся престולי, порушують ся основи могутних держав,

руйнуєть ся добробит першорядних культурних народів, ніхто й не думає за наш рідний край. Коли зачнуть ся мирові переговори, за нас не будуть сперечати ся й десять хвилин...

За Буковину зачнуть незабавки шарпати ся на два боки. Ми, українці, стоїмо твердо за злукою Східної Галичини й Північної Буковини по Серет в одно державне українське тіло в спілці з краями теперішньої австро-угорської монархії. Найліпше було би основати з цих країв українське королівство з австрійським архикнязем як королем. Це королівство мало би злучити ся з австро-угорською федерацією народних федеративних держав...

У всякім разі нехай ніхто не надієть ся на те, що український нарід прийме добровільно чие би то не було чуже ярмо на себе. Против усякого насильства ми готові бороти ся до останку. Наш нарід має також право самоозначення, проголошене усіма народами» [5].

12 жовтня 1918 р. у Чернівцях було скликано нараду представників чотирьох українських партій (національно-демократичної, народної, соціал-демократичної та радикальної) для розробки програми майбутніх дій. На ній було ухвалено провести наступного дня розширену конференцію для того, щоб заручитися підтримкою народу. Було також визначено, що на конференцію до Львова поїдуть, крім депутатів, по три представники від кожної політичної партії.

13 жовтня зібрання ухвалило резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося: «Зібрана в Чернівцях 13 жовтня конференція всіх українських партій Буковини реклямує право на самоозначення також для українського народу. Разом із прочими українцями Австро-Угорщини хочемо самі рішати про свою долю. Ми хочемо в мирі і згоді розійти ся з теперішнім і повсякчасним нашим сусідом румунським народом...

Ми проголошуємо своє право на українські області Буковини з їхнім одиноким осередком торгівлі і руху містом Чернівцями, яке з трьох сторін окружене чисто українськими областями, а тільки з четвертої припирає до мішаної, в якій сходяться всі торговельні шляхи з українських областей і в якій по жидах ми творимо взглядну більшість» [6]. Тобто, у цій резолюції чітко визначалися соборницькі прагнення українців.

До Львова на конференцію від Буковини прибули депутати парламенту М. Василько, А. Лукашевич, М. Спинул, І. Семака та С. Смальстоцький; депутати Буковинського сейму О. Бурачинський, Т. Дра-

чинський, Т. Іваницький, Т. Левицький, Ю. Лисан і О. Попович; представники партій: а) національно-демократичної: М. Драгомирецький, О. Іваницький і В. Федорович; б) народної: К. Білинський, М. Кордуба та Р. Цегельський; в) соціал-демократичної: Г. Андріяшук, О. Безпалко і В. Сороневич; г) радикальної: І. Карбулицький.

Усі вони взяли активну участь у створенні Української національної ради і стали її членами. Буковинські соціал-демократи, як і їхні галицькі колеги, мали окрему думку щодо майбутнього західно-українських земель. Вони вимагали ухвалити рішення відразу приєднатися до України. Однак більшість, особливо депутати австрійського парламенту і місцевих сеймів, вважали цю пропозицію передчасною.

На засіданні Української національної ради, що відбулося 19 жовтня, було ухвалено рішення поділити Раду на дві секції: галицьку і буковинську. Остання мала вирішувати буковинські справи у тісному контакті з галицькою секцією.

Після повернення до Чернівців буковинські члени Національної ради зібралися 24 жовтня і вирішили розширити склад буковинської секції, ввівши до неї ще десять членів, які б представляли різні соціальні групи українства, і назвати її Крайовим комітетом. До його складу було включено представників українського православного духовництва К. Бриндзана, педагогів А. Артимоновича, М. Литвиновича, І. Кавулю, правників Г. Лисинецького і Л. Когута, міщанства О. Мицака та А. Левандовського, жіноцтва М. Левицьку та К. Добрянську.

На першому засіданні Крайового комітету, що відбулося 25 жовтня, головою комітету було обрано О. Поповича, заступником А. Артимоновича, секретарем М. Литвиновича, помічником секретаря Ю. Сербинюка. На ньому були створені такі комісії: редакційну, яку очолив М. Кордуба, народної оборони — О. Безпалко, фінансову — Р. Цегельський, міжнародну — О. Попович і адміністративну — Р. Лисинецький та визначено завдання для кожної з них. Як зазначав у своїх спогадах М. Кордуба, на редакційну комісію покладалося завдання підготувати маніфест до народу, скликати всенародне віче на неділю 3 листопада і запропонувати проект організації крайової влади.

Події, що відбувалися в імперії після маніфесту імператора Карла I, активізували діяльність не тільки українців Буковини, але й інших народів краю. Суперечливі позиції займали лідери румунського руху. Депутат австрійського парламенту Ісопескул-Грекул визна-

вав право українців тільки на 4 повіти Буковини без міста Чернівці. Інший депутат А. Ончул відстоював ідею поділу краю за етнічним принципом, а Чернівці пропонував залишити під спільним контролем. Найбільш радикальні позиції займав Я. Флондор, який вважав, що вся Буковина повинна бути прилученою до Румунії. Саме він і його прибічники зібрали 27 жовтня 1918 р. у румунському народному домі віче, на яке зійшлося близько 300 осіб. Ісопескул-Грекул, Г. Григорович, А. Ончул та інші відомі румунські політики краю відмовилися брати участь у цьому зібранні. Віче ухвалило рішення про створення з Буковини і Семигороддя окремої румунської держави.

Що ж стосується місцевих німців і євреїв, то вони займали переважно нейтральну позицію, сподіваючись, що до поділу Буковини не дійде. Євреї були готові стати посередниками у переговорах між українцями і румунами стосовно майбутнього регіону. Але їхні спроби виявилися марними через непоступливу позицію румунів. Німці загалом погоджувалися на поділ Буковини за етнічною ознакою, наголошуючи на тому, що переважна більшість німецьких поселень розташовувалася на півдні краю. Відкрито ворожу позицію щодо українців займали поляки. Це було прямим продовженням їхньої політики в Галичині.

Скликання румунського віча активізувало українську громадськість та Крайовий комітет і показало, що часу на роздумування немає. Із протестом проти рішення румунів і підтримкою Української національної ради виступили збори українських студентів Чернівецького університету, третій з'їзд українського православного духовництва Буковини, з'їзд учителів Заставнівського повіту та ін.

Крайовий комітет 27 жовтня ухвалив маніфест до народу, який було розіслано по селах і містах Буковини. У ньому, зокрема, зазначалося: «Буковинський український народе, вставай і ти до праці над своєю будучиною! Щоби наш нарід взяв чинну участь у творенні своїх власних порядків, треба всюди закладати організації «Самооборони».

У кожному селі і місті повинен наш нарід бути згуртований коло «Самооборони», щоби міцною злукою перевів свою волю на своїй землі!». У маніфесті йшлося також про вирішення соціальних проблем, наділення селян землею, запровадження справедливого виборчого закону тощо. Закінчувався він закликком зібратися в Чернівцях

3 листопада 1918 р., «щоби там повселюдно об'явити свою волю цілому світові» [7].

Підготовка до українського віча велася досить успішно. Особливе піднесення викликала звістка про події 1 листопада у Львові. Однак були й очевидні прорахунки. Найбільшим із них, як з'ясувалося пізніше, стала недостатньо активна робота у військових підрозділах. На Буковині з 9 жовтня 1918 р. перебували Українські січові стрільці чисельністю близько тисячі вояків на чолі з архікнязем Вільгельмом Габсбургом (Василем Вишиваним). На них українські політики покладали великі надії. Однак за наказом Центрального військового комітету їхні підрозділи у ніч на 2 листопада було відправлено потягом до Львова. Архікнязь Вільгельм через хворобу (грип або іспанка) залишив Чернівці тільки 9 листопада.

Крім того, на Буковині розташовувався 41-й піхотний полк, в якому було чимало українців та 22-й полк стрільців, де українські вояки значно переважали. Офіцерський склад цих військових підрозділів був інтернаціональним. Переговори з українськими старшинами цих частин велися від 25 жовтня. Однак Крайовий комітет не виявляв належної наполегливості, а самі командири також не відзначалися активністю. Такі зволікання призвели до того, що неукраїнські офіцери вчинили 2 листопада у Чернівцях провокацію. Вони зібрали військові збори й оголосили, що солдати можуть розійтися по домівках, оскільки Австро-Угорщини вже немає і служба скінчилася. Така заява спровокувала масову втечу солдат, пограбування військових складів тощо. Очевидець тих подій Василь Руснак згадував: «Коли ми приїхали до Чернівців, побачили там цілковиту анархію. Народ розносив із казарм і військових складів усе, що тільки попадалося до рук, включно зі зброєю та амуніцією. Тому що вояки 22-го і 41-го полків піхоти, запасні частини яких стояли в Чернівцях, покинули військові склади і казарми та розійшлися по домах з усім, що кожен з них міг захопити з собою (ці два полки рекрутувалися майже виключно з буковинців), місцеве чернівецьке населення, а також із прилеглих до Чернівців сіл, кинулися тисячами на військові склади та казарми і, через кілька годин порозносили в першу чергу всі продовольчі продукти, потім ліжкову постіль, мундири та інші предмети військового спорядження. Кому не стало цього, той брав зброю і амуніцію. Можна було видіти малих хлопців, які ще не мог-

ли нести рушниці на своїх плечах, як вони їх тягнули за собою по дорозі» [8].

Таким чином, Крайовий комітет не зміг сформувати з українських солдат 41-го та 22-го полків боєздатні військові підрозділи, більше того, не зумів нагромадити належні запаси зброї на випадок, якби треба було озброїти місцевих українців для відсічі ворогу. Виховані в дусі австрійського парламентаризму, українські політики, особливо старшої генерації, не вірили, що справа може дійти до збройного конфлікту і не приділяли належної уваги підготовці власних збройних частин.

Цього ж дня було зроблено ще одну спробу порозумітися між українською та румунською національними радами. Однак знову ж таки непоступливість Я. Флондора зірвала усі переговори.

Отже, ситуація залишалася нез'ясованою й українці добре розуміли, що можна сподіватися тільки на власні сили. Це підтвердило Буковинське віче, яке відбулося 3 листопада 1918 р., на яке з усіх куточків регіону прибуло близько 10 тис. осіб. Як і заплановано, наради віча проходили одночасно в Українському народному домі (керував М. Кордуба), у залі музичного товариства (О. Попович) і Робітничому домі (старий театр) — керував О. Безпалко. Через великий наплив людей на подвір'ї Народного дому було проведено окремі збори (керував І. Семака). Найбільш радикально, як і раніше, виступали соціал-демократи, які в Народному домі закликали приєднатися до всієї України. Вони мали тісні стосунки з очолюваним В. Винниченком Українським національним союзом, який саме готував повстання проти гетьмана.

На зборах у залі музичного товариства стався конфлікт між депутатом Є. Пігуляком, який продовжував говорити про австрійську Україну і залом, який заявляв: «Не хочемо до Австрії». Тільки роз'яснення І. Поповича, що ми, очевидно, пристанемо до Києва, заспокоїло присутніх. Після зборів, кількома колонами через вулиці Руську, Головну та інші українці пройшли на площу Єлизавети (тепер Театральна), яка була вщент заповнена народом. Тут із короткими промовами виступили О. Безпалко і М. Спинул. Присутні виголосили «ура» на честь самостійної української держави й заспівали «Вже воскресла Україна». Акція закінчилася так само організовано, як і почалася.

Віче показало силу українців і справило надзвичайне враження на інші народи краю. Газета «Czernowitzer Morgenblatt» повідомляла: «Влаштована вчора українцями маніфестація мала надзвичайно гідний і спокійний перебіг. У маніфестації взяли участь приблизно 10 тис. осіб. Після проведення зборів у «Народному домі», під час яких було прийнято численні резолюції, учасники влаштували згуртованими рядами похід через місто, який імпував своїм спокоєм і порядком. На чолі походу, перед яким несли прапори, видно було депутатів Семаку, Спинула, Поповича та інших. На площі перед театром ряд промовців виголосили промови. Після цього похід у повному порядку розійшовся. Спокій у місті не був порушений» [9].

Буковинське віче ухвалило рішення, що складалося із шести пунктів. У ньому визначалася територія Буковини, яка мала перейти під українське правління, найвищою владою визнавалася Українська національна рада, представникам інших національностей краю пропонувалося подати до неї своїх делегатів пропорційно їхній чисельності на Буковині, вимагалася якнайшвидше прийняти конституцію української держави на території колишньої Австро-Угорської імперії, висловлювався протест проти намагання інших народів захопити українську територію краю і робився заклик до буковинської делегації Української національної ради якнайшвидше перебрати владу в українській частині Буковини. Ця резолюція була підготовлена заздалегідь. Але під час віча з'ясувалося, що значна частина учасників під впливом агітації окремих політичних партій та зростання національно-патріотичних настроїв висловлювалася за негайне об'єднання всіх українських земель. Тому в газеті «Буковина» було вміщено додатковий пункт: «Віче бажає прилучення австрійської частини української землі до України» [10].

Здавалося б, резолюція була чіткою і визначала план дій. Однак у Крайовому комітеті не було єдності. Тому негайного перебрання влади не відбулося. На вечірньому засіданні комітету 3 листопада 1918 р. обговорювалося питання про формування військових частин. Було призначено керівником сотника Ор. Драгана, але конкретного плану дій не вироблено. На той час українці мали у своєму розпорядженні тільки 150 добровольців, серед яких, крім демобілізованих солдат, були студенти, робітники і селяни. Певна агітація проводилася по селах, щоб звідти набрати добровольців, але для цього потрібен був

час, а події розгорталися досить стрімко. Упродовж 4 і 5 листопада вирішувалися різні поточні справи, ухвалено рішення направити до Львова і Києва представників Крайового комітету для поглиблення контактів тощо.

Тим часом на місцях українці діяли значно рішучіше. Уже 4–5 листопада українська влада встановилася в Кіцмані, Заставні, Вашківцях та інших населених пунктах Північної Буковини.

Повідомлення про це, а також розуміння важливості моменту підштовхнули Крайовий комітет діяти активніше. Увечері 5 листопада він провів розширену нараду з представниками різних верств населення. Хоч з організацією українських військових частин справа не просувалася вперед, було вирішено взяти владу в Чернівцях і розставити в усіх державних установах своїх представників. Виступ було призначено на одинадцять тридцять 6 листопада.

Загалом накреслений план дій вдалося виконати в повному обсязі і без великого опору з боку румунів. Зранку було опубліковано звернення Крайового комітету Української національної ради до населення краю, в якому зазначалося: «Стара влада упала і настала необхідність скласти новий орган виконання державних функцій. На жаль, зусилля українців цього краю встановити владу вкупі і в порозумінні з представниками інших націй не довели до успіху і через те утворилося неможливе становище анархії, яке всім і кожному зокрема загрожує знищенням культури, майна і життя. В цей відповідальний момент Українська національна рада, як єдина в цей час організована сила, вирішила перейняти під свою опіку суспільний лад і безпеку. 1. Переймає управління Чернівцями і всіма повітами краю, в яких українське населення складає більшість. 2. У місті Чернівцях бере під свій захист усі центральні установи» [11].

Об одинадцятій тридцять депутати М. Спинул, І. Семака, О. Попович та поручик І. Попович прибули до будинку крайового правління. Із ними було близько півроти українських солдат, які вишикувалися перед будинком.

Крайовий президент граф Ецдорф прийняв українську делегацію і заявив, що він може передати владу у краї українцям лише разом із румунами. Прибулі депутати звернули увагу крайового президента на те, що переговори про це, які велися з румунами, залишилися безуспішними і заявили: «Якщо все залишиться так як є, це приведе

ситуацію в місті і краї до повної анархії». Коли крайовий президент зауважив, що він не отримав із Відня жодних інструкцій, виступив вперед І. Попович і наголосив: «Ми не прийшли сюди, щоб вести з вами переговори, пане графе, але ми прийшли для того, щоб в імені Української національної ради вимагати від вас передачі урядової влади, можливо, що й силою, і з цією метою урядовий будинок оточений військом».

Крайовий президент відповів на це: «Ах! Так! Тоді я поступаюся перед силою і відхожу в свої приватні апартаменти» [12]. Після цього, визначений Українською національною радою на керівника краю Омелян Попович перебрав владу. Його, за існуючою традицією, почали називати президентом української частини Буковини.

Однак після цього граф Ецдорф зробив ще одну спробу порозумітися з румунами. Він провів переговори з Я. Флондором, який знову відмовився від поділу Буковини. Тоді крайовий президент погодився передати владу над румунською частиною Буковини А. Ончулу, який заявив, що представляє Румунську національну раду, створену румунськими депутатами австрійського парламенту у Відні. О 16-й годині відбулася офіційна передача влади. Протокол передачі від українців підписали О. Попович, М. Спинул, І. Семака, а від румунів — А. Ончул.

Була опублікована прокламація українського і румунського національних комісарів О. Поповича та А. Ончула про перебрання влади на Буковині. Упродовж першої половини дня українці зайняли головні державні установи. У дирекцію поліції від імені Української національної ради прибув доктор К. Білінський. Незважаючи на спротив директора поліції надвірного радника Тарангула, керівництво поліцією перебрав представник Крайового комітету надкомісар поліції Яворський.

У всіх інших державних установах керівників було залишено на своїх постах, однак додано їм комісарів від Української національної ради. У дирекції пошти здійснювали перебрання влади доктор М. Кордуба і радник крайового суду Лісінецький. Комісаром Української національної ради було призначено поштового радника Криштофовича. У залізничній дирекції перебрання влади здійснював депутат крайового сейму Пігуляк, комісаром став Ганчерюк. У фінансовій дирекції від імені Української національної ради виступав доктор

Р. Цегельський, комісаром став В. Залозецький. Перебрання магістрату здійснив директор гімназії А. Артимович. Керівником магістрату було призначено О. Безпалка. У крайовому банку комісаром став доктор Оробок.

Із командуванням крайової жандармерії переговори провів віце-маршалок крайового сейму Т. Драчинський та обер-лейтенант Мигалюк. Генерал-майор Фішер заявив, що він не є політиком і віддає себе у розпорядження для добра краю кожної нації. Тому що сфера діяльності генерал-майора охоплює також і Буковину, він про це проведе переговори з Радою у Львові. Комісаром від Української національної ради при крайовій жандармерії було призначено майора Яшкевича.

Управління дирекції маєтків було розділене. Надвірному раднику Вольфу доручалося вести справи української частини, а надвірному раднику фон Гуцману — румунської частини.

Дещо пізніше Українська національна рада призначила депутата крайового сейму і надрадника крайового суду А. Малика українським комісаром із питань юстиції в Чернівцях, а надвірний радник, перший державний прокурор доктор фон Тушинський перебрав керівництво державною прокуратурою.

У спільному випуску газет «Czemowitzer Allgemeine Zeitung»-«Czernowitzer Tagblatt» повідомлялося: «Бурхливий ранок, сповнений щедрих подій для столиці краю і для Буковини, залишився позаду нас. Українська національна рада перебрала в полудень владу над Чернівцями і над українськими областями північної Буковини. Хто міг би подумати, що таке глибоке перетворення здійсниться в цілковитому спокої! Лише перед будинками крайового уряду і перед магістратом стояло небагато перехожих у той час, коли там з'явилися панове українці для перебрання влади. А втім, місто виглядало зовсім звичайно. Маніфест, який в післяобідні години було вивішено на всіх вуличних перехрестях, виразно пояснював, що перебрання влади в Чернівцях має лише тимчасовий характер, бо переговори з румунами до цього часу не привели до жодної розв'язки. Остаточне вирішення залишається за мирною конференцією» [13].

Через те, що О. Попович узяв на себе політичне правління і став президентом української частини Буковини, на вечірньому засіданні Крайового комітету було ухвалено рішення обрати нову президію, головою якої став А. Артимович, а заступником — І.Семака. Виріше-

но знову офіційно називатися буковинською секцією Української національної ради.

Встановлення української влади позитивно вплинуло на ситуацію в Чернівцях та Буковині загалом. У місті майже припинилися нічна стрілянина, спроби пограбувань. Біля найважливіших адміністративних установ поставлено українську охорону. Українські патрулі забезпечували спокій на вулицях. Німецькі газети повідомляли: «Після хвилюючої середи вчора ми мали спокійний день. Панове д-р Омелян Попович і д-р Аурел рицар фон Ончул перебрали вже департаменти у крайовому уряді і цілий день проводили наради. ... Безпека в місті на очах посилюється, що викликає в публіки велике заспокоєння. Стрільщина вночі продовжується, однак у більшості вона виникає перед постами, яких поставлено охороняти склади і окремі важливі об'єкти».

7 листопада О. Попович та А. Ончул прийняли присягу від державних чиновників на вірність українській і румунській владі. О. Безпалко зібрав нараду міських службовців і обговорив із ними принципи управління містом. Також у цей час українська влада переймалася постачанням продовольства до Чернівців, забезпеченням електростанції мазутом, перевезенням демобілізованих солдат, роботою банківських установ, емісією грошей тощо.

Тим часом прихильники Я. Флондора вирішили робити основну ставку не на переговори, а на окупацію краю румунськими військами. Румунська національна рада ще 27 жовтня направила листа до уряду Румунії з проханням направити війська до Буковини. Однак в урядових колах Румунії вагалися, не знаючи як зреагують країни Антанти на таку агресію.

Місцеві румуни робили все, щоб прискорити прихід румунського війська. У Сучавському повіті на початку листопада було спровоковано пограбування державних складів та єврейські погроми. Це було використано повітовим керівництвом, щоб запросити румунські війська. 6 листопада у Сучаву вступив невеликий загін румунів під командуванням майора Іонеску нібито для наведення порядку. Однак углиб Буковини вони рухатися не наважувалися.

Тоді делегація Румунської національної ради на чолі з Я. Флондором вирушила до Ясс просити румунського короля прискорити окупацію. Вже 8 листопада над Чернівцями з'явився румунський літак,

який розкидав листівки румунською мовою. У них повідомлялося, що румунські війська незабаром вступлять до Чернівців для того щоб припинити анархію і захистити майно громадян. Такий захід справив враження на чернівчан. А. Ончул, своєю чергою, також відправився до Сучави, а потім до Ясс для того, щоб пояснити ситуацію і добитися від румунської влади схвалення свого проекту вирішення буковинського питання. Однак його ніхто вже не хотів слухати. А. Ончула було інтерновано, і він не зміг повернутися на Буковину.

На жаль, за цих умов Українська національна рада діяла недостатньо рішуче і досить повільно. На вечірньому засіданні 8 листопада було ухвалено рішення оголосити загальну мобілізацію населення, звернутися за військовою і дипломатичною допомогою до Львова, зайняти оборону по р. Серет і чинити збройний опір наскільки це буде можливо. Крім того, було вирішено звернутися з листом до командувача румунських військ генерала Задіка, роз'яснивши йому, що Українська національна рада взяла владу над українською частиною Буковини, у краї подолано анархію і потреби у введенні румунських військ немає.

Це були цілком правильні рішення. Однак Українська національна рада чомусь вважала, що в неї ще є достатньо часу. Тому наступного дня 9 листопада ніякої мобілізації не було оголошено. Національні військові частини налічували всього 450 осіб, але навіть і їх не було приведено в бойову готовність, не говорячи вже про зайняття оборонних рубежів. Українське керівництво займалося другорядними справами.

Тим часом уже вранці в Чернівцях стало відомо, що румунські війська вступили в містечко Глибока, яке розміщувалося за 20 кілометрів від столиці Буковини. Це повідомлення викликало справжню паніку. Національна рада вже не порушувала питання про оборону. Головним стало обговорення, що робити представникам української влади? Чи залишатися в місті, чи евакуюватися? Вирішено всім залишатися на місці, крім О. Поповича, який мав покинути Буковину, залишивши заступника, а також направити представників до Києва і Львова за допомогою.

Увечері цього ж дня делегація у складі М. Кордуби і сотника Радомського прибула до Глибокої і передала протест-меморіал від Української національної ради з поясненням ситуації. У документі

зазначалося: «Зважаючи на прокламації генерала Задіка від 9 цього місяця, ми заявляємо від імені і за дорученням Української [національної] ради в Чернівцях: «Неправдою є, буцімто в краю панує анархічний стан; навпаки, ми, згідно з цісарським маніфестом, законно перебравли владу від крайового президента графа Ецдорфа. Завдяки вжиттю нами рішучих заходів у місті і в краї зберігається спокій і порядок.

Таким чином, відпадає підстава для втручання румунських військ. Тому ми звертаємо увагу командира королівських військ на те, що в випадку дальшого просування вперед румунських військ будуть вжиті необхідні заходи як перед Українською національною радою в Києві, так і перед урядами держав Антанти, які сприятимуть відновленню наших прав і прав нашого краю»[14].

Однак поки М. Кордуба і сотник Радомський передавали листа румунам, у Чернівцях відбувалися неконтрольовані дії. Незважаючи на рішення всім залишатися на місцях, у ніч на 10 листопада з Чернівців відступила більшість українських вояків, забравши із собою, наскільки це було можливо при такій поспішності, зброю і продовольство з уцілілих на той час військових складів. Залишили місто також деякі члени Української національної ради.

Упродовж 10 листопада румуни так і не рушили до Чернівців. Мабуть, генерал Задік вирішив проконсультуватися з керівництвом, розуміючи безпідставність і незаконність румунської окупації. Однак і цей день Українська національна рада згаяла. Тільки 11 листопада в обід румунські війська дуже несміливо вступили до Чернівців. Як згадував очевидець подій Іван Пігуляк: «Коли перед Чернівцями з'явилося голе й босе румунське військо, не було на місці навіть і сотні доброго українського війська» [15].

Цього ж дня Українська національна рада провела два засідання, на яких було ухвалено призначити В. Залозецького президентом краю замість О. Поповича, який виїхав до Заліщик. Його зобов'язали не поступатися президентським кріслом і до останнього відстоювати право на українську частину регіону. Також було ухвалено перенести українське правління до Кіцмані, де воно мало діяти на чолі з тим же В. Залозецьким. Останній проявив мужність і в присутності членів Румунської національної ради на чолі з Я. Флондором, генерала Задіка, представників румунських товариств, які відзначали захоплення

Буковини, оголосив протест «проти непрошеної насильницької окупації Північної Буковини, яка на північ від Серету є чисто українським краєм». Через кілька годин В. Залозецький був заарештований.

Зайнявши Чернівці, румуни поступово просувалися на північ. У кількох місцях регіону їм вчинило опір місцеве населення. Газета «Czemowitzer Morgenblatt» 15 листопада повідомляла: «Румунські війська, які з метою втихомирення займають дальші частини краю, стикаються в окремих місцевостях з опором українського населення. Тож в останніх днях, особливо в Лужанах, прийшло до зіткнень між румунами і українцями. З обох боків застосовано зброю в сутичках і обидві сторони понесли значні жертви»[16].

Українська національна рада у Кіцмані проіснувала до 17 листопада. Вона не змогла організувати належного опору окупантам і була розігнана румунською жандармерією. Частину членів ради було заарештовано.

Захоплення Північної Буковини румунськими військами тривало кілька тижнів. 2 грудня 1918 р. було окуповано Вижницю і Путилу. На всій території Північної Буковини було оголошено стан облоги. Українські товариства були закриті, заборонено діяльність українських політичних партій, заарештовано понад 200 представників української інтелігенції, в тому числі й кількох членів буковинської секції Української національної ради.

Таким чином, восени 1918 р. українці Буковини не тільки задекларували своє прагнення бути в єдиній соборній Україні, але й зробили важливі практичні кроки на цьому шляху. Українська влада Буковини, незважаючи на короткочасність існування, показала свою здатність до наведення спокою і порядку, але не спромоглася на організацію відсічі румунській експансії. Як бачимо, на заваді соборницьким прагненням українців краю стала Румунія, яка абсолютно не рахувалася з інтересами нерумунських народів Буковини.

Проти окупації краю протестував уряд Західноукраїнської Народної Республіки та Директорія УНР. Однак, керуючись власними інтересами та знехтувавши правом українців Буковини на самовизначення країни Антанти фактично змирилися із загарбанням краю, де на понад 20 років встановилося румунське правління.

Джерела і література

1. Державний архів Чернівецької області (далі — ДАЧО). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9578. — Арк. 3.
2. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжи // Збір. творів: У 50-ти т. — Т. 45. — С. 404.
3. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 39.
4. ДАЧО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 13051. — Арк. 2.
5. Прогноз перспектив здобуття державної самостійності українцями Буковини // Буковина. — 1918. — 11 жовтня.
6. Резолюція конференції всіх українських партій Буковини стосовно права буковинських українців на самовизначення // Буковина. — 1918. — 18 жовтня.
7. Маніфест буковинської делегації Української національної ради із закликом до буковинських українців реалізувати своє право на самовизначення // Буковина. — 1918. — 1 листопада.
8. Спомини Василя Тодоровича Руснака. Авторський машинопис // Архів Українського народного дому у Чернівцях. — Фонд В. Руснака. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 98.
9. Czernowitzer Morgenblatt. — 1918. — 4 листопада.
10. Буковина. — 1918. — 11 листопада.
11. Звернення Української національної ради — Крайового комітету Буковини до населення із закликом підтримати новоутворену владу // Gemeinsame Kriegsausgabe «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» — «Czernowitzer Tagblatt». — 1918. — 7 листопада.
12. Попович І., Кордуба М. До перевороту на Буковині // Літературно-науковий вістник (Львів). — 1924. — Т. LXXXII. — Кн. I.
13. Gemeinsame Kriegsausgabe «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» — «Czernowitzer Tagblatt». — 1918. — 7 листопада.
14. Кордуба М. Переворот на Буковині // Літературно-науковий вістник. — 1923. — Т. LXXXI. — Кн. XII.
15. Пігуляк І. Український хаос на Буковині // Цит. за: Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне. — Х., 1928. — С. 101.
16. Czernowitzer Morgenblatt (Чернівці). — 1918. — 15 листопада.

ПРОЦЕСИ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ НА БУКОВИНІ У КОНТЕКСТІ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Проблема майбутнього Буковини була одним із тих питань, які в міжнародних відносинах ХХ ст. були реально актуалізовані під час Першої світової війни. Сталося так, що долі румунів, українців, німців, євреїв, поляків та всіх інших жителів краю складним і непередбачуваним чином переплелися із геополітичними планами великих держав.

З іншого боку, слід відзначити, що у Південно-Східній Європі майбутня доля деяких народів та територій Австро-Угорщини залежала значною мірою від багатьох держав, в тому числі від Росії та Румунії. Зокрема, на Буковині етнічне, а згодом і територіальне розмежування неможливо було провести без згоди Петрограда та Бухареста, які претендували на суттєву частину території краю. Ще 18 вересня (1 жовтня) 1914 р. була підписана російсько-румунська конвенція, згідно з якою Росія гарантувала Румунії територіальну цілісність і визнавала її право «приєднати населені румунами області Австро-Угорської монархії... у момент, який вона вважатиме зручним». Румунія ж зобов'язувалася дотримуватися доброзичливого щодо Антанти нейтралітету [39, dos.126/1920–1935, fil.126-130; 3, с.277]. До Буковини при делімітації територій передбачалося застосувати етнічний принцип — факт, який сучасним румунським істориком Д. Преда розцінюється як «перша поступка Росії, якій ніколи не належала ця провінція, анексована у 1775 р. Габсбурзькою імперією» [55, р.29]. Наприкінці листопада 1914 р., під час бесіди з французьким послом М. Палеологом, російський цар Микола II, говорячи про успіхи російських військ, підкреслив, що це дозволить Росії «дійти до своїх природних кордонів [Карпат — н. а.] за рахунок австрійських та угорських земель, приєднавши Галичину, північну частину Буковини та Червону Русь» [24, с.32]. У таємному меморандумі, надісланому у листопаді 1914 р. Міністерству закордонних справ Росії, російський консул у Чернівцях Доливо-Добровольський виклав досить детально політичну ситуацію Герцогства Буковинського, звернувши особливу увагу на етнічні проблеми німців, русинів, поляків, євреїв та румунів,

вважаючи русинів та румунів «двома еквівалентно-автохтонними народами». Говорячи про можливий територіальний поділ між Росією та Румунією, Доливо-Добровольський підкреслював, що «кордон» пройде через повіти з російсько-румунським населенням». Такі обставини дозволяли, на його думку, узгоджувати лінію кордону з урахуванням воєнних, технічних і, можливо, економічних інтересів [див.: 49, р.603].

Поставлені перед російськими дипломатами завдання, особливо у галузі національній, щоб здійснити поділ краю за етнічним принципом, були досить складними. Про це свідчить і дипломатичне листування. Як відзначав в одному з конфіденційних листів у середині грудня 1914 р. міністр закордонних справ Росії С. Сазонов, «для визначення кордону цієї частини [Буковини. — н. а.] слід взяти до уваги етнографічні, стратегічні та економічні умови». І далі: «...Здавалося, що таким кордоном могла б вважатися лінія річки Сучави з відхиленням на південь, починаючи від її витoku далі на захід...» [31, с.146]. Таке ставлення до цієї проблеми росіян не могло задовольнити політичні кола Бухареста. 8 квітня 1915 р. І. К. Бретіану ознайомив уповноваженого російського міністра С. Поклевського з румунськими міркуваннями, згідно з якими до королівства повинні були відійти майже вся територія Буковини з Чернівцями та сербські землі західного Банату. Згодом С. Сазонов під час бесіди з міністром Румунії у Петрограді К. Діаманді підкреслював, що це ставлення не має нічого спільного з поділом за етнічним принципом відповідно до відомої російсько-румунської конвенції 1914 р. Через деякий час, інформуючи Петроград про румунське ставлення щодо майбутніх кордонів з Росією, С. Поклевський зазначав, що на півдні лінія кордону могла б пройти по Дунаю до гирла Тиси і далі «по вододілу останньої до кордону Галичини... пройде до Буковини» аж до Пруту, що його румунський уряд вважав би мати остаточним кордоном між Росією та Румунією. С. Сазонов негайно відповів: «Про прийняття нами лінії Прута не може бути й мови». На його думку, розмежування на Буковині може здійснюватися лише за умови дотримання етнографічного принципу. При цьому сторони могли б обмінятися невеликими ділянками, щоб домогтися «кращого обрису кордону». І все-таки у Петрограді готові були до значних поступок Бухаресту в буковинському питанні. У разі незгоди на запропоновані умови Румунії

планували передати всю територію «між річками Сучава та Великий Сірет» з північним кордоном від пункту Слободзія на залізничній станції Глибока і далі до Селятина. Ця поступка, як зазначалося в одному з документів, є останньою. Причому «за нами зберігається суто руське населення північної частини Буковини з найближчими околицями Чернівців» [31, с.147].

Щодо Румунії, зазначимо, що у той час, коли спалахнула Перша світова війна, її міжнародне становище було досить складним. З дипломатичної точки зору, Румунія підкреслювала, що не може йти мова про «*casus foederis*», передбачений договором із Троїстим союзом, оскільки війну розпочала Австро-Угорщина, попередньо не узгоджуючи це з бухарестьким урядом. Нейтралітет Румунії був першим кроком розриву з Троїстим союзом і своєрідним нахилом до Антанти, котра отримала від неї доброзичливий нейтралітет. Крім цього, нейтралітет був єдиною можливою позицією для захисту національних інтересів малої країни, яка опинилася між двома імперіями, що воювали: Австро-Угорщиною та Росією. Відстоюючи власні інтереси, ці країни здійснювали на Румунію неабиякий тиск, маневруючи більш чи менш щирими обіцянками. Між цими блоками розгорнулася «боротьба, якій бракували гідності і совісті» за втягнення у конфлікт малих держав [35, с.73].

Німеччина та великою мірою й Австро-Угорщина давали Румунії досить великі обіцянки: особливий статус для Трансільванії, модифікацію кордонів на Буковині, усю Бессарабію, а також Одесу, сусідство з Україною — васальним герцогством Австрії. Імператор Вільгельм таємно пообіцяв, що впродовж 20 років Трансільванія зможе бути анексована Румунією. Згодом, правда, через категоричну незгоду Будапешта, такі обіцянки більш не фігурували у взаєминах цих країн. Щодо територіальних поступок, Прем'єр-міністр граф Тиса був готовий до них, проте не за рахунок Трансільванії [61, р.49–50].

Згодом, внаслідок поразок у районі Дарданелл, особливо у Галичині та Польщі влітку 1915 р., зацікавленість країн Антанти у союзі з Румунією зросла, що змусило їх погодитись, в обмін на союзництво, з територіальними претензіями Румунії на Трансільванію, Буковину до Пруту, на весь Банат, а також частину угорських комітатів вздовж Тиси. Разом з тим, в умовах, коли росіяни відступали, а Болгарія збиралася приєднатися до Центральних країн у боротьбі проти Сербії,

румунський уряд не посмів вступити у війну, будучи оточеним ворогами, і нейтралітет Румунії був продовжений ще на рік. Влітку 1916 р. І. І. К. Бретіану визнав, що Румунія повинна вступити у війну «зараз або ніколи» [37, р. 220]. У своїх спогадах колишній представник французького Головного Командування маршал ЖофFRE досить чітко вказував на те, що наприкінці червня 1916 р. «усі висунуті Румунією умови були виконанні або знаходились у стадії виконання, зокрема боєприпаси та воєнні матеріали, які повинні були надходити з Росії, але особливо російський наступ, який сягав Карпат.» Якщо Румунія не скористалася б цим визначальним моментом, — підкреслює він далі, — її воєнне значення ризикувало втратити свою ефективність, особливо в очах росіян [55, р.24]. І сам Бретіану у розмові з британським послом зазначав: «Не бажаю запізнитися на потяг, і тому це не відбудеться»[див.: 14, с.44–45; 37, р.220]. Тривалі переговори між країнами Антанти та Румунією закінчились підписанням договору від 4 (17) серпня 1916 р. [6, 14 січня]. Зокрема, відповідно до статті IV, територіальні межі були наступні: «Від Пруту, з пункту існуючого між Румунією та Росією кордону, який знаходиться поблизу населеного пункту Новоселиця, демаркаційна лінія піднімалася вздовж річки до кордонів Галичини, де Черемош впадає в Прут. Далі вона йшла за «межами» між Галичиною та Буковиною і між Галичиною та Угорщиною...» [56, р.81–82]. Це було своєрідною платою союзників за вступ Румунії у війну на їхньому боці.

14 (27) серпня 1916 р. Румунія розпочала загальну мобілізацію й оголосила війну Австро-Угорщині [34, р.812–813]. Але від рішення румунського прем'єра (4 липня) і до вступу його країни у війну (27 серпня) минуло майже два місяці. За цей час він, враховуючи те, що це був і політичний, воєнний договір, намагався з'ясувати його деталі. За цей період ситуація на фронтах змінилася: наступ Брусилова у Галичині був зупинений, бойові дії на західному фронті припинилися, а наступ болгар, скерований німцями, паралізував союзницьку армію у Салоніках. Внаслідок цього Румунія вступила у війну в не зовсім сприятливий для неї час [37, р.220]. З цього приводу, виражаючи думку, яка панувала у керівній військовій сфері Франції, генерал Бюа стверджував, що «своєчасне оголошення війни Румунією Австро-Угорщині, а саме в момент наступу генерала Брусилова, могло б мати вирішальний вплив на результат війни, в кінці ж серпня 1916 р.

воно було запізнiлим» [Цит за: 29, с.328–329]. Такої ж думки дотримувались і російські військові.

Лише за 120 днів війни румунська армія втратила дві третини національної території та 400 тис. чоловік. В грудні уряд та рештки армії евакуувалися в Молдову під «захисну парасольку» російської мільйонної армії. Причини цієї катастрофічної поразки були різноплановими: стратегічна позиція Румунії, оточеної з трьох сторін ворогами, яку неможливо було обороняти; наявність 1700-кілометрового кордону, котрий треба було захищати; Румунія була зв'язана із союзниками лише однією залізницею, що проходила територією Росії; хоча Румунія мала досить велику армію із задовільним морально-психологічним настроєм, проте вона була погано споряджена та ще гірше керована; наявність союзників, які не могли або не бажали їй допомогти та наявність плану воєнних дій (гіпотеза «Z»), що вимагав наступу одночасно на двох фронтах [37, р.221].

Згідно з гіпотезою «Z» Румунія ввела в дію одразу 80 % своєї армії для наступу на Трансильванію, надавши другорядне значення південному напрямку, розпочавши наступ на Болгарію з інтервалом аж у 10 днів. Згодом у своїх спогадах С.Сазонов зазначав: «Активна участь Румунії могла бути нам корисна тільки за двох умов: якщо б вступ румунської армії в боротьбу проти Австро-Угорщини здійснився одночасно із наступом генерала Брусилова, який призвів до взяття Львова та Перемишля на початку 1915 р., і якщо б румунські війська, замість того, щоб поспішати зайняти Трансильванію і, захопившись таким чином освоєнням області, яка при успішному завершенні війни не могла не дістатись їй, вдарили по болгарях та запобігли їх нападу на Сербію, розгром якої відкрив Німеччині вільний доступ у Туреччину». Румунія, — констатував далі автор, — не виконала ні тієї, ні іншої умови і, переслідуючи свої вузькі цілі, вимагала, до того ж, від Росії забезпечення її південних кордонів від можливого вторгнення Болгарії в Добруджу. На цих умовах виступ Румунії на боці Держав Антанти втрачав усіляку цінність [29, с.328].

Одразу ж після вступу у війну Румунія зазнала поразок. У жовтні-листопаді 1916 р. армії російського Південно-Західного фронту продовжували невпинні атаки. Російська ставка та генерал-ад'ютант Брусилов сподівались відвернути ними й катастрофу румунської армії, але на початку грудня 1916 р. вона була вимушена здати про-

тивникам Валахія, Добруджу і Бухарест [19, с.21]. Румунські війська відступили на північ і схід, а російські полки, в свою чергу, спрямовувалися назустріч, де без відповідної підготовки були вимушені вступати у бій. Росія та Румунія залишалися зв'язаними лише вузькою одноколіійною залізницею з обмеженою пропускною спроможністю. Єдиного фронту вже не існувало — він був розірваний на шматки, румунської армії як організованого цілого теж не існувало.

Разом з тим, противник теж був знесилений до крайньої межі. На початку 1917 р. він був зупинений. Фронт стабілізувався. До літа 1917 р. фронт, який було названо Румунським і який розтягнувся більш ніж на 400 верст по території Бессарабії, утримувався, в основному, російськими військами, чисельність яких перевищувала мільйон. Але російська Лютнева революція заклала початок розвалу армії, який вже влітку набув яскравих характерних рис. Солдати відмовлялися воювати, мітингували, створювали комітети, були випадки, коли вони відмовлялися виходити на позиції. Літній «наступ Керенського» провалився. В цей же час на південному напрямі успішно діяла румунська армія, яка одержала перемогу біля Мерешешть. Тоді ж і почала відходити російська армія [11, с.169–170].

В обставинах, що склалися для Румунії, вона була вимушена підписати 26 листопада (9 грудня) 1917 р. у Фокшанах перемир'я з країнами Троїстого союзу. Умови перемир'я передбачали призупинення сухопутних, морських та повітряних воєнних дій вздовж усього фронту, заборону всіх робіт, пов'язаних із зміцненням позицій, пересування військ на інші фронти. Обидві сторони зобов'язувались попереджати про поновлення воєнних дій за 72 години до їх початку [39, dos. 1/1917,fil.1-2].

23 січня (5 лютого) 1918 р. Центральні країни вимагали в ультимативній формі від Румунії розпочати переговори щодо підписання мирного договору. Після неодноразових нагадувань 28 січня (10 лютого) 1918 р. румунський уряд повідомив про свою згоду взяти участь у переговорах [30, 14 лют., 15 лют.]. Керівник нового уряду Румунії, сформованого після відставки І. І. К. Бретіану генералом А. Авереску, заявив, що у цих умовах мирний договір йому здається неминучим. 11 (24) лютого 1918 р. він розпочав таємні переговори з міністрами закордонних справ Німеччини та Австро-Угорщини [30, 26 лют.; 53,], які завершилися підписанням 20 лютого (5 березня)

1918 р. прелімінарного мирного договору в передмісті Бухареста Буфтя між Румунією, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з іншого. Згідно з умовами договору, досить важкими для Румунії, вона поступилася Добруджою до Дунаю, надавала принциповий дозвіл Австро-Угорщині на вирівнювання кордону, вимушена була демобілізувати 8 дивізій своєї армії, повинна була підтримати просування військ Четверного союзу через Молдову, Бессарабію у напрямку Одеси. Румунія також повинна була покинути всі зайняті території Австро-Угорщини та дозволити вільне пересування через свою територію військових місій Центральних країн [40, dos. 10/1918, fil. 1].

24 квітня (7 травня) 1918 р. у Бухаресті був підписаний ще важчий для Румунії договір. Вона відмовлялась від Добруджі, у т. ч. від Північної; їй гарантували лише вільний вивіз товарів залізницею Чернавода-Констанца; Австро-Угорщина отримала смугу на кордоні з Трансільванією площею майже 6 тис. км.²; Румунія втрачала проходи через Карпатські гори і «відкривалась» для вторгнення. Дунай перетворювався у вільний шлях для німецького та австрійського торговельного та військового судноплавства. До складу договору увійшли три німецько-румунські економічні угоди (загальна, про нафту і з питань сільського господарства), що перетворювали Румунію на 10 років у сировинний придаток рейху. Договір передбачав також скорочення румунської армії до 20 тис. солдатів і офіцерів у піхоті, 3,2 тис. — у кавалерії та 9 тис. — в артилерії. Проте скорочення не зачіпали частини, розташовані на території Бессарабії, де румунська армія могла утримати дві піхотні дивізії за штатами воєнного часу, посилені егерськими батальйонами, та дві кавалерійські дивізії. Їх чисельний склад не обумовлювався [17, 10 мая [травн. — н. а.]; 30, 9 мая; 6, 15 мая; 20, с.303–304]. 28 червня парламент ратифікував договір [30, 2 липня; 2, с.60], хоча для цього довелося розпустити його попередній склад [17, 11 мая]. Потрібно було підписати його лише королю, але Фердинанд не поспішав [див.: 13, с.74–82].

Водночас через економічну, соціальну та політичну кризу, що охопила країни Четверного союзу, влітку 1918 р. Антанта домоглася суттєвих перемог над Центральними країнами на Західному фронті. Одна за одною капітулювали Болгарія, уклавши 16/29 вересня 1918 р. перемир'я у Салоніках, та Туреччина, підписавши подібний документ

17/30 жовтня у Мудросі на о. Лесбос [17, 6 падол. [листоп. — н. а.]; 45, vol.3, p. 29–31; 54, p.166]. 15 (28) вересня 1918 р. генерал Ф.д'Еспері розпочав наступ у напрямку Дунаю і, як результат, 17 (30) жовтня Сербія була звільнена [54, p.166]. 21 жовтня (3 листопада) 1918 р. було підписано перемир'я між Союзними та Асоційованими державами з одного боку та Австро-Угорщиною — з іншого [45, vol.3, p.32–41].

Союзні сили, маючи у подальшому на меті звільнення румунських територій, розпочали підготовку до повторного вступу Румунії у війну на боці Антанти. З цією метою 24 жовтня 1918 р. в Румунію прибув В. Антонеску з посланням голови Ради Міністрів Франції Ж. Клемансо, в якому зазначалось очікування Франції щодо поновлення Румунією воєнних дій на боці Антанти. У відповіді І. І. К. Бретіану на це послання підкреслювалося, що румуни готові довести свою причетність до благородної справи союзників «для того, щоб сприяти реалізації найважливіших прагнень» румунського народу, і негайно доручив генералу Презану таємно пристосувати до цієї ситуації плани мобілізації румунських збройних сил та взаємодії з союзними військами. Французький генерал Г. Бертело, який намагався прискорити поновлення Румунією воєнних дій, також підкреслював, що це необхідно їй «для звільнення територій та отримання нових прав у реалізації національних територіальних вимог». Цієї ж думки дотримувався генерал К. Коанде, який очолював уряд після відставки 24 жовтня (6 листопада) 1918 р. А. Маргіломана. При цьому К. Коанде підкреслював: «Ми маємо найбільший інтерес стати до загального миру поруч, у військовому сенсі, з нашими союзниками» [Цит. за: 58, p.777–779]. Румунський уряд надіслав командувачеві німецьких та австро-угорських військ у Румунії фельдмаршалу Маккензену ультимативну вимогу евакуювати впродовж 15 днів окупаційні війська, і, оскільки це не було повністю виконано, 27 жовтня (9 листопада) 1918 р. додатково були надіслані 24-годинний ультиматум з вимогою очистити територію Румунії від німецьких військ і заява про денонсацію Бухарестського миру. Того ж дня король Румунії Фердинанд І надіслав президенту Франції Р. Пуанкаре та прем'єр-міністру Ж. Клемансо заяву про приєднання до «спільної справи» і бажання поновити боротьбу «для реалізації національних ідеалів» [45, vol.3, p.32–41; 17, 6 падол.; 54, p.166]. Так, за день до підписання 29 жовтня (11 листопада) 1918 р. перемир'я між Німеччиною та Союзними і

Асоційованими державами [45, vol.3, p.52–70] і фактичного закінчення війни Румунія, повернувшись до табору Антанти, опинилася серед країн-переможниць. Згодом румунські політики підкреслювали, що Румунія поновила воєнні дії на боці Союзних держав ще до підписання ними перемир'я з країнами Четверного союзу, взявши «активну участь у визволенні своєї національної території». При цьому підкреслювалося, що ніколи положення, передбачені Бухарестським мирним договором, не набрали чинності, оскільки він не був промудльований королем [46, p.95].

Восени 1918 р. внаслідок загальної кризи Австро-Угорської імперії, яка була спричинена її поразкою у Першій світовій війні, що, у свою чергу, призвело до загострення внутрішніх протиріч і, в першу чергу, етнічних, активізувалися процеси національного самовизначення народів, котрі населяли цю «клаптикову» монархію.

4 жовтня 1918 р. у верхній палаті віденського парламенту були обговорені пропозиції президента США Вудро Вільсона, так звані «чотирнадцять пунктів», адресовані 8 січня країнам, що воювали. Щодо Австро-Угорщини у 10-му пункті цих пропозицій передбачалося, що всі народи монархії «повинні отримати найширшу можливість автономного розвитку» [17, 8 жовтня; 22, с.54].

Чеські, південнослов'янські, польські та італійські депутати зайняли тверду позицію щодо політичної організації тогочасної Австро-Угорщини, вимагаючи повної незалежності. Єдині неавстрійські депутати, які тоді зайняли про австрійську позицію, були деякі депутати від Буковини. Депутат К. Ісопеску-Грекул, голова румунського парламентського клубу, який складався з 6 осіб, вимагав автономію для 6 мільйонів румунів Австро-Угорської монархії, але ця автономія повинна була мати місце у складі федералізованої двоєдиної монархії. Інший буковинський депутат Б.Штраухер від імені євреїв Буковини висловив бажання, щоб Австрія залишилася тією державою, яка б об'єднувала вільні народи, що проживають на її території. Український депутат Є.Петрушевич вимагав об'єднання всіх українців Австро-Угорщини у єдину державу [46, p.2].

Водночас, після досить тривалого періоду заборон та суворого режиму законів війни, восени 1918 р. певне відновлення та радикалізацію переживав національний рух на Буковині, визначальну роль в якому відігравали найбільші етнічні групи регіону — українці та румуни.

Зокрема, на думку сучасного румунського дослідника М. Чаушу, румуни Габсбурзької імперії, як і італійці чи серби, прагнули до об'єднання з румунською державою всіх територій сусідніх країн, населених представниками румунського етносу. Діячів національного руху Буковини, які боролися за її приєднання до Румунії, можна умовно поділити на три групи, певною мірою відокремлених. Перше угруповання складалося з буковинських біженців, які знаходились на території Румунського королівства, інша була сформована з румунських парламентаріїв у Відні, а третя перебувала на чолі національного руху румунів безпосередньо на території Буковини [43].

Вже через декілька днів після обговорення у віденському парламенті «чотирнадцяти пунктів», 11 (24) жовтня 1918 р., група румунських інтелектуалів Чернівців на чолі з професором Чернівецького університету С.Пушкаріу прийняли рішення включитися у боротьбу за національні права румунів Буковини. Жоден з них не був депутатом австрійського парламенту, а також офіційно не представляв жодної політичної партії Буковини. Вважаючи, що у румунських депутатів віденського парламенту, як і у представників партій, відсутня тверда національна позиція, вони вирішили створити газету «Гласул Буковіней», яка мала виходити двічі на тиждень, а також ухвалили заяву, в тексті якої було висловлене прагнення «будувати своє майбутнє у рамках румунізму» [51, р.7–8; 41, р.89].

Водночас на Буковині активізувався українських національний рух. 13 жовтня 1918 р. у Чернівцях відбулася міжпартійна конференція буковинських українців за участі чотирьох партій: національно-демократичної, радикальної, народної та соціал-демократичної. Було обрано повноважну делегацію з 22 осіб для участі в установчих зборах у Львові, в якій були представлені всі українські політичні партії та депутати-українці австрійського парламенту і крайового сейму [44; 17, 19 жовтня]. Було також ухвалено комюніке про вирішення долі української частини Буковини, в основі якого знаходився один із фундаментальних принципів вирішення проблеми українсько-румунських відносин на Буковині — поділ території на основі етнічного принципу на північну (українську) та південну (румунську) території [6, 18 жовтня; 5, с.44–45].

Лінія поділу по р. Сірет, запропонована українцями, викликала невдоволення у румунських колах Буковини. Виступаючи у віденсь-

кому парламенті з ідеєю створення у межах Австро-Угорщини румунської держави, яка повинна охоплювати Трансільванію, Банат і південну частину Буковини, К. Ісопеску-Грекул окреслив північні кордони останньої по р. Прут, включаючи до румунської частини і м. Чернівці. Його підтримали депутат від соціалістів Г. Григорович та німецький депутат від Буковини Кешман. У свою чергу, українські депутати були проти вимог румунських лідерів відносно українських земель між Прутом та Дністром і м. Чернівці. Правда, у парламентській доповіді К. Ісопеску-Грекула була сформульована вимога щодо Буковини лише по р. Прут, але й це, на думку українських лідерів, означало зазіхання на частину українських земель [17, 24 жовтня, 30 жовтня; 42].

Міжнародне становище Австро-Угорської монархії, як і Центральних держав, які ще продовжували воєнні дії, було критичним, а боротьба національностей монархії, стимульована ідеями національної свободи та єдності, проявляла себе досить твердо. Бачачи неминучий розпад імперії та бажаючи відвернути його, останній австрійський імператор Карл I підписав 16 жовтня 1918 р. Маніфест до народів монархії, яким обіцяв дати їм широку національну автономію та робив спробу реформувати габсбурзьку імперію на федеративних засадах [17, 19 жовтня]. Через декілька днів губернатор Ецдорф почав реалізацію цього проекту на Буковині. Передбачалося надання автономії північній та південній частині краю в рамках Австро-Угорської модернізованої монархії за етнічним принципом [28, с.96].

Зазначимо, що утворення у 1917 р. Української держави [33, спр.1, арк.1-8] відкривало можливість для конституювання соборної України. Делегація УНР на переговорах у Бресті в січні 1918 р. наполягала на приєднанні до України Східної Галичини, північної частини Буковини, українського Закарпаття та Холмщини. Але головну роль у переговорах у Бресті відігравали Німеччина й Австро-Угорщина, і саме вони диктували свої вимоги. Нарешті, у лютому 1918 р., у достатньо складний для УНР період, був підписаний мирний договір та таємний протокол, згідно з яким українська сторона оголошувала себе готовою «створити закони, котрі забезпечували права поляків, німців та євреїв в Україні», а австро-угорська сторона, у свою чергу, давала «українському народові в Австрії ще більші гарантії його національного та культурного розвитку, ніж ті, які він має на основі

нині діючих законів» [30, 12 лютого; 26, с.136]. Не пізніше 20 липня 1918 р. австрійська сторона повинна була створити у складі Австро-Угорщини автономну область із Східної Галичини та української частини Буковини. Згідно з угодою уряди України та Австро-Угорщини зобов'язувались створити умови для вільного національного та культурного розвитку етнічних груп, що проживали на їх територіях [9, с. 42–43]. Але у липні 1918 р. австрійський уряд відмовився реалізувати підписану ним угоду, а маніфест Карла I від 16 жовтня 1918 р. спізнився суттєво: він вже не міг вдовольнити вимоги пригноблених народів, які боролися за повну незалежність [10, с.35–36].

17 жовтня 1918 р. шість румунських депутатів, членів Віденського парламенту, об'єднаних у Клуб румунських парламентарів, утворили Румунську національну Раду на чолі з К. Ісопеску-Грекул. Разом з тим, румунські депутати не були єдині у проблемі майбутньої долі румунів Буковини. Зокрема, голова Румунської демократичної партії підтримував стійко ідею поділу Буковини, як компромісне рішення проблеми між румунами та українцями. А. Гурмузакі, який був і головою Буковинського сейму, відмовився брати участь у будь-яких національних рухах. За таких обставин, оскільки не можна було очікувати на тверду ініціативу з боку Румунської національної ради у Відні, як стверджував згодом К.Ісопеску-Грекул, він надіслав листа Я.Флондору, щоб останній перейняв керівництво румунським національним рухом у свої руки [14, с.51–52].

22 жовтня 1918 р. у віденському парламенті, відповідно до маніфесту Карла I, було організовано обговорення питання щодо долі румунської нації. К.Ісопеску-Грекул від імені румунського населення монархії вимагав для румунів Буковини та Угорщини права організуватися у власній державі у рамках нової конфедерації держав Австрії. Депутат Г.Григорович, обраний від чернівецьких соціал-демократів, висловився за збереження єдності Буковини. Відповідаючи К.Ісопеску-Грекулу, який згадав прорумунські почуття ерцгерцога Франца Фердинанда, він нагадав, що у проєкті реконструкції Австрії на федеративній основі місту Чернівці відводиться роль майбутньої столиці нової української держави у складі Австрійської федерації, оскільки Львів має бути переданий Польщі. Український депутат М.Василько вимагав поділу Буковини між українцями та румунами, уточнивши, що українці обговорюватимуть ці питання у дусі права на самовизна-

чення. Депутат Кешман, який представляв 200-тисячне німецьке населення Буковини та Галичини, виступив проти поділу Буковини, вимагаючи, щоб у рамках нового державного утворення гарантувались політичні та культурні права німецького населення [46, р.4–5].

28 жовтня 1918 р. відбулося останнє засідання австрійського парламенту. З цього часу проблема національностей розглядалася тільки у рамках засідань національних рад. 11 листопада 1918 р. імператор Карл I Габсбург зрікся престолу, Австрія була проголошена республікою.

Водночас розгорталася боротьба українців за національне самовизначення та утворення автономної держави у складі Австро-Угорської імперії. 18–19 жовтня 1918 у Львові відбулися українські установчі збори, які вирішили утворити західноукраїнську державу у складі Австрійської федерації. В неї повинні були увійти Східна Галичина, північно-західна частина Буковини (разом з містами Чернівці, Сторожинець, Сірет) та північно-східна частина Угорщини (Закарпатська Україна). Органом верхової влади була визнана Українська національна рада, у котрій могли бути представлені всі етнічні групи, які проживали тут [33, спр. 93, арк. 2; 17, 20 жовтня, 22 жовтня.].

Для безпосереднього керівництва на місцях було вирішено сформувати окремі делегації у Львові та Чернівцях. Після закінчення роботи установчих зборів буковинська делегація Української національної ради повернулася до Чернівців. У тому хаосі, який панував в Австро-Угорській монархії, не маючи інформації та інструкцій ні зі Львова, ні з Відня, будучи вимушеною діяти самостійно, 25 жовтня 1918 р., за участю політичних партій, громадських організацій, делегація утворила український крайовий комітет Буковини кількістю 30 осіб. Головою був обраний О.Попович [27, с.184]. Також були створені комісії: адміністративна, народної оборони, фінансова, міжнаціональних взаємин, редакційна. Комітет вирішив скликати 3 листопада 1918 р. віче для інформування про рішення установчих зборів та прийняття його власного «буковинського» варіанту. Комісії на чолі з М. Кордубою було доручено підготувати проект ухвали віча а також проект етнічного розмежування Буковини [42].

Проведення чіткої делімітації у багатонаціональному краї було досить проблематичним. За рівних прав народів, що проживали на Буковині, на своє національне самовизначення та державну незалеж-

ність, у багатонаціональному краї об'єктивною умовою здійснення цього права було компактне переважне проживання тієї чи іншої нації на певній території. Компактне проживання українців переважно у північній частині краю стало підставою для визначення північної частини Буковини як української, в той час, коли південна частина, населена головним чином румунами, — як румунської [5, с.49].

У той же час лідери румунського національного руху готувалися до скликання національних зборів, на яких мали обрати румунську національну раду. 23 жовтня 1918 р. губернатор Буковини граф Ецдорф шифрованою телеграмою інформував віденське міністерство внутрішніх справ про намагання румунів Буковини надати національний напрямок тенденціям щодо автономії [46, р.6].

27 жовтня 1918 р. під керівництвом сторожинецького поміщика Я.Флондора у Чернівцях мали місце збори румунів Буковини [16, спр.2, арк..1-5; 60, р. 259]. Делегатами на зборах були буковинські депутати від румунського населення в австрійському парламенті, депутати крайового сейму та примарі сіл [46, р.6]. Як зазначала газета «Glasul Bucovinei» з цього приводу, «у зборах брали участь тільки особи, які в результаті будь-яких виборів отримали мандати депутатів або примарів у складі старої Австрії» [47]. Збори прийняли рішення про «об'єднання цілої Буковини з іншими румунськими краями у самостійну національну державу, яка переслідуватиме цю мету у повній солідарності з румунами Трансільванії та Угорщини» [50, 1918, 14 noiembr.; 60, р.259–260]. Для «керівництва румунського народу Буковини, захисту його прав та встановлення тісного зв'язку між всіма румунами», Конституанта утворила Національну раду у кількості 50 членів. Згодом на засіданні Румунської Національної Ради від 12 (25) листопада 1918 р. відбулася кооптація до складу Ради [50, 1919, 2 ian.] і вже на засіданні Генерального Конгресу Буковини 15 (28) листопада від Ради брали участь 74 делегати [50, 1919, 14 noiembr.; 60, р.260].

Значимо, що вже 28 жовтня 1918 р. Рада обрала Виконавчий комітет, який повинен був відігравати роль місцевого уряду, на чолі з Я.Флондором [50, 1919, 2 ian.]. Однак, граф Ецдорф не хотів поступитися румунам адмініструванням Буковини, нагадавши їм, що північну частину Буковини вимагають українці, а румунам залишається південь до Сірету, територія ж між Сіретом і Прутом повинна управлятись спільно до остаточного вирішення проблеми [59, с.206].

2 листопада 1918 р. копія прийнятого 27 жовтня рішення Румунської національної Ради була надіслана міністерству закордонних справ Румунії в Ясси. Рада звернулася також до румунського уряду з проханням прийняти її дипломатичного представника, запропонувавши кандидатуру В.Боднереску [64]. У доповіді, складеній у Лінці 27 грудня 1918 р., колишній губернатор Буковини стверджував, що напередодні національних зборів румунів було відомо про те, що буде прийнято рішення про поділ Буковини між румунами та українцями. Тільки вранці 27 жовтня 1918 р. Я.Флондор змінив ставлення до цього питання. Підтримуючи ідею Великої Румунії, колишній голова румунської національної партії стверджував, що Росія пообіцяла Румунії усю Буковину, і тому румуни «мають не тільки історичне право на територію цілого краю, а й згоду найзацікавленішого з союзників» [46, р.9]. «Історичне право», висловлене Я.Флондором, ґрунтувалося на факті приналежності краю до 1775 р. Молдавському князівству. При цьому, право нерумунського населення на самовизначення ігнорувалося. Що ж стосується згаданого ставлення Росії до цієї територіальної проблеми, воно не відповідало дійсності.

Позиція румунських політичних кіл Буковини, офіційно проголошеної 27 жовтня, викликала протест з боку українців, особливо українських студентів, які вважали ці територіальні вимоги агресивними зазіханнями на українські землі [6, 10 падол.]. Дії румунських політичних кіл змусили український Крайовий комітет скликати розширене віче Буковини [6, 1 падол.], проти чого висловився губернатор краю Ецдорф, аргументуючи це тим, що таким чином будуть спровоковані румуни і це викличе безлад [27, с.184]. Водночас розвиток подій прискорився і впродовж кількох днів, з 28 жовтня до 3 листопада, Австро-Угорщина капітулювала та припинила існування як держава, розділившись на кілька незалежних держав [17, 8 падол.; 10, с.36–37]. У цих умовах 1 листопада українці взяли владу у свої руки у Львові, утворивши замість автономії незалежну державу, яку згодом назвали Західноукраїнською Народною Республікою [33, спр.93, арк.2; 17, 2 падол., 15 падол.].

На Буковині перебували два відділи українських січових стрільців, один у Чернівцях, інший у Вижниці, які ще 8 жовтня прибули з Наддніпрянської України. Ними командував архикнязь В. фон Габсбург (В. Вишиваний). Довідавшись про першолистопадовий переворот у

Галичині, Український крайовий комітет направив більшість військових на допомогу Львову, а також розпочав переговори з українськими старшинами 41 піхотного полку та 22 полку крайової оборони, вимагаючи, щоб вони за допомогою українських солдат у своїх частинах «роззброїли румунських та чужинних старшин та вояків і стали опорою для української влади». Цьому плану не судилося бути виконаним через події, котрі відбулися 2 листопада 1918 р. [7, с.306]. На той час у Чернівцях залишилися тільки тилові частини вказаних австрійських полків, що не перебували на фронті. Того ж дня через ускладнення ситуації губернатор мав бесіду з двома командирами цих військових частин. Вони проінформували його про те, що зможуть підтримувати порядок у місті і що солдати залишаться у казармах. І все ж через годину після цієї бесіди озброєні підрозділи покинули казарми і, не бажаючи слухати офіцерів, спровокували низку інцидентів, котрі мали місце в ніч з 2 на 3 листопада 1918 р. [46, с.12–13]. До них долучилися й цивільні особи, внаслідок чого у місті мало місце безладдя. У цих умовах, щоб забезпечити лад у краї, крайовий комітет доручив українським старшинам організувати добровольців, які рекрутувалися в основному зі студентів, гімназистів та робітників [7, с.306]. Водночас дуже мало підрозділів жандармів та охорони губернатора залишилися вірними австрійським властям. Граф Ецдорф зазначав, що він не міг ввести военний стан, оскільки йому бракувало сил його підтримувати [46, с.12–13].

2 листопада 1918 р. губернатор Ецдорф зустрівся з румунськими депутатами та представниками Українського національного комітету Буковини. Під час зустрічі А.Гурмузакі та Г.Григорович переконували губернатора в тому, що він має здійснювати владу разом з радою, сформованою із представників всіх національностей до укладення миру. Цю точку зору не підтримували представники українського національного руху та А.Ончул, які прагнули здійснити поділ Буковини за етнічним принципом [46, с.12–13].

У цій складній і суперечливій ситуації 3 листопада 1918 р. у Чернівцях відбулося Буковинське народне віче, завдання якого полягало у тому, щоб перебравши владу на українській частині Буковини, об'єднати цю землю з існуючою тоді українською державою [7, с.493]. У прийнятому рішенні зазначалось: «Місто Чернівці, відтак політичні повіти Заставна, Кіцмань, Вашківці та Вижиця цілі, а Чер-

нівецькій та Сіретський повіти за виїмкою громад, вказаних із двох останніх переписів як переважно ромунські; вкінці ті громади Сторожинецького, Радовецького і Кімполунгського повітів, у котрих оба останні переписи виказують українську більшість, — творять окрему від ромунської частини краю українську територіальну область» [1, с.125–126; 23, с.116]. Віче визнало за найвищу владу «Українську національну раду, утворену на з'їзді мужів довір'я у Львові», вимагаючи від її буковинської делегації «перебрати негайно правління української часті краю». Рішення передбачало також визнання рівних з українцями прав всіх національних меншин краю та можливість мати своїх представників в Українській національній раді. Як згадував пізніше О.Попович, під кінець віча «із стихійною силою грянуло гасло народу: «Хочемо до України!». Внаслідок цього до рішення був включений пункт, якого не було у його проєкті: «Віче бажає прилучення австрійської часті української землі до України». Північна частина Буковини стала складовою частиною української держави. Визнаючи необхідність легалізації української державності, віче виступило з ініціативою вироблення конституції західноукраїнської держави на демократичних засадах, а саме: рівних прав для всіх громадян незалежно від статі та національності [Цит. за: 21, с.8].

Члени крайового комітету розпочали переговори з Румунською національною радою, але вони не призвели до позитивного результату. 6 листопада 1918 р. крайовий комітет на чолі з О.Поповичем, підтриманий групою А.Ончула, перебрав мирним шляхом владу на Буковині: українці у північній частині краю, румуни — у південній, у м.Чернівці встановлювався українсько-румунський кондомініум, у змішаних населених пунктах владу повинні були встановлювати за згодою громад [17, 18 падол.; 46 р.143]. З цієї нагоди був опублікований маніфест за підписом О.Поповича та А.Ончула українською, румунською і німецькою мовами. 7 листопада почалося складання присяги, українськими службовцями О.Поповичу, румунськими — А.Ончулу. Почалося формування місцевих органів влади. Такий стан речей повинен був залишитись до рішення долі Буковини на майбутній мирній конференції [27, с.187–188; 4, с.20; 8, 216; див.: 48, р. 200–201].

Ситуація, що склалася на Буковині, не влаштувала прихильників ідеї «Великої Румунії» як на Буковині, так і в самій Румунії. Представники Румунської національної Ради звернулися до уряду Румунії

з проханням ввести війська на територію краю. Уряд А.Маргіломана одним зі своїх останніх кроків (24 жовтня (6 листопада) 1918 р. він подав у відставку) [58, р.779] прийняв рішення щодо «направлення необхідної допомоги буковинським румунам» [57, р.84]. Керівника румунського уряду не могли зупинити ні проявлений опір німецького командування будь-яким воєнним діям на Буковині, які воно готове було розцінити як недружній жест щодо II-го Рейху, ні спроба А.Ончула протестувати проти введення румунських військ на Буковину. З цією метою він відбув у м. Ясси [16, спр.2, арк.6-9], де, за твердженням сучасного історика з Румунії Д.Сучіу, «не домігся аудієнції, при цьому був ображений студентами» [59, с.207].

8-а румунська дивізія під командуванням генерала І.Задіка одержала наказ яського уряду разом з «усіма прикордонниками та жандармами, які несли службу на кордоні з Буковиною», «негайно» зайняти населені пункти Іцкань та Сучаву, а потім поступово усю провінцію з Чернівцями включно. У повному «розпорядженні румунського командування були також 3-й та 8-й полки 2-ї кавалерійської дивізії, які повинні були прибути з Фелтічень та Дорогой у Бурдужень, а також по артилерійській батареї з кожного полку відповідної дивізії, всі частини та підрозділи повинні були мати достатній запас провіанту». 11 листопада 1918 р. румунські війська зайняли місто Чернівці [50, 1918, 14 noiembr.]. Згідно із заявою румунського представництва у Парижі, опублікованій 29 листопада 1918 р., рішення про марш румунських військ на північ Буковини прийняло Командування союзних військ в особі французького генерала Бертело [Цит. за: 46, р.12]. Проте, зайняття всієї Буковини відповідало перш за все інтересам румунського уряду. Опублікування ж цієї заяви у Парижі є підтвердженням висловлення Я.Флондора на засіданні Румунської національної ради від 12 листопада 1918 р. про те, що рішення румунського уряду щодо зайняття всієї Буковини було узгоджено із Антантою і відповідало також її інтересам [16, спр.2, арк.6-9].

Після вступу румунських військ на Буковину повнота влади у краї перейшла до рук місцевої Румунської національної ради, створеної 27 жовтня 1918 р. На її засіданні 12 листопада 1918 р. обговорювалися різні питання внутрішнього устрою краю, його адміністративного управління [16, спр.2, арк.6-9, 10]. Відтепер загальне керівництво краєм здійснював крайовий уряд, що складався з 14 державних

секретарів. Його склад та діяльність визначалися законом від 12 листопада 1918 р., прийнятим самим урядом [16, спр.1, арк.1-2, спр.2 (9), арк.3-4, 10], загальне ж керівництво краєм здійснювали два міністри-делегати [16, спр.1, арк.12]. У своїй діяльності крайовий уряд ще керувався австрійськими законами, маючи повноваження у багатьох питаннях управління краєм [50, 1918, 14 noiembr.]. Поза його компетенцією були зовнішні зносини, оборона, державна безпека, монетарна політика, якими відала центральна влада у Бухаресті. Постановою крайового уряду було також встановлено систему добору кадрів, за якою призначення державних службовців секретаріатів, пошти та залізниці здійснювалось згідно з поданням міністра-делегата [25, с.294].

28 листопада 1918 р. під егідою Румунської національної ради у Чернівцях відбувся Генеральний Конгрес Буковини. У конгресі брали участь Румунська національна рада (74 члени), до складу якої входив також уряд Буковини (14 членів), Польська національна рада, представлена 6 членами, Німецька національна рада у складі 7 осіб, а також 13 керівників громад, в яких більшість склали українці з лівого берега Пруту, а саме Раранчі, Топорівців, Малого Кучурова, Іванківців та Сторонець-Путили [53, 51, р.9; 46, р.37]. Щодо останніх у сучасній українській історіографії існує думка, що ці 13 осіб були вписані у протокол Конгресу пізніше як «доказ тверджень румунських істориків» про те, що у конгресі «брали участь всі національності, які проживали на Буковині» [15, с.73]. Були запрошені як гості представники румунської армії, члени Сфатул Церій з Бессарабії (4 делегати) та делегати Румунської національної ради Трансильванії та Угорщини (3 осіб), представники інтелігенції та селянства [16, спр.3, арк.1; 46, р.37].

Відповідно до порядку денного під назвою «Встановлення політичного відношення Буковини щодо Румунського королівства» було прочитано Рішення про приєднання всієї Буковини до Румунії. Його доповнили виступи І.Ністора та В.Боднереску. На конгресі виступили делегат від польської громади С.Квятковський та делегат від німецької общини А.Леботон, які прочитали рішення своїх громад про підтримку приєднання Буковини до Румунії [39, dos. 17/1918, fil. 26-29; 50, 1919, 23 ian.; 52, р.267]. Після цих заяв було прийняте рішення про «беззастережне та довічне об'єднання Буковини у її старих кордонах до Черемошу, Колачина та Дністра з Румунським Королівст-

вом» [50, 1919, 2 ian.; 60, p.333–335; 18, с.63; 53]. Того ж дня були надіслані телеграми щодо цієї події королю Румунії Фердинанду, румунському уряду та представникам Великобританії, Франції, Італії та США у Яссах [60, p.341–344].

На думку автора, навіть якщо б не виникали сумніви відносно участі у Конгресі згаданих 13 осіб, навряд чи його можна вважати органом, який представляв інтереси населення всієї Буковини, враховуючи приведені вище склад його делегацій та етнічний склад буковинського краю. На цьому фоні процедурні недоліки здаються дрібницями.

18 грудня 1918 р. були прийняті декрети-закони про приєднання Буковини до Румунії та про управління Буковиною [50, 1919, 2 ian.; 60, p.344–347]. При цьому, ще 12 грудня 1918 р. прем'єр-міністром Румунії знову став І.К.Бретіану, який був прихильником централізованого політичного режиму, з виключенням будь-якої автономії нових провінцій, які увійшли до складу Румунії. Визнаючи тільки лімітовану адміністративну децентралізацію на рівні повітів і використовуючи свій авторитет лідера Націонал-ліберальної партії та голови уряду, а також певний вплив на короля, який був у Румунії конституційним фактором, він проявив свою позицію двома декретами [46, p.41–42], а саме: 18 грудня 1918 р. він видав декрети-закони № 3714 та 3715 щодо приєднання Буковини до Румунії, відповідно, про управління Буковиною [16, спр.1, арк.5; 50, 1919, 2 ian.]. Ці декрети-закони пройшли процедуру ратифікації 29 грудня на зборах депутатів [16, спр.13 (11), арк.1-3], 26 грудня — у Сенаті, а 31 грудня були промудльовані королем [16, спр.1, арк.10-11]. Вони стали суттєвим кроком до уніфікації та централізації Румунії, одночасно позбавивши Буковину будь-яких ознак автономії. Питання жериторіальної приналежності Буковини у міжнародному контексті належало вирішити на майбутній післявоєнній мирній конференції.

Після війни, 10 вересня 1919 р., Сен-Жерменським мирним договором Австрія відмовлялася від Буковини на користь Румунії [45, vol. 4, p.310]. Лінія кордону Буковини, яку Верховна Рада цілком визнала за Румунією, визначалася таким чином, щоб зберегти для Буковини «цілісність її історичної території, окрім невеликого вирівнювання, необхідного для того, щоб не переривати залізничний зв'язок між галицькими містами Городенка та Заліщики». Завдяки цьому 5 насе-

лених пунктів опинилися на кілька років у складі Польщі [33, спр.93, арк..8-11; 16, спр.115, арк.1-2; 45, vol. 5, p.380; див.: 12].

Отже, проблема Буковини, яка набула особливої гостроти наприкінці Першої світової війни, стала однією з найбільш складних і суперечливих у міжнародних відносинах європейського континенту і була пов'язана, перш за все, із питанням щодо територіальної приналежності краю. Проблема Буковини виникла саме тоді, коли вона повинна була стати предметом винагороди як для Росії, так і для Румунії під час Великої війни, і проведенні переговори між країнами Антанти з одного боку, та Румунією — з іншого, завершилися рішенням щодо приєднання Румунського Королівства до Великих держав. Вперше в історії краю, внаслідок пошуку принципів розділення сфери інтересів, базовим став етнічний. Знайдення консенсусу в цьому питанні дало можливість сторонам підписати відповідну угоду, хоча, можливо, саме цей принцип і вплинув досить суттєво на посилення рухів національного самовизначення. На спроби національного самовизначення великою мірою впливали найбільші етнічні групи регіону — українці та румуни. І український, і румунський національні рухи на Буковині, перебуваючи у процесі відновлення та радикалізації, окреслили свої намагання в рішеннях відповідних установчих зборів: український — про приєднання північної частини Буковини до західноукраїнської держави, румунський — про приєднання всієї території краю до складу Румунії. У свою чергу, при укладанні Сен-Жерменського мирного договору, як і інших угод Версальської системи договорів, великі держави вирішували свої тогочасні потреби за рахунок «недержавних» націй, порушуючи принципи «нової» повоєнної дипломатії. Цим скористалися румунські політики, які грали на «заслугах у боротьбі проти Радянської Росії та Радянської Угорщини» і доводили, що Румунія стала надійним аванпостом західного світу. Вважаючи необхідним створення своєрідного антибільшовицького «санітарного кордону» від Балтійського до Чорного моря, країни Антанти пішли на передачу Румунії всієї Буковини. Водночас, слід зазначити, що у питанні майбутньої долі Буковини в складних умовах після Першої світової війни визначальними були не інтереси різних етнічних груп, що тут проживали, а геополітичні, воєнно-політичні і стратегічні інтереси європейських держав.

Джерела і література

1. Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917–1941. Документи й матеріали. — Чернівці: Облвидав, 1958. — 452 с.
2. Ботушанський В. До питання про створення «великої Буковини» навесні та влітку 1918 р. // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). — Чернівці: Рута, 2000. — С. 52–64.
3. Ботушанський В.М. Буковина у дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-німецького блоку (1914–1916 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Золоті літаври, 1999. — С. 276–285.
4. Ботушанський В.М. Ухвала Буковинського народного віча 3 листопада 1918 року — визначний документ українського державотворення // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірн. наук. праць. — Вип. 36: Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1998. — С. 9–23.
5. Ботушанський В.М. Участь українців Буковини у творенні української державності (1918–1920) // Народне віче Буковини 1918–1993: Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. — Чернівці: Прут, 1994 р. — С. 41–62.
6. Буковина. — 1918.
7. Буковина: її минуле та сучасне. / Під ред. Д.Квітковського, Т.Бриндзана, А.Жуковського. — Париж — Філадельфія — Дітройт: Зелена Буковина, 1956. — 965 с.
8. Буковина: історичний нарис. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — 416 с.
9. Буковинське народне віче 3 листопада 1918 р. — Чернівці: Облполіграфвидав, 1990. — 47 с.
10. Буркут І. Розпад Австро-Угорщини і формування нових держав Центральної та Східної Європи // Народне віче Буковини 1918–1993: Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. — Чернівці: Прут, 1994. — С. 27–40.

11. Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии: Документы и материалы. — М.: Индрик, 1996. — 381 с.
12. Гакман С. Проблема Буковини на Паризький мирній конференції 1919–1920 рр. // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей Кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича. — Вип. 7. — Чернівці: Рута, 2000. — С. 163–174.
13. Гакман С. Проблема Буковини у російсько-румунських взаєминах під час Першої світової війни // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конференції, присвяченої 80-річчю Буковинсько-гонародноговіча (Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). — Чернівці: Рута, 2000. — С. 74–82.
14. Гакман С. Бессарабія та Буковина між миром і війною (Питання Буковини та Бессарабії в міжнародних відносинах, 1917–1940 рр.): Монографія. — Чернівці: Зелена Буковина, 2009. — 208 с.
15. Григоришин С. Політика Румунії по відношенню до Північної Буковини в роки першої світової війни // Народне віче Буковини 1918–1993: Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. — Чернівці: Прут, 1994 р. — С. 62–75.
16. Державний архів Чернівецької області. — Фонд 6. Президіальне бюро міністра-делегата Буковини. — Оп. 1.
17. Діло. — 1918.
18. Документи Об'єднання (1859–1918) // Cugetul. — 1992. — № 2. — С. 60–64.
19. Заполовський В., Осачук С. Слідами забутої війни 1914–1918 рр. в Буковині: Військово-історичний нарис, воєнні могили Першої світової війни в Північній Буковині, догляд воєнних могил. — Чернівці: Молодий Буковинець, 1998. — 48 с.
20. Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. / Под ред. В.Виноградова. — М.: Наука, 1989. — 544 с.
21. Макар Ю., Масан О. «Хочемо до України!» // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 36: Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1998. — С. 7–9.

22. Международные отношения и внешняя политика СССР (Сборник документов) (1871–1957 гг.). — М.: Изд-во ВПШ при ЦК КПСС, 1957. — 430 с.
23. Народне віче Буковини 1918–1993: Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. — Чернівці: Прут, 1994 р. — 144 с.
24. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. — М.: Международные отношения, 1991. — 239 с.
25. Піддубний І. Адміністративне управління Буковини у міжвоєнний період (1918–1940) // Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — Т. 3. — С. 294–304.
26. Попик С. Таємниця Брест-Литовська: до питання про австро-український протокол 1918 року // Питання історії нового та новітнього часу. Випуск 3. — Чернівці, 1994. — С. 134–141.
27. Попович О. Відродження Буковини // Буковинський журнал. — 1992. — № 2–3. — С. 166–197.
28. Романець О., Михайлина П., Григоришин С. т. і. Неспроможність буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Радянської Буковини. — Київ: Наукова думка, 1987. — 231 с.
29. Сазонов С. Воспоминания. — М.: Международные отношения, 1991. — 399 с.
30. Українське слово. — 1918.
31. Фісанов В. Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду першої світової війни // Вісник Центру буковинознавства. Серія історична. — Вип. І. 1993. — С. 143–154.
32. Фісанов В. Австро-Угорщина як геополітичний експеримент // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей Кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича. — Вип. 6. — Чернівці: ЧДУ, 1999. — С. 28–37.
33. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. — Фонд 581. Колекція документів про діяльність урядів і армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. — Оп. 1.

34. 1918 la români. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român: Documente externe. — București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1983. — Vol. 2. 1916–1918. — P. 783–1342.
35. Agrigoroaiei I. Semnificația și finalitatea neutralității României (1914–1916) // Acta III. Al III-lea Colocvium Internațional de Istorie Militară (București-Sibiu, 3–6. IX. 1996). — București, 1997. — P. 73–78.
36. Alexandrescu S., Botoran C., Ciorbea V. ș. a. Eliberarea Basarabiei și nordului Bucovinei (22 iunie — 26 iulie 1940). — București: Ed. Fundației culturale Române, 1999. — 374 p.
37. Andreescu Ș., Berindei D., Brezeanu S. ș. a. O istorie a românilor: Studii critice. — Cluj-Napoca: Fundația culturală Română, Centrul de Studii Transilvănene, 1998. — 409 p.
38. Arhiva Ministerului Afacerilor Externe al României. — Fond 71/1914 E 2. — Vol. 31. — Part. 1. — F. 149, 151.
39. Arhivele Naționale ale României. Direcția Arhivei Istorice Centrale. — Fond Președenția Consiliului de Miniștri.
40. Arhivele Naționale ale României. Direcția Arhivei Istorice Centrale. — Fond Casa Regală. «D».
41. Bătălia pentru Bucovina / Ed. S. Neagoe. — Timișoara: Helicon, 1992. — 192 p.
42. Botușanskii V. Noiembrie pentru integritatea noastră // Zorile Bucovinei. — 1996. — 2 noiembr.
43. Ceaușu M. Mișcarea națională românească din Bucovina la sfârșitul primului război mondial. — 12 p. (На правах рукопису).
44. Cernowitzer Morgenblat. — 1918. — 15 okt.
45. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoșterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. — București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986. — Vol. 3. — 811 p.
46. Economu R. Unirea Bucovinei. 1918. — București: Ed. Fundației culturale române, 1994. — 196 p.
47. Glasul Bucovinei. — 1918. — 29 oct.
48. Hacman S. Procesele de autodeterminare națională din Bucovina, în toamna anului 1918 // 1918. Sfârșit și început de epocă. — Satu-Mare—Zalău: Ed. «Lecon» Zalău, Ed. Muzeului sătmărean, 1998. — P. 191–206.
49. Hacman S., Fisanov V. Bucovina la intersecția intereselor naționale și geopolitice la sfârșitul primului război mondial // Acta Musei Porolissensis. XXII. — 1998. — P. 599–618.

50. Monitorul Bucovinei.
51. Mușat M. 1 decembrie 1918 — o zi pentru eternitate // Anale de istorie. — Anul XXXIII. — 1987. — Nr. 5. — P. 3–20.
52. Pintescu F. Atitudinea germanilor din Bucovina față de regimul românesc în anul 1919 // Codrul Cosminului. Serie nouă — Analele științifice ale Universității «Ștefan cel Mare» Suceava. — 1999. — Nr. 5. — P. 267–274.
53. Plai Românesc. — 1995. — 28 noiemb.
54. Politica externă a României: Dicționar cronologic / Coord. Calafeteanu I., Popișteanu C. și alții. — București: Ed. științifică și enciclopedică, 1986. — 416 p.
55. Preda D. De la neutralitatea armată la războiul de întregire. Aspecte diplomatice și militare ale înțrării României în primul război mondial // Acta III. Al III-lea Colocvium Internațional de Istorie Militară (București-Sibiu, 3–6.IX.1996). — București, 1997. — P. 27–32.
56. Preda D. România și Antanta. Avaturile unei mici puteri într-un război de coaliție 1916–1917. — Iași: Institutul European, 1998. — 224 p.
57. Preda D., Alexandrescu V., Prodan C. În apărarea României Mari. Campania Armatei Române din 1918–1919. — București: Ed. Enciclopedică, 1994. — 336 p.
58. Stan C.I. Generalul Henri Mathias Berthelot — sprijinitor al cauzei naționale românești // Sargetia — Acta Musei Devensis. XXV. 1992–1994. — P. 769–782.
59. Suci D. Monarhia și făurirea României Mari. — București: Albatros, 1997. — 336 p.
60. Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România. 1917–1918: Documente. Antolog. Calafeteanu I., Moisuc V. — Chișinău: Hyperion, 1995. — 347 p.
61. Vlad I. Budapesta și pericolul înțrării României în război // Acta III. Al III-lea Colocvium Internațional de Istorie Militară. (București — Sibiu, 3–6.IX.1996. — București, 1997. — P. 48–52.

БУКОВИНА ПІД ЧАСТА ПІСЛЯ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ: РОЛЬ ТРАНСПОРТНО-КОМУНІКАЦІЙНОГО ЧИННИКА

Перша половина ХХ ст. була досить драматичною для долі Буковини. Тільки її північна частина впродовж минулого століття, принаймні кілька разів, змінювала свою державну приналежність. Не випадково сучасний український історик В. Фісанов назвав її блукаючою геополітичною точкою [1]. Тоді чимало краян стали заручниками геополітичних рішень, які приймалися в умовах світових війн та післявоєнного врегулювання. Кожна сторона аргументувала зміну кордонів етнонаціональними міркуваннями. Та чи так це було насправді?

У другому десятилітті ХХ століття на суттєву частину території Буковини претендували як Російська імперія, так і Румунське королівство. Тому етнічне, а згодом і територіальне розмежування неможливо було провести без згоди Петрограда та Бухареста. Ще 18 вересня (1 жовтня) 1914 р. була підписана російсько-румунська конвенція, згідно з якою Росія гарантувала Румунії територіальну цілісність і визнавала її право «приєднати населені румунами області Австро-Угорської монархії... у момент, який вона вважатиме зручним». Румунія ж зобов'язувалася дотримуватися доброзичливого щодо Антанти нейтралітету [2].

До Буковини при делімітації території передбачалося застосування «етнічного принципу» — факт, який сучасним румунським істориком Д. Преда розцінюється як «перша поступка Росії, якій ніколи не належала ця провінція, анексована у 1775 р. Габсбурзькою імперією» [3]. Наприкінці листопада 1914 р., під час бесіди з французьким послом М. Палеологом, російський цар Микола II, говорячи про успіхи російських військ, підкреслив, що це дозволить Росії «дійти до своїх природних кордонів [Карпат — н. а.] за рахунок австрійських та угорських земель, приєднавши Галичину, північну частину Буковини та Червону Русь» [4]. У таємному меморандумі, надісланому у листопаді 1914 р. Міністерству закордонних справ Росії, російський консул у Чернівцях Доливо-Добровольський виклав досить детально політичну ситуацію Герцогства Буковинського, звернувши особливу увагу на етнічні проблеми німців, русинів, поляків, євреїв

та румунів, вважаючи русинів та румунів «двома еквівалентно-автохтонними народами». Говорячи про можливий територіальний поділ між Росією та Румунією, Доліво-Добровольський підкреслював, що «кордон пройде через повіти з російсько-румунським населенням». Такі обставини дозволяли, на його думку, узгоджувати лінію кордону з врахуванням воєнних, технічних і, можливо, економічних інтересів [5]. Як відзначав в одному з конфіденційних листів у середині грудня 1914 р. міністр закордонних справ Росії С. Сазонов, «кордоном могла б вважатися лінія річки Сучави з відхиленням на південь, починаючи від її витoku далі на захід...» [6].

У свою чергу, румунська сторона вважала, що кордон має пройти по лінії р. Прут. С. Сазонов з цим не погодився стверджуючи: «Про прийняття нами лінії Прута не може бути й мови». На його думку, розмежування на Буковині може здійснюватися лише за умови дотримання етнографічного принципу. При цьому сторони могли б обмінятися невеликими ділянками, щоб домогтися «кращого обрису кордону». І все ж таки, у Петрограді готові були до значних поступок Бухаресту в буковинському питанні. У разі незгоди Румунії на запропоновані умови планували передати всю територію «між річками Сучава та Великий Сірет» з північним кордоном від пункту Слободзія на залізничній станції Глибока і далі до Селятина, вважаючи цю поступку останньою. За росіянами зберігалось «суто руське населення північної частини Буковини з найближчими околицями Чернівців» [7].

Тривалі переговори між країнами Антанти та Румунією закінчились підписанням договору від 4 (17) серпня 1916 р. Зокрема, відповідно до статті IV, територіальні межі були наступні: «Від Пруту, з пункту кордону існуючого між Румунією та Росією, який знаходиться поблизу населеного пункту Новоселиця, демаркаційна лінія піднімалася вздовж річки до кордонів Галичини, де Черемош впадає в Прут. Далі вона йшла за «кордонами» між Галичиною та Буковиною і між Галичиною та Угорщиною...» [8]. Це було своєрідною платою союзників за вступ Румунії у війну на їхньому боці.

14 (27) серпня 1916 р. Румунія розпочала загальну мобілізацію й оголосила війну Австро-Угорщині [9]. Проте, внаслідок цього Румунія вступила у війну в не зовсім сприятливий для неї час, лише за 120 днів війни румунська армія втратила дві третини національної території та 400 тис. чоловік. В грудні уряд та рештки армії евакуювалися

в Молдову під «захисну парасольку» російської мільйонної армії [10]. У жовтні-листопаді 1916 р. армії російського Південно-Західного фронту продовжували невпинні атаки. Російська ставка та генерал-ад'ютант Брусілов сподівались відвернути ними й катастрофу румунської армії, але на початку грудня 1916 р. вона була вимушена здати противникам Валахію, Добруджу і Бухарест. На початку 1917 р. фронт, який було названо Румунським і який розтягнувся більш ніж на 400 верст по території Бессарабії, стабілізувався і до літа 1917 р. утримувався, в основному, російськими військами, чисельність яких перевищувала мільйон. Але російська Лютнева революція заклала початок розвалу армії, який вже влітку набув яскравих характерних рис. Солдати відмовлялися воювати, мітингували, створювали комітети, були випадки, коли вони відмовлялися виходити на позиції. Літній «наступ Керенського» провалився [11]. І хоча румунська армія діяла на південному напрямі досить успішно, одержавши перемогу біля Мерешешть, невдовзі, 26 листопада (9 грудня) 1917 р., у Фокшанах вона була вимушена підписати перемир'я з країнами Троїстого союзу [12], а 20 лютого (5 березня) 1918 р. в передмісті Бухареста Буфтя — прелімінарного мирного договору між Румунією з одного боку та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною — з іншого [13]. 24 квітня (7 травня) 1918 р. у Бухаресті був підписаний ще важчий для Румунії договір [14]. 28 червня парламент ратифікував договір, хоча для цього довелося розпустити його попередній склад [15]. Договір потрібно було підписати лише королю, проте Фердинанд всіляко уникав здійснення цього кроку [16].

Водночас через економічну, соціальну та політичну кризу, що охопила країни Четверного союзу, влітку 1918 р. Антанта домоглася суттєвих перемог над Центральними країнами на Західному фронті. Одна за одною капітулювали Болгарія, яка уклала 16/29 вересня 1918 р. перемир'я у Салоніках, та Туреччина, що підписала подібний документ 17/30 жовтня у Мудросі на о. Лесбос [17]. 15 (28) вересня 1918 р. генерал Ф.д'Еспері розпочав наступ у напрямку Дунаю і, як результат, 17 (30) жовтня Сербія була звільнена [18]. 21 жовтня (3 листопада) 1918 р. було підписано перемир'я між Союзними та Асоційованими державами з одного боку та Австро-Угорщиною — з іншого [19].

Союзні сили, націлені на звільнення у подальшому румунських територій, розпочали підготовку до повторного вступу Румунії у вій-

ну на боці Антанти. Внаслідок цього, румунський уряд надіслав командувачу німецьких та австро-угорських військ у Румунії фельдмаршалу Маккензену ультимативну вимогу евакуювати впродовж 15 днів окупаційні війська, і, оскільки це не було повністю виконано, 27 жовтня (9 листопада) 1918 р. додатково були надіслані 24-годинний ультиматум з вимогою очистити територію Румунії від німецьких військ і заява про денонсацію Бухарестського миру [20]. Того ж дня король Румунії Фердинанд I надіслав президенту Франції Р. Пуанкаре та прем'єр-міністру Ж. Клемансо заяву про приєднання до «спільної справи» і бажання поновити боротьбу «для реалізації національних ідеалів». Так, за день до підписання 29 жовтня (11 листопада) 1918 р. перемир'я між Німеччиною та Союзними і Асоційованими державами і фактичного закінчення війни Румунія, повернувшись до табору Антанти, опинилася серед країн-переможниць [21]. Згодом румунські політики підкреслювали, що Румунія поновила воєнні дії на боці Союзних держав ще до підписання ними перемир'я з країнами Четверного союзу, взявши «активну участь у визволенні своєї національної території». При цьому підкреслювалося, що ніколи положення, передбачені Бухарестським мирним договором, не набрали чинності, оскільки він не був промульгований королем [22].

Слід також згадати про внутрішньополітичні процеси, які відбувалися на Буковині восени 1918 р., і які могли вплинути на подальшу долю краю. Отже, внаслідок загальної кризи Австро-Угорської імперії, яка була спричинена її поразкою у Першій світовій війні, загострилися внутрішні протиріччя і, в першу чергу, етнічні, активізувалися процеси національного самовизначення народів, котрі населяли цю «клаптикову» монархію. Такі процеси були характерні й для Буковини.

Голова румунського клубу Віденського парламенту К. Ісопеску-Грекул заявляв, що у складі Австрії необхідно створити румунську автономію, до складу якої мали увійти Трансільванія, Банат та південь Буковини по лінії р. Прут із включенням до румунської частини м. Чернівці. Інша група румунських діячів на чолі з Я. Флондором 27 жовтня 1918 р. організували у Чернівцях збори румунів Буковини [23]. Збори прийняли рішення про «об'єднання цілої Буковини з іншими румунськими краями у самостійну національну державу, яка переслідуватиме цю мету у повній солідарності з румунами Трансільванії та Угорщини» [24].

У цій складній і суперечливій ситуації Український крайовий комітет організував проведення 3 листопада Буковинського віча. У прийнятому на віче рішенні зазначалось: «Місто Чернівці, відтак політичні повіти Заставна, Кіцмань, Вашківці та Вижниця цілі, а Чернівецький та Сіретський повіти за виїмкою громад, вказаних із двох останніх переписів як переважно румунські; вкінці ті громади Сторожинецького, Радовецького і Кімполунгського повітів, у котрих оба останні переписи виказують українську більшість, — творять окрему від румунської частини краю українську територіальну область». Віче визнало за найвищу владу «Українську національну раду, утворену на з'їзді мужів довір'я у Львові». До рішення був включений пункт, якого не було у його проекті: «Віче бажає прилучення австрійської часті української землі до України». Визнаючи необхідність легалізації української державності, віче виступило з ініціативою вироблення конституції Західноукраїнської держави на демократичних засадах, а саме: рівні права для усіх громадян незалежно від статі та національності [25].

6 листопада Український крайовий комітет, очолюваний О. Поповичем, у порозумінні із частиною румунських політиків на чолі з А. Ончулом перебрав владу у австрійців: українці — у північній, румуни — у південній частині Буковини, у м. Чернівці встановлювався українсько-румунський кондомініум, у змішаних населених пунктах владу повинні були встановлювати за згодою громад [26]. Такий стан речей повинен був зберігатися до майбутньої мирної конференції [27].

Проте 11 листопада 1918 р. румунські війська зайняли м. Чернівці. Згідно із заявою румунського представництва у Парижі, опублікованої у газеті «L'étoile rouje» 29 листопада 1918 р., рішення про марш румунських військ на північ Буковини прийняло Командування союзних військ в особі французького генерала Бертело [28]. Опублікування ж цієї заяви у Парижі є підтвердженням висловлення Я. Флондора на засіданні Румунської національної ради від 12 листопада 1918 р. про те, що рішення румунського уряду щодо зайняття всієї Буковини було узгоджено з Антантою і відповідало також її інтересам [29].

Під егідою Румунської національної ради 28 листопада 1918 р. відбувся Генеральний конгрес Буковини. У своєму виступі під час засідання з підготовки конгресу від 12 (25) листопада Я. Флондор зазначав, що уряд Румунії підтримує ідею проведення Конгресу, виходячи з того, що «було б добре для румунських представників на

мирній конференції показати світові, що не тільки ми, румуни, а й інші нації Буковини виявили бажання бути включеними до складу Румунії» [30]. Відповідно до порядку денного, під назвою «Встановлення політичного відношення Буковини щодо Румунського королівства» було прийняте рішення про «беззастережне та довічне об'єднання Буковини у її старих кордонах до Черемошу, Колачина та Дністра з Румунським Королівством», підтримане польською та німецькою громадами краю [31].

Після війни, на Паризькій мирній конференції, румунська делегація намагалася довести право Румунії на приєднання всієї Буковини, підготувавши меморандум з посиланнями на серпневу 1916 р. угоду між країнами Антанти та Румунією, на історичні аргументи та рішення Генерального конгресу Буковини від 28 листопада 1918 р. щодо приєднання краю до Румунії. Окрім історичних аргументів були представлені також аргументи економічного характеру, згідно з якими румунська делегація вважала, що поділ Буковини негативно впливатиме на економічні інтереси населення, орієнтованого на Румунію. Вони вважали, що головна залізниця Чернівці — Заліщики, яка зв'язує систему буковинських залізниць з мережею Галичини, повинна перейти під володіння Румунії, а також, з огляду на гідрологічний режим, румунська делегація вважала, що Черемош повинен бути під тим же адмініструванням, що і Прут, щоб здійснювати спільне регулювання цих питань. Нагадувалось також про деякі села на березі Черемошу зі змішаним румунсько-українським населенням, які своїм переходом до Галичини «могли слов'янізуватись». Слід також відзначити, що в меморандумі зазначалося, що румунська сторона готова до поступок в районі Сторонця-Путили [32].

Комісія неодноразово обговорювала проблеми можливих кордонів Буковини, аналізуючи також зауваження румунської делегації. Досить цікавим, на наш погляд, є те, що комісія Конференції з питань делімітації румунських кордонів вирішила, що у доповнення до етнічного принципу буде керуватися ще двома — економічним (головне, щоб, по можливості, не розрізати кордонами залізниця) та стратегічними (щоб «боронитися» від комунізму та реваншизму) [33].

Зауважимо, що наполягаючи на отриманні території всієї Буковини, а не лише до Пруту, як було зазначено в угоді між країнами Антанти та Румунією від 4 (17) серпня 1916 р., серед документів, які

були представлені Паризькій мирній конференції делегацією Румунії, був і аналіз проблем щодо північнобуковинської території. Зокрема, серед шести причин про неможливість відмовитись від території між Прутом та Дністром румунська сторона вказувала наступне: «Єдина залізниця, яка зв'язує Буковину та північ Бессарабії з північчю Молдови, проходить з Чернівців у Новоселицю теж через цю територію. Якщо втратити цю залізницю, економічні взаємини між вищевказаними регіонами можуть бути зовсім розірваними, оскільки найближча залізниця, яка б могла здійснювати такий зв'язок, проходить через Ясси, Белць, Окницю, здійснюючи об'їзд в 250–300 км» [34].

Врешті-решт, виходячи із геополітичних міркувань та остерігаючись розповсюдження більшовизму, лідери Антанти на Паризькій мирній конференції прийняли рішення задовольнити територіальні вимоги Румунії. 10 вересня 1919 р. Сен-Жерменським мирним договором Австрія відмовлялася від Буковини на користь Румунії [35].

Лінія кордону Буковини, яку Верховна Рада цілком визнала за Румунією, визначалася таким чином, щоб зберегти для Буковини «цілісність її історичної території, окрім невеликого вирівнювання, необхідного для того, щоб не переривати залізничний зв'язок між галицькими містами Городенка та Заліщики». Завдяки цьому 5 населених пунктів опинилися на кілька років у складі Польщі [36].

Слід зазначити при цьому, що, коли префект Заставни викликав до себе представників населених пунктів, які мали відходити до Польщі, і запропонував підписати декларацію протесту, погодилися тільки представники с. Звинячин. Інші відмовилися, пояснюючі це тим, що вони не хочуть мати неприємності з владою країни до якої вони відходять, але у префекта залишилось враження, що представники цих сіл «не хочуть підписати вищезгадану заяву, оскільки вони втратили надію щодо створення нової держави (Україна) і цим протестом вони не хочуть створити труднощі українським представникам на мирній конференції» [37].

Більшовицький режим не мав в цей період особливих інтересів щодо Буковини. Винятком стали дії більшовицьких дипломатів та військових навесні 1919 р. Вони були продиктовані, на наш погляд, воєнно-стратегічними міркуваннями і мали на меті об'єднання через Буковину та Галичину українських та угорських комуністичних сил. Про це свідчать опубліковані в останні десятиліття телеграми, які

висвітлюють взаємини Радянської Угорщини у період свого недовгого існування із Радянською Україною та Радянською Росією [38].

Зокрема, у телеграмі від 26 березня 1919 р., надісланій головою Робітничо-селянської Червоної армії І. Вацетісом та членом Реввоенради С. Араловим командувачу Українського фронту В. Антонову-Овсенко акцентувалася увага на головному завданні — боротьбі з С. Петлюрою, який наближався до Києва. При цьому уточнювалося, що «пересування у західному напрямку необхідно довести до кордонів Південно-Східної Галичини та Буковини», бо це необхідно для встановлення «безпосереднього тісного зв'язку із радянськими військами Угорщини» [39]. 11 квітня 1919 р. голова Раднаркому та нарком закордонних справ УРСР Х. Раковський переконливо просив голову Реввоенради республіки Л. Троцького «повторити у категоричній формі про перехід з Російського Фронту до нас вихідців з Румунії, Добруджи, Бессарабії та Буковини» «для здійснення стратегічного плану з'єднання з Угорщиною» [40]. Як наслідок, 13 квітня Л. Троцький наказує командувачам 1-ї, 2-ї, 3-ї, 4-ї та 5-ї армій «зняти з роботи всіх вихідців з Румунії, Добруджи, Бессарабії та Буковини та направити їх у Москву» в його розпорядження [41].

17 квітня Б. Кун звернувся до В. Леніна з проханням, щоб російська Червона армія «здійснила рух по можливості великими силами у загальному напрямку на Чернівці». При цьому додавалось, що якщо неможливий наступ на всьому Румунському фронті, то угорська сторона просить «підтримати головний удар у напрямку Чернівців активними демонстративними діями» на інших ділянках фронту, додаючи, що це є умовою існування Угорської Радянської Республіки [42]. Наступного дня Б. Кун, у телеграмі, надісланій наркому закордонних справ РРФСР Г. Чичеріну для подальшої її передачі В.І. Леніну, інформував про початок наступу румунських військ, що змусило угорську армію відступити. Він наголошував на необхідності того, «щоб російська Червона армія приступила до операцій як проти Галичини, так і проти Чернівців», що було би «надзвичайно важливим як із стратегічної, так і з моральної точки зору» [43].

Більшовицьке керівництво також було переконане у необхідності того «щоб через Бессарабію, Буковину протягнути руку допомоги Угорській Радянській Республіці» та з'єднати фронти радянських республік. Досить чітко проглядається роль Буковини і Галичини у

стратегічних планах більшовицького керівництва у шифрованій телеграмі від 21 квітня, надісланій В. Леніним І. Вацетісу та С. Аралову. В ній, зокрема, зазначалось: «Просування у частині Галичини та Буковини необхідне для зв'язку із Радянською Угорщиною. Це завдання треба вирішити скоріше та міцніше, а за межами цього завдання ніяке зайняття Галичини та Буковини не потрібне». Аргументувалося це тим, що українська армія «безумовно, і ні в якому випадку не повинна відволікатися від своїх двох головних завдань», серед яких — допомога Донбасу та встановлення залізничного зв'язку із Радянською Угорщиною [44]. Те ж саме було оформлено постановою Політбюро ЦК РКП(б) від 23 квітня 1919 р., яким доручалось Центральному Комітету КП(б)У та командуванню Українським фронтом зайняти Донецький басейн та встановити безперервний зв'язок із Угорщиною [45]. Того ж дня вже І. Вацетіс та С. Аралов, звертаючись до командувача Укрфронту В. Антонова-Овсєєнко, наголошували: «За сучасним станом визнається необхідним увійти безпосередньо у зв'язок з Угорською Радянською Республікою, для чого арміям Укрфронту, користуючись успіхом у Гусятинському та Кам'янець-Подільському районах, необхідно організувати просування крізь територію Галичини, Буковини та Угорщини у загальному напрямку Коломия, Сігет, Будапешт. Кінцева мета нашого просування у бік Угорщини полягає у встановленні міцного зв'язку залізницями із Радянською Угорщиною, не ставлячи собі за мету оволодіння територіями» [46].

Слід відзначити, що події на фронтах громадянської війни і, перш за все, наступ військ генерала Денікіна, вплинули негативно на впевненість В. Леніна у необхідності підтримати плани Х. Раковського. Між допомогою Угорській Радянській Республіці, з одного боку, та рятуванням більшовицької Росії, якій загрожував Денікін, з другого, він був вимушений обирати мобілізацію всіх сил республіки на боротьбу з останнім. Разом з тим, Х. Раковський не припинив дії проти Румунії, користуючись підтримкою деяких військових. Так, командувач 3-ї армії Чудаков 24 квітня збирався «визволити Бессарабію та енергійно підготуватися до наступу на Румунію, маючи як завдання річку Сірет»; метою ж було «встановлення в Румунії влади пролетаріату у взаємодії з інсургентами північного заходу Добруджи», які симпатизували їм» [47].

Незважаючи на це, 29 квітня Б. Кун, у телеграмі В. Леніну, скаржився на Г. Чичеріна та Х. Раковського: «Ми благали про воєнний захід проти Бессарабії та Буковини, щоб паралізувати концентричний наступ Антанти. Замість цього ми отримали від Чичеріна депеші про падіння Станіславського Уряду, і Раковський затримував наступ проти Бессарабії та Буковини, так що румуни змогли спрямувати проти нас усі війська. Ми дотримувались угоди з галичанами, яка не була б завадою для переходу до соціалізму» [48].

1 травня 1919 р. уряди РРФСР та УРСР надіслали ноту Міністерству закордонних справ Румунії з вимогою негайної евакуації румунських військ з території Бессарабії, а 2 травня уряд УРСР надіслав ноту з вимогою «заявити протягом 48 годин про свою згоду негайно евакуювати свої війська з Буковини». В ній зокрема наголошувалося: «Робітничий клас України не може допустити, щоб між Радянською Угорщиною та Радянською Україною Буковина лишилася поневоленою» [49].

Слід зазначити, що ця дипломатична акція була запланована радянським керівництвом за кілька днів. Її мотивацію та кінцеву мету певною мірою розкриває розмова, яку вів Х. Раковський «прямим проводом» 28 квітня 1919 р. Зокрема він зазначав: «Як політичну демонстрацію, яка супроводжувала б наш наступ на Буковину та Бессарабію, можна надіслати ноту Румунії та її гарантам — союзникам. Центральним пунктом у цій ноті може стати російсько-румунський договір від 5 березня минулого року [5 березня 1918 р. в Яссах була підписана російсько-румунська угода, відповідно до якої Румунія зобов'язувалась у двомісячний термін вивести свої війська з Бессарабії [50] — н. а.]. Він залишає для нас зручне пряме підґрунтя для воєнних дій проти румунів, об'єктом котрих ми поставимо Бессарабію, а фактично — повалення румунської буржуазії та об'єднання по її трупах з Угорщиною. Ця політична акція підтримає настрої Угорщини». Далі голова українського Раднаркому підкреслював: «Операції проти румунів ми готуємо, використовуючи, явним чином, інтернаціональні та бессарабські елементи так, щоб вони не йшли на шкоду виконанню директив Володимира Ілліча. Я особисто вважаю, що наші операції в Буковині та Бессарабії ми будемо проводити під місцевою фірмою, не афішуючи себе». У цій же розмові йшлося про те, що в Одесі вже готується уряд для Бессарабії «з бессарабських товаришів» [51].

2 травня нарком з воєнних питань РРФСР М.І. Подвойський інформував В.І. Леніна та Л.Д. Троцького про те, що «на Україні відбувається формування Червоної армії (...) інтернаціоналістів для походу на Угорщину» і просив допомоги з укомплектуванням зброєю та обмундируванням [52]. За кілька тижнів до цього, 12 квітня 1919 р., в Трансільванії, недалеко від Пеулешть (біля Сату Маре) через нестачу палива був вимушений приземлитися радянський літак з двома пасажирами на борту, який летів з Києва до Будапешта із повідомленням для Б. Куна. Серед звісток, з якими направлялися ці дві особи, було й повідомлення, що 4000 озброєних осіб направлялися на допомогу III Інтернаціоналу, і що в Україні голова Раднаркому УРСР та нарком закордонних справ Х. Раковський мобілізує і формує велику румунську армію, якою мав атакувати місто Ясси. Згодом все це не отримало підтвердження і не мало подальших практичних наслідків для цієї частини Румунії [53].

Навіть через збільшення живої сили противника на 20 тис. штиків і шабель та повстання у Донській області ситуація на Південному фронті значно погіршилась, командування РСЧА вимагало від Укр-фронту забезпечити «виділення достатніх сил для дій у напрямку Буковина — Будапешт» [54].

13 травня 1919 р. у ноті Міністерству закордонних справ Франції Х. Раковський виправдовував вступ Червоної армії в Румунію насилям і погромами, які чинили румунські війська у Бессарабії [55]. А вже 19 травня він знов підтверджує Б. Куну рішучість уряду УРСР щодо надання допомоги Угорщині: «Рада Народних Комісарів України заявляє, що буде неухильно дотримуватись політики єдиного революційного фронту з червоною Угорщиною, яку проголосили своїми ультиматумами Румунії і нашим наступом» [56].

Плани Х. Раковського провалилися. У відповіді румунського уряду від 19 травня 1919 р. на ноти від 1 та 2 травня висловлювалося сподівання у подальшому розвитку нормальних взаємин між обома країнами. 11 липня міжсоюзницька військова рада прийняло рішення про військове зайняття Радянської Угорщини силами Антанти. 20–26 липня угорський уряд, невдоволений втратою Трансільванії, наказав своїм військам атакувати румунську армію, перетнувши Тису на Схід, що викликало серйозний опір останньої. 27 липня 1919 р. румунські війська форсували Тису і, змусивши угорців відступити, 4 серпня зайняли

Будапешт. Це призвело до падіння уряду Б. Куна. Водночас, в Україні більшовики зазнали низку поразок від армії генерала Денікіна [57].

Отже, інтереси більшовиків до Буковини навесні 1919 р. були продиктовані воєнно-стратегічними міркуваннями і мали на меті об'єднання через Буковину та Галичину українських та угорських комуністичних сил [58]. Після повалення радянської влади в Угорщині, у більшовиків інтерес до Буковини несподівано зник. Українська радянська дипломатія навіть не відповіла на румунську пропозицію розпочати переговори навколо спірних проблем, забувши про цю проблему на довгі роки. Ніколи до літа 1940 р. ні СРСР (Росія), ні УРСР не висловлювали територіальних претензій до Румунії з приводу Буковини (на відміну від Бессарабії) ні дипломатичним шляхом, ні якимось іншим чином.

В ході міжнародних переговорів, які відбувалися в період світових війн та післявоєнного врегулювання у першій половині ХХ століття, щодо Буковини зацікавленими у цих землях сторонами аргументувалася необхідність врегулювання територіальних суперечок на основі дотримання етнічного принципу. Проте, можна констатувати, що при вирішенні цих складних територіальних проблем етнічний фактор не вважався головним, а відігравав лише роль своєрідного «щита» для захисту від громадської думки власних та інших народів. Першорядними вважалися геополітичний і геостратегічний фактори, особлива роль при цьому відводилась залізницям.

Джерела і література

1. Фисанов В. Проблема безопасности в условиях подвижных геополитических точек: случай с Буковиной // Пограничные районы на постсоветском пространстве: нетрадиционные аспекты безопасности. Материалы семинара (Черновцы, октябрь 1996 г.). — К.: Феникс, 1997. — С. 88.
2. Arhivele Statului (Naționale) ale României. Direcția Arhivei Istorice Centrale (далі — Arh.St.). — Fond Președenția Consiliului de Miniștri. — Dos. 126/1920–1935, — F. 126–130; Ботушанський В.М. Буковина у дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-німецького блоку (1914–1916 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — С. 276–285.

3. Preda D. De la neutralitatea armată la războiul de întregire. Aspecte diplomatice și militare ale întrării României în primul război mondial // Acta III. Al III-lea Colocvium Internațional de Istorie Militară (București-Sibiu, 3-6.IX.1996). — București, 1997. — P. 27–32.
4. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. — М.: Международные отношения, 1991. — 239 с.; Фісанов В. Австро-Угорщина як геополітичний експеримент // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей Кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича. — Вип. 6. — Чернівці: ЧДУ, 1999. — С. 28–37.
5. Насман S., Fisanov V. Bucovina la intersecția intereselor naționale și geopolitice la sfârșitul primului război mondial // Acta Musei Porolissensis. XXII. — 1998. — P. 599–618.
6. Цит за: Фісанов В. Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду першої світової війни // Вісник Центру буковинознавства. Серія історична. — Вип. I. 1993. — С.146–147.
7. Фісанов В. Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду першої світової війни // Вісник Центру буковинознавства. Серія історична. — Вип. I. 1993. — С.146–147.
8. Preda D. Româna și Antanta. Avaturile unei mici puteri într-un război de coaliție 1916–1917. — Iași: Institutul European, 1998. — 224 p.
9. 1918 la români. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român: Documente externe. — București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1983. — Vol. 2. 1916–1918. — P. 812–813.
10. Andreescu Ș., Berindei D., Brezeanu S. ș. a. O istorie a românilor: Studii critice. — Cluj-Napoca: Fundația culturală Română, Centrul de Studii Transilvănene, 1998. — P. 220–221.
11. Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии: Документы и материалы. — М.: Индрик, 1996. — 381 с.
12. Arhivele Statului (Naționale) ale României. Direcția Arhivei Istorice Centrale (далі — Arh.St.). — Fond Președenția Consiliului de Miniștri. — Dos. 1/1917, — Fil. 1-2.
13. Українське слово. — 1918. — 8 марта; Stan C.I. Generalul Henri Mathias Berthelot — sprijinitor al cauzei naționale românești // Sargetia — Acta Musei Devensis. XXV. 1992–1994. — P. 774.

14. Українське слово. — 1918. — 2 липня.
15. Діло. — 1918. — 11 мая.
16. Див.: Гакман С. Проблема Буковини у російсько-румунських взаєминах під час Першої світової війни // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). — Чернівці: Рута, 2000. — С. 74–82.
17. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoșterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. — București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986. — Vol. 3. — P. 29–31.
18. Stan C.I. Generalul Henri Mathias Berthelot — sprijinitor al cauzei naționale românești // Sargetia — Acta Musei Devensis. XXV. 1992–1994. — P. 777.
19. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoșterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. — București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986. — Vol. 3. — P. 32–41.
20. Stan C.I. Generalul Henri Mathias Berthelot — sprijinitor al cauzei naționale românești // Sargetia — Acta Musei Devensis. XXV. 1992–1994. — P. 779.
21. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoșterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. — București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986. — Vol. 3. — P. 52–70.
22. Economu R. Unirea Bucovinei. 1918. — București: Ed. Fundației culturale române, 1994. — P. 95.
23. Державний архів Чернівецької області (далі — ДАЧО). — Фонд 6. Президіальне бюро міністра-делегата Буковини. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1-5; Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România. 1917–1918: Documente. Antolog. Calafeteanu I., Moisuc V. — Chișinău: Hyperion, 1995. — P. 259.
24. Monitorul Bucovinei. — 1918. — 2 ianuarie; Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România. 1917–1918: Documente. Antolog. Calafeteanu I., Moisuc V. — Chișinău: Hyperion, 1995. — P. 259–260.
25. Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917–1941. Документи й матеріали. — Чернівці: Облвидав, 1958. — С. 125–126; Народне віче Буковини 1918–1993: Документи і матеріали обласної науко-

- во-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. — Чернівці: Прут, 1994 р. — С. 116–117.
26. Діло. — 1918. — 18 падолиста; Economu R. Unirea Bucovinei. 1918. — București: Ed. Fundației culturale române, 1994. — P. 143.
27. Див.: Насман S. Procesele de autodeterminare națională din Bucovina, în toamna anului 1918 // 1918. Sfârșit și început de epocă. — Satu-Mare — Zalău: Ed. «Lecon» Zalău, Ed. Muzeului sătmărean, 1998. — P. 191–206.
28. Цит. за: Economu R. Unirea Bucovinei. 1918. — București: Ed. Fundației culturale române, 1994. — P. 12.
29. ДАЧО. — Фонд 6. Президіальне бюро міністра-делегата Буковини. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 18.
30. ДАЧО. — Фонд 6. Президіальне бюро міністра-делегата Буковини. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 10; Monitorul Bucovinei. — 1918. — 2 ianuarie; Scurtu I. Integrarea provinciilor românești unite la 1918, în cadrul statului național român // 1918. Sfârșit și început de epocă... — P. 53.
31. Арhivele Statului (Naționale) ale României. Direcția Arhivei Istorice Centrale (далі — Арh. St.). — Fond Președenția Consiliului de Miniștri. — Dos. 17/1918. — Fil. 26–29; Monitorul Bucovinei. — 1918. — 5 ianuarie; Документы Объединения (1859–1918) // Cugetul. — 1992. — № 2. — С. 63; Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România. 1917–1918: Documente. Antolog. Calafeteanu I., Moisis V. — Chișinău: Hyperion, 1995. — P. 333–335; Pintescu F. Atitudinea germanilor din Bucovina față de regimul românesc în anul 1919 // Codrul Cosminului. Serie nouă — Analele științifice ale Universității «Ștefan cel Mare» Suceava. — 1999. — Nr. 5. — P. 267.
32. Арh. St. Direcția Arhivei Istorice Centrale. — Fond Președenția Consiliului de Miniștri. — Dos. 17/1918. — Fil. 26–29; Документы Объединения (1859–1918) // Cugetul. — 1992. — № 2. — С. 63; Pintescu F. Atitudinea germanilor din Bucovina față de regimul românesc în anul 1919 // Codrul Cosminului. Serie nouă — Analele științifice ale Universității «Ștefan cel Mare» Suceava. — 1999. — Nr. 5. — P. 267.
34. Виноградов В.Н. К оценке дипломатии Ионела Брэтиану // Первая мировая война: дискуссионные проблемы истории. — М.: Наука, 1994. — С. 95.

35. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoșterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. — București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986. — Vol. 5. — P. 569.
36. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoșterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. — București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986. — Vol. 4. — P. 310.
37. Центральний державний історичний архів у Львові. — Фонд 581. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 8-11; ДАЧО. — Фонд 6. Президіальне бюро міністра-делегата Буковини. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 1-2; Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoșterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. — București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986. — Vol. 5. — P. 380.
38. ДАЧО. — Фонд 6. Президіальне бюро міністра-делегата Буковини. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 9.
39. Советская Россия — Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. — Москва: Международные отношения, 1990. — 328 с.
40. Советская Россия — Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. — Москва: Международные отношения, 1990. — С. 26.
41. Советская Россия — Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. — Москва: Международные отношения, 1990. — С. 69–70.
42. Советская Россия — Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. — Москва: Международные отношения, 1990. — С. 73.
43. Советская Россия — Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. — Москва: Международные отношения, 1990. — С. 82.
44. Советская Россия — Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. — Москва: Международные отношения, 1990. — С. 85.
45. Советская Россия — Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. — Москва: Международные отношения, 1990. — С. 93.
46. Советская Россия — Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. — Москва: Международные отношения, 1990. — С. 102.

47. Советская Россия — Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. — Москва: Международные отношения, 1990. — С. 104.
48. Cernavodeanu P. Basarabia. Drama unei provincii istorice românești în context politic internațional. 1806–1920. — București: Albatros, 1993. — P. 172.
49. Советская Россия — Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. — Москва: Международные отношения, 1990. — С. 112.
50. Relațiile româno-sovietice. Documente. — Vol. 1. 1917–1934. — București: Ed. Enciclopedică, 1999. — P. 39–42; Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917–1941. Документи й матеріали. — Чернівці: Облвидав, 1958. — С. 172–175.
51. Документы внешней политики СССР. — М.: Госполитиздат, — Т. I. — 1957. — С. 90, 249.
52. Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии: Документы и материалы. — М.: Индрик, 1996. — С. 267–268.
53. Советская Россия — Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. — Москва: Международные отношения, 1990. — С. 112.
54. Ciubotă V. Directoriul comunist la Satu Mare în martie-aprilie 1919 // Satu Mare: Studii și comunicări. Vol. XIV. — Satu-Mare: Ed. Muzeului Sătmărean, 1997. — P. 228.
55. Советская Россия — Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. — Москва: Международные отношения, 1990. — С. 128.
56. Cernavodeanu P. Basarabia. Drama unei provincii istorice românești în context politic internațional. 1806–1920. — București: Albatros, 1993. — P. 172.
57. Советская Россия — Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. — Москва: Международные отношения, 1990. — С. 147.
58. Prodan C. Revenirea armatei române în țară, după confruntările militare româno-ungare din 1919 // 1918. Sfârșit și început de epocă. — Satu Mare — Zalău: Ed. «Lecon» Zalău, Ed. Muzeului sătmărean, 1998. —

- P. 472; Cernavodeanu P. Basarabia. Drama unei provincii istorice românești în context politic internațional. 1806–1920. — București: Albatros, 1993. — P. 173; Scurtu I. Ion I.C.Brătianu. Activitatea politică. — București: Museion, — 1992, — P. 58.
59. Див: Гакман С. Бессарабія та Буковина між миром і війною (Питання Буковини та Бессарабії в міжнародних відносинах, 1917–1940 рр.): Монографія. — Чернівці: Зелена Буковина, 2009. — С. 65–74.

БУКОВИНСЬКА ПРЕСА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ: ПРОПАГАНДИСТСЬКИЙ АСПЕКТ

Як відомо, дослідники Першої світової війни нерідко називають її «першою медіавійною» чи «війною слів» [Див., напр.: 1, р.212]. Іншими словами, це була справді перша широкоформатна й широкомасштабна інформаційна війна, в якій провідну роль відігравала пропаганда, до активного ведення останньої — як за допомогою державних, так і приватних каналів і засобів — вдавалися уряди та правлячі кола воюючих країн. Пропагандою були просякнуті матеріали часописів, сюжети кінохроніки, зміст листівок тощо. Звісно, і раніше засоби масової інформації (в першу чергу, преса) справляли неабиякий вплив на перебіг військових конфліктів, але ніколи раніше вони не використовувалися як фактичний засіб ведення війни [1, р.212]. З цього приводу відомий італійський політичний і громадський діяч Франческо Нітті (до речі, сучасник війни 1914–1918 рр.) слушно зауважив: «Однією з найбільш негативних сторін війни був розвиток пропаганди, як особливого роду діяльності: утворився особливий клас людей, що політиканствують і при цьому є не надто розбірливими в засобах... І так само, як застосовували задушливі гази, вдаються до пропаганди.... Щоби перемогти ворога, потрібно було ненавидіти його, потрібно було звалити на нього всю вину» [2, с.50–51].

Перша світова війна створила певні, чітко окреслені, пропагандистські канони, якими послуговувалися обидва військово-політичні блоки. Ці канони можна добре відстежити, проаналізувавши зміст преси воюючих сторін. Автор даної розвідки, застосувавши метод контент-аналізу, зробив це стосовно буковинської преси, яка, зрозуміло, висвітлювала події «Великої війни» з відверто проавстрійських позицій, адже з 1775 р. північна частина Буковини перебувала у складі Австрійської імперії (пізніше — Австро-Угорщини), отримавши в 1849 р. статус герцогства Буковинського.

Канон перший: «Ворог першим почав війну»

У висвітленні причин війни наголос робився на тому, що вона була нав'язана Австро-Угорщині, а головний її винуватець (і відпо-

відно ворог) — це Росія. Так, на першій сторінці часопису «Народний голос» від 7 серпня 1914 р., тобто на наступний день після оголошення Австро-Угорщиною війни Росії, писалося*: «Та за сербськими убивцями вступилася покровителька всіх темних сил — Росія. ...Вона вмішалася і викликала се велике нещастє, що зветься європейска війна, перед якою хотів захистити всі свої народи наш Найясніший Монарх цісар Франц Йосиф. Війна вже почала ся. Ми єї не хотіли, але нам єї накинено, то будемо битися. Будемо битися як льви. Най знає проклятий Москаль, що хто сіє вітер, той буде збирати бурю» [3, с. 1]. Через два тижня у тому ж часописі говорилося: «Австрійський цісар Франц Йосиф I в союзі з німецьким цісарем Вільгельмом були приневолені перед двома тижнями розпочати війну, криваву розправу з дикою і підступною Росією. Сама Росія подала причину до тої війни, бо змобілізувала була потайки своє військо проти Австрії і єї союзниці, Німеччини» [4, с. 2]. Тут редакція часопису свідомо чи несвідомо лукавила, бо ніякої таємниці з наміру оголосити мобілізацію (саме наміру, бо до факту «змобілізування» було ще далеко) Росія не робила, навпаки, сподівалася у такий спосіб стримати Австро-Угорщину від спокуси нападу на Сербію.

Повертаючись через рік до питання про походження війни, коли її масштаби та число жертв набули небачених у попередніх війнах розмірів, проте, як і страждання цивільного населення, «Народний голос» у своїй редакційній статті «Один рік світової війни» знову наголошував: «Не наша держава, тай не наші союзники викликали сю страшну війну. Наш цісар не хотів війни, а хотіли її кровожадні російськи кати і їх прислужники і наймити. Довгими роками троюдила Росія всіх і вся проти Австрії та Німеччини і змовлялася з іншими державами, щоби разом напасти на нас та завдати нам смертельну рану. ...І так через вину Росії спалахкотів весь світ і почалася страшна різня людей» [5, с.1]. А у випуску від 9 жовтня 1915 р. взагалі вся вина за початок війни покладалася виключно на Російську імперію: «Росія розпочала сю війну на те, щоби загарбати собі австрійські краї» [6, с.2].

Характерно, що в трактуванні причин війни та її винуватців на шпальтах буковинської преси спершу майже не згадувалися Велика

* У наведених цитатах збережений старий етимологічний правопис, яким послуговувалися на західноукраїнських землях наприкінці XIX — на початку XX ст.

Британія та Франція, а головним винуватцем, як зазначалося, подавалася Росія. У «Народному голосі» ці держави — в контексті з'ясування причин війни — починають згадуватися лише восени 1915 р. Так, у числі від 2 жовтня читаємо: «...то велика брїхня, що Австрія або Німеччина хотіли теперішньої страшної війни. Ані Австрія, ані Німеччина не хотіли війни. Тільки Росія і її приятелі Англія та Франція вже від кільканадцять років приготовляються до сеї війни проти Австрії і Німеччини» [7, с.3]. Ще в одному з жовтневих випусків цього ж часопису у статті з характерною назвою «Хто завинив війну?» з'являється новий нюанс, а саме — разом з Росією до головних винуватців віднесена й Велика Британія: «Вже стоїмо перед п'ятнадцятим місяцем війни і ще не бачимо її кінця. Багато принесла вона людям лиха, багато пролялося людської крові, багато повимирило людей наслідком воєнної невогони, недоїдання, голоду і хвороби, багато промарнувалося людської праці. ...І кому було треба такого пекла на землі, хто і пощо зачав сю страшну війну? І от виходить таке диво, що саме дві найбільші в світі держави, Англія і Росія, найбільше змагали всіма силами до сеї війни. До них прилучилася Франція... Англіїці палали такою скаженою лютостю проти німців, а Росія проти Австрії, що до війни мусіло прийти, як би навіть не було сталосся злочинство сербів проти нашого престолонаслідника, бо Росія була би шукала іншої зачіпки» [8, с.2]. Але наприкінці цитованої статті знову рефреном повторюється вже зазначена вище теза, що скоріше нагадає мантру, про Росію, як головного винуватця війни: «Найгірший ворог миру на світі Росія і тому ми не будемо мати спокою, доки не вдасться цілком розбити Росію» [8, с.3].

Звернемося ще до одного періодичного видання — щорічника «Православний буковинський календар», де у доступній для простолюду формі подавалися різноманітні матеріали, як правило, просвітницького характеру. В його випусках міститься чимало статей, заміток, нотаток тощо, присвячених подіям Першої світової війни, зокрема й на теренах Буковини. Серед них зустрічаються й такі, де робиться спроба розглянути питання походження війни та її винуватців більш глибоко й виважено. Так, в огляді військових подій за 1915 рік роль Великої Британії серед винуватців війни вже виходить на перший план: «Англія далеко від нас і мало хто в нас цікавиться нею. Але се велика помилка з нашого боку. Бо саме в Англії треба шукати

відповіді на питанє про війну й мир. Без Англії певно не була би вибухла теперішня війна, бо Росія з Францією не були би важилися зачіпати нас й Німеччину, якби не надії на англійську поміч. А ся поміч, яку дає Англія своїм союзникам, дуже велика. Англія — найбільша в світі держава» [9, с.141]. Далі розглядаються відповідні дії Британії, спрямовані на розв'язання військового конфлікту й робиться дещо неочікуваний висновок: «Таким чином підбурювала Англія Росію проти Німеччини, з якою Росія не мала жадних великих сутичок. Сій англійській роботі помагала та обставина, що Німеччини була понадто союзницею Австро-Угорщини, проти котрої була в Росії найбільша ворожнеча... Хотячи оружно розбити Австрію, Росія мусіла приготувлятися до війни і з Німеччиною [9, с.145]. Принагідно зауважимо, що з такою оцінкою й зробленими акцентами щодо відповідальності за розв'язання війни погоджується й чимало сучасних істориків.

У цьому ж виданні, через рік, у статті «Світова війна (Огляд подій в 1916 році)», яка була написана у Відні в лютому 1917 р. членом «Української бесіди» (прізвище не вказано) аналіз причин війни набув ще більш об'єктивного характеру: «Причина лежить далеко глибоше, іменно в суперництві двох великих держав, що ведуть велику світову торгівлю, а то Англії і Німеччини, далі Росія хотіла здобути від турків Царгород і Дарданелі, аби мати свобідний вихід з Чорного моря, забажала і східної часті Галичини і північної Буковини, де живе наш український народ, котрий москалі захотіли злити з московським народом. Се властиві причини війни, а убийство в Сараєві дало лиш безпосередний почин до того» [9, с.19].

Канон другий: «За що ми воюємо?»

Однак, з точки зору організаторів і виконавців пропагандистських дій, наведених «доказів» і «фактів», що саме ворог почав війну, видавалося недостатнім для повноцінного згуртування та мобілізації населення; необхідно було дати йому сильну мотивацію до боротьби до переможного кінця та забезпечити його готовність йти на жертви. Щоби досягти бажаного результату в цій справі, треба було дати переконливу відповідь на питання: заради чого варто воювати?

Буковинські часописи та інші видання активно розвивали й впроваджували у свідомість своїх читачів тезу про те, що для українців Буковини й Галичини ця війна є, з одного боку, війною на захист

імперії Габсбургів, де вони мають доволі непогані умови життя, а, з іншого, водночас і боротьбою за волю всієї України та «визволене братів з-під московської кормиги» [9, с.17].

Так, на першій сторінці газети «Буковина» у статті «За що і на що?» підкреслювалося прагнення Росії поневолити українські землі в Галичині, Буковині та Угорщині, бо там українському населенню добре живеться на відміну від становища українців — підданих Російської імперії [10, с.1]. У вже згаданому «Православному буковинському календарі» проводиться така ж думка: «Росія хоче загарбати собі всіх славян і змосковшити їх, а в Австрії всі славяни можуть жити власним житем і розвиватися самостійно» [9, с.145]. Про краще становище австрійських українців говорить й у «Народному голосі»: «...за Збручем, в австрійській монархії, в Галичині і Буковині, живе 4 мільйони єго рідних братів Українців гарно і свobodно; що австрійський цісар надав там вже з давна Українцям — як і всім своїм австрійским народам — великі вольности і конституційні права. ...під правлінням Габсбургів в Австрії знайшов український народ правдиву волю і свободу і розвиває ся там як найкраще» [4, с. 2]. У наступному числі цього часопису зазначена думка сформульована ще більш конкретно: «Росія ще й дивиться зависним оком на те, що українці в Галичині і на Буковині мають від Австрії конституцію і всі права і через те москалі хочуть забрати Галичину для Росії. Але, дасть Бог, що так не буде, а навпаки, ми відберемо Україну від Росії» [11, с.6].

Наведемо ще декілька уривків із матеріалів місцевої преси, в яких пояснюється, чому й заради чого українське населення буковинського краю повинно було самовіддано боротися на боці Австро-Угорщини в цій війні:

«...українці в Австрії добилися на кождий спосіб стільки прав, що можуть свobodно розвивати і плекати свою народність, чого боронить їх братам за кордоном російський цар і його уряд» [9, с.17];

«(сусіди Росії)... чекали давно вже тої хвилі, щоби порухувати ся з ненаситною кровожадною Москвою. ... Ми маємо в Бога надію, що розпаде ся тюрма народів і сонце волі засьвітить всім поневоленим народам. А ми з піснею на устах йдём на наших ворогів за цісаря, за державу, а zarazом і за волю України!» [3, с.2];

«Вітайте сини Австрії і австрійської України, що сміливо йдете вперед на знищення східного тирана, на розбиття тюрми народів,

віковічного ворога українського народу. ... За Австрію і за волю України се наша девіза, а перемога — перемога се нам нагорода» [12, с.1];

«Росія почала війну з Австрією, бо Австрія пособляла українському рухові, а український рух у Австрії се смерть для Росії. Росія сама хотіла війни з Австрією, хотіла тому, бо боялася нас! Ми вдячні Австрії, що почала сю війну, бо кінець сеї війни се ослаблення Росії, а для нас здобуток волі і незалежності! І тому ми всі є і будемо по стороні Австрії» [13, с.2–3];

«...ми... віримо, що з австрійською перемогою і нам всім заживеться краще. Дві думки провадять нас до боротьби з москалями: оборонити раз на все Австрію перед дикою ордою москалів і поставити рівночасно основу до самостійності нашого народу!» [14, с.1];

«Москалі знають добре, що ми в Буковині, в Галичині і на Україні почувемо себе разом рідними братами, одним великим народом і що ми всі разом проти Росії. Вони знають, що свобідне життя австрійських українців — се запорука кращої долі і кращого життя всього українського народу в Росії, і тому вони завзялися, щоби знищити нас і наше життя...» [15, с.2];

«...українці з запалом пішли у бій проти свого поконвічного ворога, боронити австрійської держави, леліючи в собі ту надію, що ся війна може принести визволене й їх придувленим закордонним братам, радим захити національної свободи у визволеній Україні під скиптром Габсбургів» [9, с.17];

«...світова війна — для українського народу головнo боротьба з москалем...» [9, с.129].

Канон третій: «Демонізація ворога»

Демонізація ворога, мабуть, є головним завданням пропаганди під час війни. Перша світова війна дала цьому багато зразків (наприклад, німці — це «безжальні гуни ХХ ст.» і т.п.). Образ ворога наділявся цілою низкою обов'язкових і, зрозуміло, негативних рис і якостей, а саме: підступністю, зухвалістю, брутальністю, підлістю, брехливістю, надзвичайною жорстокістю тощо. Пропагандистські матеріали покликані були постійно й невпинно прищеплювати населенню почуття ненависті до ворога, цього, за влучним висловом сучасного російського науковця Олександра Білоусова, «емоційного палива війни». Таким ворогом на шпальтах буковинської преси поставала

Російська імперія, яка характеризувалася такими евфемізмами, як «проклятий москаль», «вража Москва», «дика орда», «тюрма народів», «варварський ворог», «найбільший ворог України», «споконвічний ворог» тощо.

Це почуття ненависті до Росії культивувалося й відповідно обґрунтовувалося за допомогою низки тверджень, серед яких варто виокремити два, найбільш поширених.

По-перше, Росія становить смертельну загрозу національному буттю українського народу. Впадає в око, що «червоною ниткою» крізь більшість публікацій проходить одна теза: «відвічний ворог» українського народу була і є Москва, бо «московська неволя для українського народу тому дуже тяжка, що москалі завзялися викоринити наш нарід. ... Української інтелігенції дуже мало, бо московський уряд зваблює її всіма способами до себе, а щирих українців переслідує» [9, с.132].

Буковинські депутати у австрійському парламенті М. Василько, Т. Драчинецький, Є. Пігуляк, О. Попович у своєму зверненні з Відня, надрукованому в «Народному голосі» під назвою «До українського народу на Буковині», також наголошували на антиукраїнських мотивах Росії: «Ненаситна Росія стала ніби в обороні розбишацької Сербії, убийників наслідника австрійського престолу і его подруги, щоби загарбати від Австрії українські землі Галичини і Буковини... (щоби 30 млн українців у Росії не брали приклад з українців Галичини Буковини, які мають багато прав)» [16, с.1]. В іншій статті в цьому ж числі ця думка нібито набуває подальшого розвитку, щоби обґрунтувати тезу, що Росія є споконвічним і найбільшим ворогом українців: «... нам тепер всім ясно, чому Росія так сильно старається завоювати цілковито українців під себе і їх цілковито знищити, а заразом, чому вона почала війну з Австрією! Се ми добре розуміємо і тому всі ми стали найбільшими ворогами Росії. Якби теперішня війна не скінчилася, Росія лишиться всеодно нашим ворогом, і ми все будемо боротися з нею. ... І доти не спочинемо в сій боротьбі, доки на нашій землі не буде й одної російської ноги, доки та земля не буде наша власна;...» [16, с.4].

По-друге, прагнення змалювати вкрай непривабливий образ ворога, тобто «москалів». Останнім, мовляв, були притаманні «самі погані хиби: безглядний послух, хитрість і сліпе підданство властям. консервативна вдача, заскорузлість, східна байдужість і недостача

самостійного думання. Хабарництво — се прикмета москалів і взагалі всіх азійських народів. З москалем дружи — а камінь за пазухою держи! — каже наша народна приповідка [11, с.6]. Відповідно цей «образ» підкріплювався й посилювався докладним описом жорстокостей і насильств російських військ під час окупації території краю.

«Багато, дуже багато натерпілись наші люди від москалів. Здавалось, що вернули знову татарські часи і по селах воюють не християни, а дикі яничари і нехристи татари.... Де переходили російські війська, там оставалася одна пустка, одна руїна. Люди навіть і пісню вже зложили:

Ні корови, ні волів
Повні села москалів» [17, с.6].

Канон четвертий: «Зіткнення культур»

Щоби посилити ненависть до ворога, пропагандистські речники обох сторін намагалися подати участь своїх країн у війні в більш широкому соціокультурному й навіть цивілізаційному контексті. Так, пропаганда держав Антанти твердила, що її народи в цій війні обстоюють цінності європейської цивілізації (свобода, демократія тощо) проти «тевтонського варварства» та кайзерівської тиранії, тоді як німецька пропаганда подавала війну як вище випробування енергії, культури, життєздатності та самого духу німецької нації, якій, мовляв, загрожує «загниваюча дійсність» Заходу з її бездушністю, матеріалізмом, лицемірством; саме німці та Німеччина оголошувалися носіями справжньої культури на противагу західним плутократіям, з чого робився «логічний висновок» — кращим доказом зверхності, вищості будь-якої культури є готовність вести війну [18, р.197]. Отже, в пропаганді як держав Антанти, так і Центральних держав сутність війни, що почалася 1914 року, подавалася як боротьба двох різних світів, конфлікт протилежних ціннісних систем або, якщо скористатися сучасним терміном, як свого роду «зіткнення цивілізацій».

Водночас пропаганда Центральних держав твердила, що саме вони захищають європейську цивілізацію й культуру від навали «російського варварства». Цю тезу активно використовували й буковинські газети, які надали їй своєрідної інтерпретації, а саме намагалися всіляко переконати своїх читачів, що українці Австро-Угорщини та «москалі» — це два зовсім різних народи, між якими немає нічого

спільного, бо належать вони до різних культур і навіть рас. Так, у «Народному голосі» від 30 серпня 1914 року були опубліковані уривки з книжки такого собі Підгірського «Український народ», яка ще не була видана друком. Автор так пояснює мету її написання: «Не всі українці добре знають, що таке москалі. На селах є ще люди темні, що кажуть: «Москаль — то правдивий Русин».... Котрі темні люди і непорозумлені, ті слухають московської брехні, як от наші кацапи, вірікаються (зрікаються — О. С.) своєї мови і свого народу, а приступають до москалів» [11, с. 5]. А тому він прагне довести повну відмінність українців від росіян або «москалів»: «Українці відрізняються у всім від москалів. ...наші українські люди як небо від землі ризняться від москалів» [11, с.5–6]. Підгурський навіть твердив, що вони належать до різних рас, і наводив антропометричні виміри, які нібито свідчать про відмінність українців від москалів: «Москалі належать до прівислянської раси, а українці до адрийської раси. До українців подібними є хорвати, до москалів фіни і татари. ... Українці мали свою давню культуру в тих часах, коли про москалів ще ніхто й не чув. Але потім москалі, як прийшли на Україну, знищили нашу культуру, а тепер підсувають нам московську псевдокультуру [11, с.5].

«Науковість» подібних тверджень викликає, м'яко кажучи, сумнів, але розраховані такі публікації були на простолюд. Видається, що штучність авторських «аргументів», як кажуть, впадала в око вже й тоді. Наприклад, він наводить такі дані про волосся москалів — «руді або ясноволосі; очі сірі або ясні» (питається: а якже спорідненість з татарами?). Але Підгорського це не бентежить, адже увесь зміст книжки підпорядкований одній меті: довести окремішність українського народу, його, так би мовити, генетичну відмінність від «москалів», які є його «відвічним ворогом»: «Триста років живуть українці під тиранською Росією і 300 років старалися москалі убити всяку свідомість і культурність у нашій народі» [11, с.6].

Зміст проаналізованих вище канонів пропаганди можна звести до двох основних положень: 1) відповідальність за розв'язання війни несе підступний і жорстокий ворог, а участь у війні своєї держави зумовлена лише шляхетними мотивами й справедливими цілями; 2) культивування у свого населення почуття ненависті до ворога аж до стану пароксизму.

Крім цього, в матеріалах буковинських часописів постійно підкреслювалися вірнопідданські настрої та вірність місцевого, насамперед, українського населення Габсбурзькій монархії. Наведемо декілька прикладів, щоби проілюструвати цю невід'ємну складову внутрішньої пропаганди, спрямованої на населення своєї країни.

«Ми з Божої волі злучені з австрійською державою і династією Габсбургів; спільна нам доля і недоля; коли військо нашого цісаря побідить — переможе, — а з Божою ласкою побідить — чекає нас красша і ліпша будучність. До крові будьте вірними цісареві» [11, с.3].

«У тяжку хвилю (хвилину) ми стали вірно по стороні габсбургської династії і сповняємо наложені на нас обов'язки свято і чесно. Ми радо післали своїх синів і батьків у поле битви..., бо ми свято переконані, що за нашу вірність чекає нас світла будуччина (майбутнє — О. С.)...» [13, с.4].

До дня народження Франца-Йосипа 18 серпня 1915 р. «Народний голос» на першій сторінці написав: «Наш нарід, як може рідко який другий, любив і любить нашого найблагороднішого Володаря з цілого серця і підданий Йому до глибини душі і вірний та щирий, як ніхто інший. Свою вірність і підданість для Цісаря і для пануючого дому нашого Цісаря доказував наш нарід не лише словами, але й ділами. (Він боронив — О. С.) нашу дорогу Вітчину — Австрію перед ворогами... своїми грудьми і власною кровію обороняв сего найкращого і найліпшого не лише для Австрії, але для цілого світа Володаря. Най се свято стане нашим народним святом...» [19, с.1].

Особливо тенденційно підібраними матеріалами відрізнялися видання, розраховані на вояків австрійської армії українського походження, для підтримки їхнього бойового духу та вірності імперії Габсбургів. Таким, наприклад, був «Православний буковинський календар», що видавався Українським народним домом. Фактично всі вміщені в його книжках-щорічниках публікації буквально просякнуті вірнопідданськими закличками на адресу австро-угорської монархії, сповнені безмежним вихваланням успіхів австрійської армії (яких, як відомо, майже не було) та звитяги й «лицарських подвигів» українських січових і гуцульських стрільців, описом підступних дій Росії та жорстокості й глупства «москалів».

Проілюструємо це пропагандистське забарвлення публікацій «Календаря» на прикладі статті «Взаємини між Україною та Туреч-

чиною в давнині». Автор даної публікації не вказаний, проте, як і автори більшості інших публікацій, що видається не випадковим. Так ось, дана стаття мала пояснити читачам таку «делікатну» річ, а саме: чому турки стали союзниками українців — підданих Австро-Угорщини? З огляду на те, як настраждався український народ за свою історію від турецьких нападів і як нелегко буде його переконати, що відтепер Туреччина має розглядатися як союзник після її вступу у війну на боці Троїстого союзу, подається така аргументація: «З початку виступають українці як вороги турків, тому що вони посилали татар на Україну задля грабежів. Не диво, що наш нарід відносився вороже до турків, до того ще інновірців-бісурманів. Ся ненависть до турків закорінилася так глибоко в народі, що не хотів нічого й чути про союз з ними. Відтак відносини змінюються. Українці побачили, що Турки не є їм такі небезпечні як Москалі, і надіють ся, що при турецькій помочи вдасть ся їм вибороти самостійність для України» [9, с.103]. Отже, українським читачам пропонувалося сприймати дану обставину за відомим висловом — «ворог мого ворога — мій друг».

Разом із тим, слід сказати, що на сторінках буковинської преси воєнного часу можна зустріти окремі повідомлення та судження, які вочевидь випадали із загального контексту пропагандистських канонів, які ми розглянули вище. Як зазначалося, в багатьох матеріалах проводилася думка про те, як добре живеться українцям у межах Австро-Угорщини, але в першому номері «Буковини» за 1918 р. у статті «Румунія на стороні ворогів» говориться, зокрема, таке: «Австрійське правительство довго не хотіло нічого чути про те, що крім ромунів жіє на Буковині ще й український нарід, який чисельно переважає ромунів. Причиною такого відношення уряду до українців було те, що українці на Буковині були майже виключно народом мужицьким і крім священників майже не було інтелігенції, бо дідичі, які на Буковині говорили по українськи, признавалися до волоської народності» [20, с.4].

У «Народному голосі» вміщено дуже багато матеріалів про суцільні пограбунки, насильства, визиск місцевого населення з боку російських військ. Але у 21-му числі цього ж часопису від 4-го вересня 1915 р., зокрема повідомляється, що населення села Шубранець, попри те, що «москалі добре платили, на ніякий спосіб не хотіло робити» [21, с.2], тобто працювати — копати окопи для військових

потреб російської армії не під примусом, а за гроші. У статті «Мазепинці» того ж «Народного голосу» від 3 липня 1915 року зустрічаємо більш диференційовану оцінку поведінки російських військ під їх перебування на теренах Буковини: «Як москалі перший раз прийшли на Буковину, то ще сяк-так обходилися з нашим народом, бо думали, що народ повірить їх брехні — ми вас освободжаємо — і піде з ними. Але нарід не пішов. Як прийшли другий раз, то почали вже жорстоко обходитися, але нарід також плюнув їм у очі і хоч терпів багато від них, не дивиться навіть у той бік, де москалі були. Третій раз прийшли москалі вже люті, як дикі звіри і заявили: «Ви всі мазепинці і ми мусимо вас всіх знищити» [15, с.1].

Серед повідомлень про численні перемоги союзних німецьких військ під орудою «славного вождя німецького генерала Гінденбурга» [9, с.20] трапилася й така замітка: «...німецькі війська, які знаходяться також на Буковині при всяких реквізиціях не обходились з нашим населенням дуже делікатно... Німецькі жовніри розбирають, як се було в Неполоківцях, незамешкані доми на паливо. З огляду на багатство лісів на Буковині, не можна оправдати сего поступку, бо військо має більше средств, щоби нарубати й приставити дров, як цивільне населення» [22, с.6].

Протиставляючи українське населення Буковини й Галичини «москалям», заперечуючи спільне походження українського та російського народів, всіляко підкреслюючи відмінності між ними та наголошуючи на цілковитій лояльності австрійській владі, вже цитований нами «Православний буковинський календар» побічно визнавав, що частина українського населення прихильно ставиться до Росії, й водночас журився, що таких москвофільських симпатиків є доволі багато в різних соціальних верствах: «Перед війною серед самого українського народу жив домашній і тому дуже небезпечний воріг — царславні москвофіли, кацапи. Та не задовго прийшлося утікати з наших країв московським військам. А за ними потеклася сила-силенна наших кацапів — селян, міщан і інтелігентів до Росії» [9, с.121].

Звісно, наведені вище поодинокі приклади більш-менш виваженого характеру не міняли загальної антиросійської тональності та суто пропагандистського змісту матеріалів буковинської преси. При аналізі цих матеріалів впадає в око, що крізь більшість публікацій «червоною ниткою» проходить одна теза: «відвічним ворогом» укра-

їнського народу була й є «Москва», бо «Москалі завзялися викоринити наш нарід» [9, с.132]. При цьому чомусь не згадувалося, що в складі австро-угорського війська українські січові стрільці воювали не просто з «москалями», а проти солдат російської армії, серед яких було чимало українців. В цьому полягала трагедія розділеного тоді українського народу.

Додамо також, що ідеологія українства (або українського націоналізму), яка вважала українців окремою нацією, мала неабияке поширення на Буковині та Галичині ще до війни 1914–1918 рр. Так, у 1910 році газета «Громадянин» писала про «ідейні підвалини для новочасного українського націоналізму, котрий вже в наші дні приймає виразне гасло: «Україна для Українців» [23, с.1]. Це ж гасло в роки війни підхопив і «Народный голос»: «Україна для українців! Се наша заповідь» [16, с.4]. Таким чином, саме в умовах війни та пропагандистського угару ця ідеологія набула особливо націоналістичного та русофобського характеру.

Саме через таку пропаганду, яка, до речі, велася урядами всіх воюючих держав, і почався, за словами вже згаданого на початку статті Фр. Нітті, «розгул найшаленішого націоналізму, старого і нового, воскресла вся стара ворожнеча і ненависть...», з'явилися «мікроби ненависті, що отруїли все європейське життя, знизили культурний рівень молодого покоління та відвернули його енергію зі шляху творчих думок і прагнень» [24, сс.17, 139]. Можна зробити припущення, що витoki тієї русофобії, яка забуяла під час подій кінця 2013 — початку 2014 рр. у Києві (згадати хоча б гасла «Хто не скаче — той москаль!» або «Москалів — на ножі!») і яка — в латентному стані — зберігалася серед частини українського населення, особливо західних областей, впродовж другої половини ХХ ст., сягають своїми коріннями в ті, вже далекі від нас часи.

Таким чином, свідомість українського населення Буковини в роки Першої світової війни перебувала в лещатах жорсткої парадигми, тобто системи уявлень і настанов, яка формувалася під впливом проаналізованих вище пропагандистських канонів. Умовно кажучи, сприйняття місцевим населенням подій і реалій війни (а Буковина була театром запеклих воєнних дій практично впродовж майже чотирьох років), з точки зору австрійської пропаганди, мало визначатися двома імперативами — лояльністю до імперії Габсбургів та ненавистю

до одного з її ворогів, а саме — до Росії. Однак серйозний виклик такій пропаганді чинили суворі випробування воєнного лихоліття, неодноразова зміна окупаційної влади й відповідно репресії, в тому числі й з боку «своєї», австрійської адміністрації, яка вже в 1915 р. «жорстоко переслідувала українське населення на Буковині, закидаючи йому «співпрацю з ворогом» [25, с.297]. Жорстокість австрійських військово-польових судів, які виносили смертні вироки через повішення часто без розгляду огрунтованості звинувачень, заслання до сумнозвісного концтабору в Талергофі, де загинуло багато буковинців, та інші каральні заходи з метою «пацифікації» краю справили гнітюче враження на його населення й, зрозуміло, значно знижували ефективність пропагандистських заходів і нав'язаних стереотипів. До речі, після війни, в 1920-х рр. представники української громадськості вимагали притягнути до суду «за заподіяні злочини супроти населення» генерала Едварда Фишера, відповідального за організацію репресій, але безуспішно [25, с.297]. Тому недивно, що в 1918 р. ця дихотомія соціально-психологічної поведінки та свідомості — «між лояльністю та ненавістю» — почала доволі швидко руйнуватися, адже фактично зник об'єкт «ненависті», бо Росія вийшла з війни, уклавши мир у Брест-Литовську, а восени, з розпадом Австро-Угорщини втратила сенс і «лояльність». В умовах політичного хаосу, загального безладу та суспільного сум'яття на порядок денний для більшості буковинців встали питання елементарного виживання та повернення до більш-менш стабільного життя. Проте, незабаром вони опинилися в інших суспільно-політичних умовах: на зміну 144-річному австрійському пануванню на Буковині прийшла 22-річна румунська окупація.

Джерела і література

1. Ferguson N. The Pity of War. — New York, 1999. — 564 p.
2. Нитти Ф. Трагедия Европы. — М., 1923.
3. Народний голос. — 1914. — 7 серпня. — Число 24.
4. Народний голос. — 1914. — 14 серпня. — Число 25
5. Народний голос. — 1915. — 24 липня. — Число 15.
6. Народний голос. — 1915. — 9 жовтня. — Число 26.
7. Народний голос. — 1915. — 2 жовтня. — Число 25.
8. Народний голос. — 1915. — 16 жовтня. — Число 27.

9. Невідома війна. Перша світова війна на сторінках «Православного буковинського календаря» 1914 — 1918. — Чернівці, 2007. — 167 с.
10. Буковина — 1915. — 10 серпня. — № 32.
11. Народний голос. — 1914. — 30 серпня. — Число 26.
12. Народний голос. — 1914. — 7 жовтня. — Число 27.
13. Народний голос. — 1915. — 1 травня. — Число 3.
14. Народний голос. — 1915. — 15 травня. — Число 5.
15. Народний голос. — 1915. — 3 липня. — Число 12.
16. Народний голос. — 1915. — 8 травня. — Число 4.
17. Народний голос. — 1915. — 17 квітня. — Число 1.
18. Eksteins M. Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age. — Toronto, 1990. — 396 p.
19. Народний голос. — 1915. — 14 серпня. — Число 18.
20. Буковина. — 1918 — 14 січня. — № 1.
21. Народний голос. — 1915 — 4 вересня. — № 21.
22. Буковина. — 1917. — 15 грудня. — № 22–23.
23. Громадянин — 1910. — № 10.
24. Нитти Ф. Выходение Европы. — Москва — Петроград, 1923.
25. Буковина: її минуле і сучасне / Під редакцією Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А Жуковського. Паріж — Філядельфія — Дітройт, 1956. — 963 с.

РОЗДІЛ 5

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА: РЕЗУЛЬТАТИ І ЗНАЧЕННЯ

Наталія Нечасва-Юрійчук

ВЕЛИКА ВІЙНА І РЕКОНФІГУРАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОГО ПРОСТОРУ

Початок ХХІ століття ознаменував кардинальні зміни у світовому цивілізаційному розвитку. Широке впровадження новітніх інформаційних технологій поруч із прагненням окремих світових держав до геополітичного домінування змушують людство не лише по-новому поглянути на перспективи свого подальшого розвитку, але й більш прискіпливо поставитися до історичних уроків минулого, серед яких особливе місце посідає Перша світова війна. Мережеві революції, інформаційні війни, пропагандистські кампанії стали органічною складовою сучасного політичного буття. Однак варто відзначити, що інформаційний та психологічний вплив на населення з метою забезпечення військової мобілізації та політичної лояльності був вперше систематично та цілеспрямовано використаний саме під час війни 1914–1918 років. За словами британського дослідника Поля Лайнберга, психологічна зброя була однією з головних у Першій світовій [21]. Ця зброя активно використовувалася всіма сторонами конфлікту. Завдяки її використанню урядам воюючих держав, зокрема, Великобританії, Німеччині, Росії та Франції вдалося досягти мобілізації свідомості населення, реалізовувати маніпулятивні технології як щодо громадян власної держави, так і противника.

Сучасні війни розпочинаються віртуально — «війною ідей», інформаційним протистоянням, що видається характерною рисою воєн ХХІ століття. Проте перший успішний досвід широкомасштабної інформаційної війни людство пережило саме у 1914–1918 роках. Тоді, готуючись до боротьби за світову гегемонію, світові імперії розгорнули широкомасштабні пропагандистські кампанії, спрямовані на формування патріотичного громадянина, готового пожертвувати власним життям заради своєї Батьківщини. Серед засобів, які використовувалися задля досягнення мети, були і вербальні, і візуальні,

зокрема, художня література, виступи науковців, публікації у газетах та журналах, і, звісно ж, листівки та плакати. Особливість світової війни 1914–1918 років полягала в тому, що в ній взяли участь не лише люди, «професійно приречені на смерть», але й «люди високо розвиненого інтелекту — вчені, літератори, поети, представники того соціального і дуже тонкого прошарку, який зветься інтелігенцією» [Цит. за: 7, с. 66].

Творча інтелігенція, починаючи з XIX століття, була не просто зосередженням інтелектуального потенціалу суспільства, але й «носієм національної свідомості, бо виступала за збереження й розвиток національної культури, продукувала ідеї національно-визвольної боротьби, обстоювала демократичні ідеали, відігравала неабияку — нерідко визначальну! — роль у формуванні громадської думки тієї чи іншої країни [11, с. 78]. На ролі інтелектуалів у формуванні світогляду звичайного європейця початку XX століття наголошував і відомий австрійський письменник С. Цвейг. У своїх «Спогадах європейця» письменник відзначав, що на початку минулого століття «слово ... ще мало силу. Воно ще не було забите на смерть організованою брехнею, «пропагандою», люди поважали друковане слово, вони ловили його» [15, с. 317].

Духовне життя західних європейців напередодні світової війни відзначалося стабільною системою цінностей, що багатьом видавалися незаперечними й незмінними. Британський історик П. Фуссел у своїй праці «Велика війна та сучасна пам'ять» звернув увагу на той факт, що «Велика війна мала місце у статичному, порівняно з нашим, світі зі стабільними цінностями, в якому значення абстрактних понять здавалися постійними і надійними. Кожен знав, що таке Слава, і що означає Честь» [20, с. 21].

Позиція західноєвропейської інтелігенції щодо Першої світової війни мала великий вплив на формування бачення війни та її ролі у суспільному розвитку населенням європейських країн. Значна частина європейських письменників, науковців, митців погоджувалася з тезою про те, що війна повинна поховати поверховість довоєнної культури, де матеріальна ментальність буржуазного суспільства деструктивно впливала на творчість. Вони припускали, що саме війна зможе очистити шлях до справжнього культурного піднесення і призвести до інтенсифікації творчої діяльності, адже, як наголошував німецький соціолог Георг Зіммель, «війна являє собою можливість

створити новий, справжній культурний порядок, узгоджений з реальними потребами і справжніми почуттями людей [23, с. 25]. З ним погоджувалися і письменник Томас Манн, і художник Франц Марк, і ін.

Головний редактор провідного мистецького журналу «Мистецтво та митець» Карл Шеффлер вважав, що війна є передумовою перетворення Німеччини на країну-лідера у мистецькому житті й усіх інших сферах життєдіяльності, а лауреат Нобелівської премії у галузі хімічних наук професор Оствальд стверджував, що саме на німецьких плечах «лежить доля європейської культури» [Див.: 3, с. 15, 17].

Британські та французькі інтелектуали погоджувалися з тим, що саме ідейні та культурні суперечності спровокували війну. Вони бачили майбутнє європейської цивілізації у перемозі ідеалу британського устрою — «вільного союзу дружніх держав, великих і малих, які спільно працюють на благо людства» [9, с. 27]. Тож, як бачимо, поети, письменники, митці також були серед тих, хто «і за страх, і за совість» [7, с. 66] працював на саму ідею війни.

Правлячі кола європейських держав максимально використали довіру суспільства до діячів культури та науки, до авторитетної думки, а також віру у незмінність економічного та духовного піднесення, яке переживала Європа наприкінці XIX — на початку XX століття і яке повинно було тривати завжди. «Ніколи Європа не була сильнішою, багатшою, прекраснішою, ніколи не вірила вона так глибоко у своє чудове майбутнє...», — писав С. Цвейг [15, с. 283]. Тож моральна підготовка населення до майбутньої війни ґрунтувалася саме на вірі у світле майбутнє, у месіанську роль тієї чи іншої держави, у поширенні ідей про переваги однієї нації над іншими.

Серед використовуваних засобів пропаганди особливе місце посіла художня література, особливо жанр військово-утопічного роману, де автори схвалювали саму можливість війни, підкреслювали її позитивний вплив на життя та поведінку людей, спонукали останніх стати героями у разі війни, наголошуючи на тому, що моральна перевага одного народу над іншим є однією з умов майбутньої перемоги однієї держави над іншою. Найбільш популярним військово-утопічний роман став у Німеччині; хоча і у Великобританії, і у Франції твори, написані у цьому жанрі, мали своїх шанувальників.

Через популяризацію поезій, що носили шовіністичний характер, поширювалася ідея війни як духовного та фізичного очищення від

негативних впливів прагматизму та матеріалізму. Відповідно, уряди воюючих країн широко підтримували представників інтелігенції, які своїми творами та заявами відображали офіційну точку зору. Так, наприклад, у 1915 році німецький кайзер Вільгельм II з нагоди свого дня народження нагородив орденом Орла дванадцять письменників-патріотів [16, с. 98]. За підрахунками одного мюнхенського професора, за час війни лише в одній Німеччині було написано понад три мільйони шовіністичних віршів [16, с. 98]. Якщо до цього додати прозу, а також твори англійських, французьких, російських та інших письменників, то можна лише уявити, який потужний арсенал образів був використаний для формування відповідного світогляду та світосприйняття пересічного європейця у переддень та на початку світової війни.

Образи, нав'ювані художніми творами, формували світогляд читачів, формуючи в останніх стереотипи як щодо власного народу, так і щодо народів інших. Прочитання та подальше обговорення художніх творів з воєнною тематикою сприяло поширенню та закріпленню у свідомості стереотипів, які у подальшому стали основою формування нового ментального світу, в якому свідомість мобілізується на війну вже з реальним, а не уявним противником. Власне, у самій природі людини закладені психологічні передумови, що «полегшують працю пропагандиста та закріплюють провину у війні за противником» [8, с.60]. Тож не дивно, що у перші місяці війни серед населення воюючих країн зростало почуття ненависті до ворога, яке посилено культивувалося урядами цих країн. Так у Німеччині зростала ненависть до Великобританії як головного ворога і винуватця війни. Серед нагороджених орденом Орла німецьких письменників був і автор популярного на той час вірша «Гімн ненависті до Англії» Ернест Ліссауер, в якому він наголошує: «Лише один ворог у нас є: Англія...» [Цит. за: 13, с. 69]. Вірш був надрукований в усіх газетах, вчителі читали його учням, а офіцери декламували солдатам. «Серед семидесяти мільйонів німців, — згадував С. Цвейг, — досить швидко не стало жодного, хто б не знав «Гімну ненависті до Англії» від першого до останнього рядка, — і швидко — зрозуміло, з меншим захопленням — його знав увесь світ» [15, с. 311–313].

Натомість серед британців створювався й культивувався образ безжального та підступного ворога, з яким доводиться воювати англійському солдатові. У британській пресі поширювалася інформація

про звірства німецьких військ у Бельгії [4, с. 269–270], що створювало відповідну картинку та настрої у читача. Власне, популяризація так званих «страшних історій» стала одним із каналів поширення ненависті серед населення західноєвропейських країн. Сучасний західний дослідник Дж. М. Рід у своїй книзі «Пропаганда жахів» визначив три основні типи «страшних історій», поширюваних урядами воюючих країн: 1) масові вбивства або вирізання людей; 2) масове скалічення населення; 3) погане поводження з полоненими та цивільними, у тому числі й оповіді про фізичні тортури [Див.: 24, с. 3]. Пропаганда ненависті, здійснювана воюючими державами, переслідувала певні, цілком прагматичні, цілі: піднести бойовий дух військових та цивільних, добитися збільшення військових кредитів та вплинути на нейтральні країни у вигідному для себе дусі тощо.

Окрім пропаганди ненависті до ворога, уряди держав-учасниць війни здійснювали активні пропагандистські кампанії, в ході яких створювався позитивний образ союзника. Так, наприклад, одразу після початку війни у британській пресі була розгорнута проросійська пропагандистська кампанія, метою якої було розвінчання русофобських стереотипів у свідомості англійців та сформуванню позитивного ставлення британського суспільства до основного союзника Великобританії на сході Європи [4, с. 267]. Для цього було видано ряд наукових праць, фронтові замальовки, книги для підлітків тощо.

Певно, саме ця активна пропагандистська робота стала однією з причин того, що Перша світова війна, щоправда, лише на початку, була найбільш популярною війною за всю історію людства. Митці й письменники вітали війну, називали її «чудовою нагодою», «священним моментом», «привілеєм», «годиною тріумфу найбільш витончених цінностей» [5, с. 28–29]. Ентузіазм і захоплення, що охопили західноєвропейське суспільство після початку війни, з одного боку підігрівалися офіційними засобами масової інформації, а з іншого — відповідали традиційним уявленням європейців про війну як героїчну, романтичну та переможну битву. Так, всенародна ейфорія, що охопила німецьке суспільство у серпні 1914 року увійшла у німецький науковий та суспільно-політичний дискурс як «дух 1914 року» (Geist von 1914) [17, с. 648]. Німецьке суспільство сподівалося на швидку перемогу та було переконане у справедливому характері війни з боку Німеччини.

Патріотичне піднесення спостерігалось і у Великобританії. Англіїці зустріли звістку про початок війни з ентузіазмом, і на площі серед Букінгемським палацом швидко зібрався натовп, який заспівав національний гімн [14, с. 41]. Тут кількість добровольців на початок вересня 1914 року склала близько 500 тисяч осіб, а до кінця 1914 року зросла до 1 мільйона [4, с. 269]. Варто нагадати, що до початку 1916 року збройні сили Великої Британії формувалися саме на добровільній основі, тож активна агітація та пропаганда, здійснювані державою у переддень та особливо на початку Великої війни значною мірою сприяли зміцненню та розширенню соціальної бази її армії.

Французи також зустріли звістку про початок війни не менш захоплено, аніж німці та англійці. Після проголошення 3 серпня 1914 року Німеччиною війни Франції, мешканці останньої, за спогадами очевидців, продемонстрували патріотичний запал та оптимізм щодо тривалості й результатів війни [22, с. 281]. Прикладом вияву патріотичного запалу може вважатися і спроба відомого французького письменника А. Франса, якому на той час було сімдесят років, записатися добровольцем у діючу армію. Йому було відмовлено зі словами: «Батьківщина розраховує, що ви будете захищати її пером, яке у ваших руках вартує шпаги» [Цит. за: 16, с. 101–102].

Патріотичні настрої, віра в те, що воїни виконують свій громадянський обов'язок заради Батьківщини та її світлого майбутнього штовхали молодих людей різного соціального та національного походження не лише до активної участі у військових діях, але й до самопожертви. «Я не можу вимолити собі кращої смерті; і ви, мої Мамо і Тату знайте, що, в разі смерті, я загинув, виконуючи мій обов'язок перед Богом, Країною і перед моїм Королем», — писав своїм батькам англійський солдат Дж. Енгал [19, с. 162].

«Ми боремося за наш народ, проливаємо нашу кров і сподіваємося, що ті, хто виживе, будуть варті нашої смерті. Для мене це боротьба за ідею fatamorgana бездоганної Німеччини...», — писав своїм рідним німецький вояк [30, с. 51].

Перші ж бої світової війни показали усю її жорстокість і жахливість. Стало очевидно, що уявлення про битви, військові дії, що склалися упродовж попередніх століть, не відповідають дійсності. Позиційний характер війни, нові методи її ведення, нова військова техніка змінили роль та місце окремого воїна в бою. Війна вплинула і

на фізичний, і на моральний стан військових. «Атрибути» бою — артилерійські обстріли, газові атаки, танки, літаки, — з одного боку, вражали свідомість вояків, пригнічуючи її, і з іншого — змушували їх мобілізувати усі свої моральні та фізичні сили задля виживання. Для багатьох воїнів усіх армій страх став постійним супутником, з яким доводилося і боротися, і миритися: «Я боявся — кожен повинен був боятися. Однак я більше боявся показати свій страх...» [18, с. 124].

В умовах постійного масового вбивства досить складно було зберегти в собі людські почуття та попередню систему цінностей — чесність, гідність, повагу — й не деградувати морально. На фронтах відбувався процес самоідентифікації військових як «ми» — свої й «вони» або «він» — ворог: «Ми всі тут, на цьому боці; ворог — десь там. Ми — особистості з іменами та індивідуальними особливостями; він — суцільна колективна сутність. Ми — видимі; він — невидимий. Ми — нормальні; він — гротескний... Він не такий хороший, як ми» [20, с. 75]. Це протиставлення якісних характеристик сприяло позитивній самоідентифікації військових та створенню у їхній уяві негативного образу ворога, що широко використовувалося офіційною пропагандою усіх воюючих держав.

Щоправда, відмінністю Великої війни від усіх інших воєн стало те, що у свідомості багатьох фронтовиків образ ворога нагадував їх самих. Військові знаходили чимало спільного між собою та противником: «немає нічого настільки подібного до німецького солдата в його окопах, ніж французький солдат у його» [19, с. 169]. Подібний підхід спричинив появу так званих «мирних ділянок» вздовж лінії фронту, спільне святкування Різдва та Нового 1915 року на Західному фронті, але це — тема іншого дослідження.

Історичні факти дають підстави стверджувати, що упродовж війни 1914–1918 років сформувався спільний образ фронтовиків, незалежно від їхньої національної та державної приналежності. Подібний побут, постійна небезпека загибелі чи поранення, нервові напруження, стреси пришвидшували цей процес, сприяли поширенню почуття дружби та взаємодопомоги між солдатами, які згодом переросли у фронтове братство.

Втрата ілюзій щодо необхідності війни, розвінчання її героїчного ореолу та віри у блискавичну перемогу спричинили поширення депресивних настроїв серед військовослужбовців, відчуття відокрем-

леності від цивільного населення: «Це більше не одна країна, це неможливо. Є дві. Ми поділені на дві іноземні країни. Фронт..., де так багато нещасних, і Тил..., де так багато щасливих» [19, с. 192].

Однак і соціально-психологічний стан цивільного населення зазнав значних змін. Вище вже йшла мова про активну пропаганду, здійснювану урядами держав-учасниць конфлікту. Її впливу не міг уникнути ніхто — ані цивільні, ні військові. Підтримання бойового духу в тилу було не менш важливим завданням, аніж перемоги на фронті, що стало однією з причин запровадження цензури у всіх воюючих державах. Так, наприклад, у Франції жодні новини з фронту не могли бути оприлюднені, окрім щоденних трьох комюніке, що видавалися Генеральним штабом. Німецькі газети перебували під безпосереднім воєнним контролем, а новини з фронту обмежувалися друком точних формулювань Департаменту з питань преси при Генеральному штабі німецької армії. У Великобританії у серпні 1914 року було створено спеціальне Бюро з питань преси, яке повинно було видавати газети з офіційними воєнними новинами, цензурувати ті військові новини, які британські видання знаходили для себе самостійно і представляли на розгляд Бюро перед публікацією [29, с. 24–25].

У той час, коли на фронтах відбувалися бої, в тилу почалася трансформація організації життя відповідно до воєнних потреб. Прагнення урядів країн-учасниць світової війни контролювати пресу та настрої населення часто забезпечувалося за рахунок порушення прав і свобод громадян. У Великобританії, наприклад, була призупинена дія одного з конституційних законів — Хабеас коропус акта, що передбачав недоторканість особистості [4, с. 267].

Війна, як підкреслював пруський генерал та військовий теоретик Карл фон Клаузевіц, — це соціальна діяльність, яка включає в себе мобілізацію та організацію чоловіків... з метою спричинення фізичного насильства, припускає певні типи регулювання соціальних відносин та має свою власну особливу логіку [6, с. 54]. Власне, Перша світова війна виробила власну систему соціальних відносин, вивівши на перше місце державу як політичний та соціальний інститут. У 1914–1918 роках роль держави зросла не лише у сфері формування та контролю громадської думки. В першу чергу уряди воюючих країн почали контролювати економічну систему своїх країн. Ідея «планової економіки» була вперше застосована саме під час війни 1914–1918

років. Держава вперше в історії зробила спробу поставити під свій контроль і управління усі сфери людської діяльності, включаючи економіку, використання матеріальних та людських ресурсів і навіть моральний стан населення. Відомий соціолог П. Сорокін так охарактеризував ситуацію, що склалася у західному суспільстві під впливом Великої війни: «Всі найважливіші аспекти життя, укладу та культури західного суспільства переживають серйозну кризу... Це — криза мистецтва і науки, філософії та релігії, права і моралі, образу життя та звичаїв. Це — криза форм соціальної, політичної та економічної організацій, включаючи форми шлюбу та сім'ї. Коротше кажучи, це — криза практично всього життя, напряму думок і поведінки, властивих західному суспільству» [Цит. за: 12, с. 176].

Очевидно, що війна мала неоднаковий вплив на свідомість фронтовиків та цивільних. Комусь вдалося пронести через усі битви та випробування патріотизм та готовність пожертвувати власним життям заради Батьківщини. Інші зневірилися після першого ж бою або після першої ж втрати. Однак саме під впливом війни переважна більшість населення західноєвропейських країн переосмислила своє життя, переглянула систему цінностей, намагаючись привести свої нові уявлення про життя у відповідність до реалій.

Закінчення війни та повернення до мирного життя принесло нові проблеми у соціальних комунікаціях та взаємодії. Багатьом військовим так і не вдалося знайти розуміння та підтримки з боку тих, хто не воював на фронтах Першої світової війни. Вони зіштовхнулися і з неминучою проблемою пристосування до мирного життя після постійний стресів, пережитих під час перебування на передовій. Не зважаючи на конструктивне прагнення значної частини ветеранів Першої світової війни змінити реальність, їм довелося вирішувати буденні проблеми, пов'язані з пошуком роботи, житла тощо. У жодній з країн-учасниць війни так і не було розроблено спеціальної програми з надання освіти, роботи та перекваліфікації демобілізованих вояків. Результатом стало зростання безробіття серед колишніх військових.

Складна економічна ситуація, відсутність роботи призвели до розчарування ветеранів у мирному житті. Для багатьох з них економічна та соціальна невизначеність, відсутність реальних засобів впливу на політичні процеси стали причиною переосмислення власної ролі в суспільному житті. На думку багатьох ветеранів, саме війна призвела

до утворення такого соціально-політичного устрою, в якому їм не знайшлося місця. Один із учасників світової війни Е. Вудворд так охарактеризував зміни настроях фронтовиків: «Я переконаний, що для мого покоління і особливо для тих, хто був в армії, війна була тим досвідом, який домінуватиме над нашим подальшим життям... Я гадав, що майбутнє було в наших руках... Ці сподівання були розвіяні... Люди, що повернулися з війни, вважать у політичному житті своєї країни менше, ніж будь-яке покоління за останні два чи три століття» [25, с.23].

Розчарування ветеранів Першої світової війни мирним життям проявилось у першу чергу в ідеалізації фронтової дружби та у створенні різноманітних громадських організацій, метою яких було змінити суспільство та політичний лад. Почуття «солдатського братерства», фронтова дружба допомогли багатьом ветеранам пережити складний адаптаційний період, сприяли стиранню класових відмінностей серед військових і, відповідно, гомогенізації суспільства. Спільне перебування упродовж чотирьох років в окопах людей різного соціального походження призвело до зміни їхнього ставлення один до одного. Учасники війни у своїх листах та щоденниках відзначали революційну роль війни у формуванні нових взаємовідносин між людьми різного соціального походження: «Війна — великий зрівнювач — і в той же час — батько нашої нової ери та світового порядку. Саме тут [на фронті — Н.Н.-Ю.] я вперше зрозумів важливість цього факту. І лейтенант, і сержант, і гренадер воюють тут перш за все за людей. І я почав розуміти дух нашого часу. Тут він народився і тут його найчистіша форма» [27, с. 156]. Тож не дивно, що в результаті війни ідеї соціальної рівності та інтернаціоналізму здобули більшу популярність, особливо серед колишніх військових.

Однак невпевненість у завтрашньому дні, розчарування у колишніх ідеалах та інші деструктивні психологічні стани, викликані війною, сприяли поширенню серед населення західноєвропейських країн націоналістичних і навіть шовіністичних настроїв. Ці настрої стали психологічною основою для виникнення правоекстремістських рухів в європейських країнах. Так, наприклад, у Великобританії виникли такі організації ультраправого спрямування, як Національна партія та «Побратими Великої війни» [28, с. 17], у Німеччині — «Оберланд», «Младогерманський орден», «Цивільна самооборона» [1, с. 43], у Франції — Національний союз ветеранів [25, с. 68].

Особливо активними були представники правоекстремістських рухів у Німеччині, що, певною мірою, було зумовлено напруженою атмосферою, домінуючою в країні після поразки у світовій війні. Специфічною рисою німецької дійсності перших повоєнних літ була політична та економічна нестабільність, яка призвела до поширення серед значної частини німецького суспільства відчуття страху (у першу чергу, перед майбутнім), почуття ненависті (до ворогів — справжніх та уявних, заздрості (по відношенню до тих, чиє становище видавалося кращим), а також песимізму та депресії [1, с. 143–150]. Негативний психологічний стан населення країни можна пояснити в першу чергу крахом традиційної системи цінностей та ілюзії про могутність Німецької держави. Тим самим була підірвана віра німецького народу у свої сили та щасливе майбутнє. Сучасник подій, канцлер Німеччини В. Бюлов у своїх спогадах зазначив, що «світ тих державних і політичних ідей, в якому німецький народ, усвідомлюючи свою силу, перебував на початку війни, надто швидко, надто раптово був зруйнований» [2, с. 530]. А це, на думку відомого швейцарського психолога, сучасника подій К. Юнга, ще більше посилило комплекс неповноцінності, притаманний свідомості значної частини німців, причина формування якого була в першу чергу зумовлена політичними та географічними факторами [Див.: 10, с. 559].

Атмосфера страху, що панувала у повоєнній Німеччині, була одним із найважливіших факторів, що впливали на суспільну психологію та людську психіку з точки зору поширення та популяризації серед населення расистських ідей. Страх, як відомо, належить до числа найбільш руйнівних емоцій. Відповідно, накопичення страху у суспільстві деформувало взаємовідносини між людьми, породжувало невпевненість, готовність до крайнощів, легковірність, недовіру, підозри як по відношенню до «своїх», так і до «чужих». Саме цю психологічну нестабільність і невпевненість, що панувала у повоєнні роки у німецькому суспільстві, і використав згодом А. Гітлер для поширення ідей націонал-соціалізму та пробудження серед населення Німеччини прагнення реваншу за програну війну. У своїй промові, виголошеній 17 квітня 1923 року у Мюнхені, А. Гітлер розкритикував Версальський мирний договір, який, на його переконання, був укладений задля того, щоб «призвести до смерті двадцять мільйонів німців і знищити німецьку армію». Він переконував аудиторію у необ-

хідності «перетворити німців на більш національно свідомих, переконати їх, що держава повинна бути для них понад усе» [26, с. 778].

Швидке зростання популярності А. Гітлера серед німецького суспільства було значною мірою зумовлено тим, що «для кожного німця Гітлер став дзеркалом його несвідомого комплексу неповноцінності, особливо після поразки у світовій війні. Вони [німці — Н.Н.-Ю.] зрозуміли, що віднайшли свого месію, спасителя, а це просто необхідно для людей з такою особливістю» [10, с. 556].

Поширення націонал-соціалістичних ідей серед населення Німеччини та наступний прихід до влади Гітлера призвели до початку Другої світової війни. Однак почуття зневіри, депресія та страх, викликані на поверхню суспільного життя подіями на соціально-економічними наслідками Першої світової війни сприяли розгортанню шовінізму в Європі та, відповідно, приходу до влади фашистів в Італії та націонал-соціалістів у Німеччині.

Однак, не зважаючи на високий рівень популярності правих ідей серед ветеранів Великої війни, остання увійшла у свідомість більшості безпосередніх її учасників та сучасників як війна, яка повинна припинити усі війни. Ідеї «ніколи знову» та «ні війні» стали основою повоєнної громадської та політичної діяльності багатьох ветеранів. У 1920 році була створена міжнародна організація ветеранів Першої світової війни — Міжнародна Федерація колишніх воїнів. До неї увійшли найбільші організації ветеранів війни Франції, Великобританії, Італії, а також Американський Легіон. Дана Федерація складалася з трьох мільйонів французьких, двох мільйонів британських, двох мільйонів італійських та 750 тисяч американських колишніх військовослужбовців — учасників війни [25, с. 69].

Метою діяльності Федерації було запобігання можливих воєн за рахунок покращення взаєморозуміння між різними народами. Проте, не зважаючи на прагнення членів Федерації запобігти можливості розв'язання нових воєн, організація не уникла внутрішніх суперечок, що знайшло свій вияв у прагненні американської сторони використати організацію для посилення авторитету США у Європі, а також у категоричному запереченні французами можливості вступу до Федерації німецьких організацій. В цілому, кожна національна організація, що входила до Федерації, відстоювала у першу чергу національні інтереси власної країни, а вже потім — загальноєвропейські та

загальносвітові. Ці суперечності, що виникали під час роботи Федерації, відображали домінуючі у повоєнному суспільстві настрої. На державному рівні ідея «ні війни» знайшла своє вираження у формуванні Ліги Націй, якій так само не вдалося уникнути внутрішніх конфліктів та конфронтацій та реалізувати своє основне завдання — запобігти розв'язанню наступної світової війни.

Таким чином, під впливом Першої світової війни відбулася переоцінка цінностей та змінився світогляд населення європейських держав. Ще вчора європейці вірили у поступ та прогрес, однак війна радикально змінила не лише соціально-економічні й політичні умови їхнього життя, але й систему цінностей та психологічні установки. Невідповідність повоєнної дійсності ідеалістичним сподіванням безпосередніх учасників війни — фронтовиків сприяла формуванню ідеалістичного уявлення про «фронтове братерство», «солдатську дружбу», які, на думку багатьох фронтовиків, повинні були стати основою нового суспільного устрою. Як наслідок: виникнення різноманітних організацій колишніх фронтовиків, створення Міжнародної Федерації колишніх воїнів, активні спроби запобігти новому військовому конфлікту на рівні громадянського суспільства.

Водночас розчарування в післявоєнній дійсності, часто байдуже ставлення влади та суспільства до долі ветеранів-фронтовиків зумовили радикалізацію настроїв у їхньому середовищі. Особливої популярності набули ультраправі ідеї, що певною мірою можна пояснити прагненням ветеранів повернутися до повоєнного укладу з його стабільністю та політичною й соціально-економічною визначеністю. Водночас своїх прихильників здобули й ідеї соціальної рівності та інтернаціоналізму.

Негативні соціально-психологічні наслідки війни, радикалізація настроїв населення були використані окремими політичними силами та діячами, зокрема А. Гітлером у Німеччині. Досвід державного контролю за всіма сферами людського життя, вперше апробований в роки світової війни, був взятий на озброєння представниками ультраправих сил, що призвело до встановлення тоталітарних режимів у Німеччині та Італії та подальшого геополітичного переоблаштування світу.

Сто років відділяє нас від завершення Першої світової війни, яка увійшла в історію людської цивілізації як Велика війна, проте світ і до сьогодні перебуває під впливом подій минулого сторіччя. Маніпу-

лятивні технології, що активно використовувалися під час пропагандистських кампаній часів Першої світової війни, активно використовуються і сьогодні, зокрема в російсько-українському конфлікті. Прагнення контролю над суспільними настроями та свідомістю громадян стало основою сучасних інформаційних воєн. І навіть якщо у найближчому майбутньому активні військові дії будуть здійснювати роботи, людський фактор залишиться вирішальним саме у сфері інформаційного впливу та формування відповідного світогляду та світосприйняття.

Осмилення впливу такої події, як Велика війна, на психіку, духовний стан, світогляд європейського суспільства є складним і тривалим процесом. Беручи до уваги сучасні події в Україні, вважаємо, що уроки світової війни залишаються актуальними для всіх нас. Варто пам'ятати, що нерозуміння та недооцінення деструктивного впливу війни на людську психіку та свідомість може призвести до катастрофічних наслідків. Тож держава та урядові кола повинні врахувати досвід минулого й виробити адекватну стратегію подолання кризових явищ та деструктивних настроїв, викликаних війною на сході нашої держави.

Джерела і література

1. Бланк А.И. Из истории раннего фашизма в Германии: Организация. Идеология. Методы. — М.: Мысль, 1978. — 208 с.
2. Бюлов Б. Воспоминания. — М.-Л.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1935. — 563 с.
3. Василевській Г.А. Виновата-ли германская культура? — Петроградъ: Типо-Литографія А.Э.Винке, 1915. — 64 с.
4. Война и общество накануне и в период Первой мировой войны / науч. рук. В.А.Золотарёв; отв. ред. С.В.Листиков. — 611 с.
5. Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. — М.: Анубис, 1995. — Т.1. — 527 с.
6. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / пер. с англ. А.Апполонова, М.Дондуковского. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. — 416 с.
7. Культура против варварства. — К.: Вища школа, 1988. — 408 с.
8. Ласвель Г. Техника пропаганды в мировой войне / Г.Ласвель. Москва-Ленинград: Государственное издательство. Отдел военной литературы, 1929. — 199 с.

9. Лоджъ О. Война и что будетъ дальше. — М.: Типографія О.Л.Сомовой, 1916. — 92 с.
10. Психология и психоанализ власти. — В 2-х т. — Самара: Дом «БАХРАХ», 1999. — Т.2. — 576 с.
11. Сич О.І. Про долю інтелігенції в постсоціалістичних країнах // Політичні студії. — Чернівці, 1997. — С.78–84.
12. Сыч А.И. К вопросу о последствиях первой мировой войны // Первая мировая война: страницы истории. — Черновцы, 1994. — С.175–195
13. Такъ говоритъ Германія. Подлинныя нѣмецкіе документы и изреченія о германскихъ замыслахъ и постпкахъ. — Петроградъ: Печатный Трудъ, 1915. — 136 с.
14. Уинстон Черчилль: Пер. с франц. — М.: АСТ-ПРЕСС, 1999. — 128 с.
15. Цвейг С. Статьи. Эссе. Вчерашний мир. Воспоминания европейца. — М.: Радуга, 1987. — 479 с.
16. Цехновицер О. Литература и мировая война 1914–1918. — М.: Художественная литература, 1938. — 432 с.
17. Цимбаев К.Н. «Дух 1914-го года»: военно-патриотический дискурс в Германии накануне Первой мировой войны // Первая мировая война: взгляд спустя столетие. 1914: от мира к войне: доклады и выступления участников III Международной научно-практической конференции. — М.: Изд-во МНЭПУ, 2015. — С.648–657.
18. Brown M. Tommy Goes to War. — London-Toronto-Melbourne: J.M.Dent and Sons Ltd, 1978. — 270 p.
19. Ellis J. Eye-Deep in Hell: French Warfare in World War I. — New York: Pantheon Books, 1976. — 215 p.
20. Fussel P. The Great War and Modern Memory. — London-Oxford-New York: Oxford University Press, 1977. — 363 p.
21. Linebarger Paul M.A. Psychological Warfare / Paul M.A. Linebarger. New York: Duell, Sloan and Pearce, 1954 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.gutenberg.org/files/48612/48612-h/48612-h.htm#Page_1
22. Masson Ph. France in Crisis // History of the First World War. — 1969–1970. — Vol. I. — №1–16. — P.281–284.
23. Mommsen W. German artists, writers and intellectuals and the meaning of war, 1914–1918 // State, Society and Mobilisation in Europe during

- the First World War / edited by John Horne. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997. — 292 p. P.25
24. Read J. M. Atrocity Propaganda: 1914–1919. — New Haven: Yale University Press, 1941. — 319 p.
25. The War Generation: Veterans of the First World War. — London: Kennikat Press, 1975. — 192 p.
26. Tierney B., Kagan D., Williams L.P. Great Issues in Western Civilization. — New York: Mc Graw-Hill, Inc., 1992. — 938 p.
27. Unknown Germany: An Inner Chronicle of the First World War Based on Letters and Diaries / Ed. by Hafkesbrink H. — New Haven: Yale University Press, 1948. — 162 p.
28. Webber G.C. The Ideology of the British Right: 1918–1923. — London and Sydney: Croom Helm, 1986. — 185 p.
29. Williams J. The Other Battleground: The Homefronts. Britain, France and Germany: 1914–1918. — Chicago: Henry Regnery Company, 1972. — 326 p.
30. Wohl R. The Generation of 1914. — London: Weidenfeld and Nicolson, 1980. — 307 p.

ФЕНОМЕН ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ: ПІДСУМКИ ТА НАСЛІДКИ

Війна 1914–1918 рр. належить до тих подій світової історії, які на багато років визначають напрямок і характер її подальшого розвитку. Зовсім не випадково, що сучасники, приголомшені масштабами військових дій, розмірами людських жертв і глибиною її впливу на всі сфери суспільного життя, довгий час називали її «Великою війною».

Перша світова війна докорінно відрізнялася від усіх попередніх війн не тільки масштабами, запеклістю військових дій, мільйонними жертвами, але й наслідками, які не обмежилися звичайними після закінчення війн територіальними переділами, зміною кордонів, виплатою контрибуцій тощо. Підсумки і наслідки Першої світової виявилися надзвичайно глибокими й далекосяжними, такими, що відбулися практично на всіх сторонах життя суспільства. Суспільство, що почало формуватися внаслідок Першої світової війни у своїх найбільш сутнісних характеристиках кардинально відрізнялося від суспільства попередньої доби. Тому чимало вчених вважають, що війна, яка почалася в 1914 р., має для ХХ століття таке ж визначальне значення, як Велика французька революція для ХІХ століття. Відомий німецький журналіст, який довгий час очолював впливову газету «Штутгартер Цайтунг», Оскар Ференбах писав: «Щоби зрозуміти ХХ століття, треба спершу усвідомити суть першої світової війни, що визначила наступний перебіг подій» [1, с. 35]. Автор популярної книжки з історії західної цивілізації Дж. Шпільфогель свого часу зазначив: «Перша світова війна була визначальною подією ХХ ст. Вона зруйнувала довоєнний економічний, соціальний і політичний лад Європи, тоді як її сумнівні результати підготували шлях до ще більш руйнівної війни» [2, р. 886].

Під підсумками війни ми розуміємо як її конкретні, очевидні для сучасників результати, як, наприклад, розпад чотирьох імперій, виникнення низки нових держав у Центрально-Східній Європі, зміна співвідношення сил на міжнародній арені тощо, так і, можливо, не такі наочні, але не менш відчутні, як, скажімо, занепад європоцентризму, початок кризи колоніальної системи та інші. На цих останніх слід зупинитися дещо докладніше.

1. Як відомо, в добу Нового часу Європа перетворилася в центр економічного, соціального, політичного, технологічного та інтелектуального поступу людства. Розпочалася експансія європейської (або західної) цивілізації на інші континенти та підпорядкування своєму впливові, а часто-густо й відверте закабалення неєвропейських народів. Однак війна 1914–1918 рр. підірвала позиції *європоцентризму*, тобто поширені в попередній період уявлення про європейську цивілізацію як найвище досягнення світової культури взагалі, яка уособлює силу, багатство, інтелект, загальний прогрес усього людства, визначаючи історичний шлях. Тепер люди не могли збагнути як в Європі, яку вважали коліскою світової цивілізації, могла статися така страшна, величезна бійня, що поглинула мільйони життів і поневічила долі цілих поколінь. Доволі відомий у міжвоєнний період французький політик Сарро зазначив у 1931 р.: «В свідомості інших рас війна завдала жахливого удару цивілізації, яку європейці з гордістю вважали найвищою цінністю, але в ім'я якої чотири роки жорстоко знищували один одного» [Цит. за: 3, с. 177]. Популярними стали твори Ніцше, який ще раніше твердив, що західна цивілізація втратила свою творчу силу, а також заяви та пророкування про її скорий і неминучий крах (згадати хоча б назви книжок відомого італійського політика й державного діяча Ф. Нітті «Трагедія Європи» та «Виродження Європи» чи твір О. Шпенглера «Присмерк Європи»). Вже згадуваний О. Ференбах писав, що в ХХ ст. Європа «назавжди втратила провідне становище, яке посідала протягом двох тисячоліть, як у плані творчого потенціалу, так і в плані світової політики» [1, с. 13].

Серед численних геополітичних змін, зумовлених війною, однією з найбільш важливих став занепад провідної ролі європейської (яка була ядром західної) цивілізації, що стало явищем, безумовно, епохального значення. Це різко послабило позиції європоцентризму, що визначав напрям цивілізаційної еволюції світу в попередні декілька століть. Британський історик Д. Кіган сформулював цю тезу в декількох словах: «Європа перестала існувати як центр світової цивілізації» [5, с. 551]. Про те ж саме пише й сучасний західний дослідник Роджер Осборн: «Перша світова поклала край вірі європейських націй у свою богоданну перевагу і «природний» прогрес; також вона показала безпідставність привласнення ними морального права керувати іншими» [6, с. 643].

2. Паралельно занепаду провідної ролі Європи почала зростати питома вага в світовій економіці та політиці країн Азії, Африки та Латинської Америки, народи яких почали рішуче виступати проти колоніального поневолення. Цьому сприяли об'єктивні умови, створені війною.

Війна із зрозумілих причин на деякий час порушила господарські зв'язки між метрополіями та їх колоніями, а згортання імпорту промислових товарів з європейських держав спонукало до розвитку місцевої промисловості, чому сприяв також постійно зростаючий попит воюючих країн на сировину й продовольство, постачальниками яких були колоніальні та залежні країни, що, зрештою, спричинилося до помітного зростання економічного потенціалу останніх. Так, індійська компанія «Тата» з Біхару стала однією з найбільших у світі за виробництвом сталі, продукуючи майже мільйон тон рік [7, сс. 161–162]. Зростаюча економічна самостійність посилила політичну активність різних верств населення колоній. Почасти це було наслідком прямої участі сотень тисяч їх представників у війні на боці своїх метрополій. Наприклад, майже 1,5 млн. індійців воювали за Британію і 62 тис. з них загинули у військових діях на Середньому Сході, Африці та на полях Франції [4, с. 76], чимало алжирців, марокканців і сенегальців було рекрутовано до французького війська. Усього Англія та Франція мобілізували до так званих кольорових військ із своїх колоній близько 6 млн. чол. Крім того, мільйони чоловіків залучалися на різні роботи в тилу та на фронті: в Єгипті, наприклад, у трудовий та у «верблювачий» корпуси було мобілізовано 1,5 млн. чол.

Національна буржуазія, інтелігенція, робітничий клас, що формувалися в колоніях, усвідомлюючи несправедливість існуючих порядків, все частіше висували вимоги щодо розширення громадянських прав, надання самоуправління їх країнам, скасування найбільш одіозних форм колоніального гніту, проведення аграрних реформ. Від сподівань на зміни у своїй долі з ласки метрополій народи колоній та залежних країн стали вдаватися до рішучої боротьби за ці зміни, покладаючись на власні сили. Неабиякий стимулюючий вплив на піднесення національно-визвольного руху в країнах Сходу справила Жовтнева революція в Росії. Потужна хвиля антиімперіалістичних виступів, в тому числі національних революцій, антиколоніальних повстань і війн, протекла по таких країнах, як Китай і Корея,

Індонезія та Індія, Іран і Афганістан, Єгипет і Марокко, Сирія й Туреччина, Нігерія. Камерун, С'єрра-Леоне, Гамбія, Кенія та ін. І хоча тоді лише декілька з них здобули національну незалежність (Північний Йемен в 1918 р., Афганістан у 1919 р., Єгипет у 1922 р.), яка до того ж значною мірою мала формальний характер, однак це свідчило про початок кризи колоніальної системи, яка набувала незворотнього характеру. Глибинний сенс того, що відбувалося в Азії, Африці, Латинській Америці після Першої світової війни, полягав в наступному: маси колоніальних і напівколоніальних народів, які раніше були об'єктом історії, тепер стають її суб'єктом, починають самі творити власну історію.

3. Перша світова війна вибухнула тоді, коли все виразніше виявлялися ознаки *системної* кризи, яка постійно посилювалася, охопивши всі найважливіші сфери життя західного суспільства. Світова війна довела цю кризу до небезпечної межі, поставивши на порядок денний питання про подальшу долю західної цивілізації, яка, як тоді здавалося багатьом інтелектуалам, наблизилася до своєї загибелі. Арнольду Тойнбі, який був сучасником війни, вона видавалася досвідом самознищення Заходу. Невипадково також, що саме в цей час народжувалися сили (перш за все фашизм і комунізм), які пропонували альтернативи західному шляху розвитку й заперечували цінності ліберально-капіталістичного суспільства.

Глобальна криза західного суспільства, як пануючої тоді в світі системи соціально-економічних і політичних відносин, мала всеохоплюючий характер, тому що вразила всі головні інститути, традиції, норми й порядки цього суспільства. Це знайшло своє відображення в серйозному розладі функціонування економіки, різкому послабленні й навіть паралічі традиційних політичних структур і механізмів влади, духовному занепаді. В кризовому стані опинилися мистецтво і наука, філософія і релігія, мораль і право, інститут шлюбу й сім'ї, спосіб мислення і поведінки людей. Ця криза була надзвичайною для капіталістичного суспільства не тільки тому, що вона одночасно вразила всі найважливіші аспекти його устрою, життєвого укладу та культури, але й тому, що була позначена низкою локальних війн, революцій, повстань, гострими соціальними конфліктами, небаченим раніше масовим незадоволенням десятків мільйонів людей своїм становищем та існуючими порядками. Треба сказати, що глибину й

масштаби цієї кризи добре усвідомлювали представники як політичної, так і інтелектуальної еліти. Так, у березні 1919 р. британський прем'єр-міністр Девід Ллойд-Джордж у відомому «Меморандумі з Фонтенбло» зробив характерне визнання: «Вся Європа насичена духом революції. Глибоке почуття не тільки незадоволення, але й гніву та обурення панує в робітничому середовищі проти умов, які існували до війни. *Весь сучасний устрій* (виділено автором даної статті), з його політичним, соціальним і економічним укладом від одного кінця Європи до іншого більше не задовольняє маси» [8, с. 350]. Його співвітчизник Уїнстон Черчілль теж був збентежений, коли писав: «Ми бачимо в кожній країні розпад, ослаблення внутрішніх уз, виклик основним принципам, занепад віри, ослаблення надій на ті структури, від яких зрештою залежить існування цивілізованого суспільства» [Цит. за: 17, с. 178].

Подібні свідчення були дуже характерними для настроїв панівних класів того часу, коли вся система індустріального суспільства увійшла в смугу гігантських катаклізмів, соціальних заворушень, економічних потрясінь, політичної нестабільності, духовного сум'яття. Проте, поруч з песимістичними настроями й панічними заявами щодо перспектив західної цивілізації, якій все частіше передрікали скорий і неминучий крах, лунали і заклики до її порятунку, оновлення й навіть докорінної перебудови. Американський президент Вудро Вільсон, вказуючи на небезпеку соціального протистояння, наявного після закінчення війни, закликав вжити невідкладних заходів, щоби запобігти можливому соціальному вибуху, бо інакше «наше суспільство повалиться» [Цит. за: 8, с. 291].

Тому правлячі кола провідних держав Заходу почали гарячково шукати засоби та шляхи виходу з ситуації, що була чревата для них непередбачуваними й небезпечними наслідками. Такі пошуки велися як в теоретичному, так і в практичному плані впродовж 1920–1930-х років. Таким чином, саме війна 1914–1918 рр. і породжена нею загальна криза започаткували процеси та явища, які спричинили, починаючи з середини ХХ ст., *системні зміни* у самих засадах західного суспільства.

До наслідків Першої світової війни ми відносимо породжені нею явища та процеси, які мали далекосяжний характер, визначили напрямок і стали тенденціями історичного розвитку протягом більшої частини ХХ століття.

Спершу розглянемо *політичні наслідки* війни. Як відомо, війна 1914–1918 рр. набула небачених масштабів, для її ведення були задіяні величезні людські та матеріальні ресурси, мобілізовані зусилля народів цілих країн і імперій, що дозволяє характеризувати її як особливий тип тотальної війни. Все це зумовило різке *зростання ролі держави* в усіх сферах життя суспільства. Держава почала зосереджувати в своїх руках такі непритаманні їй раніше функції, як розподіл сировини, продовольства, робочої сили, використання для військових потреб наукового потенціалу, розміщення державних замовлень на приватних підприємствах і т. ін. Широко практикувалося також введення військового чи стану облоги, запроваджувалася цензура й закриття антиурядових видань, обмежувалися права профспілок, застосовувалися різні форми, в тому числі примусові, трудової повинності тощо, тобто мало місце відверте привласнення органами виконавчої влади і головним командуванням (військовою верхівкою) невластивих їм функцій і надзвичайних повноважень і відповідно зведення до мінімуму ролі представницьких установ. Таким чином, держава в особі уряду почала енергійно й систематично втручатися в економіку та соціальні відносини, здійснювати контролюючі й регулюючі функції щодо всього соціуму; іншими словами, відбувався процес етатизації (від фран. *etat* — держава) або одержавлення суспільного організму. Під час війни найбільш повно принцип *етатизму* втілений був у Німеччині.

Варто зазначити, що дане явище виявилось характерним не тільки для країн з традиційно сильною роллю держави (якою була Німеччина з часів Бісмарка), але й для тих, де, згідно постулатам лібералізму, держава виконувала дуже обмежені політичні функції й не могла ні за яких обставин втручатися в процес виробництва, сферу фінансів, гру ринкових сил, взаємовідносини між працею і капіталом і т. ін. Тепер навіть у Великобританії, країні «класичного лібералізму», ринкові принципи були тимчасово відкинуті, а економіка стала значною мірою регульованою. Уряд Ллойд-Джорджа наприкінці 1916 р. взяв курс на державне регулювання, зосередивши в своїх руках розподіл сировини, раціонування продовольства, морський і залізничний транспорт, контролюючи 95% зовнішньої торгівлі, створивши систему державних замовлень і субсидій і навіть власний, тобто державний, сектор господарства, куди увійшло понад 200 підприємств.

Характерно, що цей курс уряд збирався продовжувати й після закінчення війни, вважаючи, що скалічене війною суспільство потребуватиме «костурів» державної підтримки, особливо в справі «реконструкції» британського господарства [Див. докл.: 9].

Втручання держави в економічне життя й соціальні відносини поставило під сумнів принципи лібералізму та буржуазної політичної економії. Ця тенденція, що зародилася в роки війни, незабаром була теоретично обгрунтована й розвинута в працях видатного економіста Дж. М. Кейнса, який дійшов висновку, що капіталізм втратив властивості системи, яка здатна сама себе регулювати (за допомогою ринку, вільної конкуренції тощо), і зможе уникнути застою і фатальних для нього потрясінь лише, якщо держава вдасться до особливих заходів, створюючи «ефективний попит», дотримуючись політики «регульованої інфляції», розширюючи державні інвестиції, здійснюючи деякий перерозподіл прибутків на користь найменш забезпечених верств населення. Незважаючи на суттєве послаблення даної тенденції в 1920-ті роки, *створені війною психологічні та організаційні засади* цієї політики не були забуті, що з усією очевидністю продемонстрував період 1929–1939 рр. [10, рр. 124–140.]

Отже, під час першої світової війни відбулася своєрідна апробація принципів і методів державного регулювання економічного життя, що незабаром привело до створення так званої змішаної економіки чи, за марксистською термінологією, державно-монополістичного капіталізму.

Разом з тим державне управління економікою, елементи планування і т. п. мали для панівних класів і побічний ефект, а саме: посилили притягальність соціалістичних ідей, що декларували — теоретично — подібні принципи і раніше.

Тривала і жорстока війна вимагала створення більш ефективного механізму прийняття рішень, планування економіки і розподілу ресурсів, оперативного здійснення військово-політичних заходів, ніж це могла забезпечити довоєнна парламентська система. Тому одним з політичних наслідків війни стала *криза парламентаризму та лібералізму* як доктрини та політичної практики. Вона посилювалася також через те, що переважна більшість населення воюючих країн, обуреного величезними жертвами та різким погіршенням свого матеріального становища під час війни, асоціювала їх з тими політич-

ними силами і з тими політичними порядками та інститутами, які були винними в її розв'язанні. До того ж позиції представницьких інститутів, як зазначалося вище, послаблювалися через розширення повноважень виконавчої влади, яка все частіше намагалася виступати від імені всієї держави.

Останньою обставиною зумовлювався ще один важливий політичний наслідок війни, а саме: збільшення владних прерогатив урядів привело до *сильного розбухання державного апарату, багаторазового зростання чисельності чиновництва (бюрократії)*. Наприклад, в Англії до війни всього 20 чиновників (іноді їх число зросло до 50–60 чол.) забезпечували усім необхідним британську армію, натомість на 1918 р., коли до війська було призвано 3 млн. британців, постачанням зброї та амуніції займалося спеціальне міністерство, де працювали 65 тис. (!) службовців [4, с. 71]. Таку зміну ролі уряду й бюрократичного апарату, що його обслуговував, деякі історики не без підстав назвали «адміністративною революцією». Це означало, що з'явився досить чисельний прошарок людей, які перебрали на себе важливі адміністративні, тобто управлінські, регулюючі, контролюючі функції в масштабах всієї країни й почали безпосередньо впливати на розробку та прийняття державних рішень, визначення змісту внутрішньої та зовнішньої політики.

Ще одним наслідком війни стала *політична соціалізація* широких верств населення. Світова війна супроводжувалася почасти цілеспрямованим, почасти стихійним процесом втягування в політику і відповідно соціалізацією багатомільйонних мас — робітничих, селянських, численних середніх верств. Силою обставин, примусово пробуджені війною до активної соціальної діяльності, втягнуті у вир світової політики, відчуваючи несправедливість розподілу військових тягот між різними класами суспільства і зневірившись в офіційно проголошених цілях війни, вони втрачали довіру до парламентських інститутів і форм діяльності, ставили під сумнів принципи функціонування ліберальної держави й почали все більш рішуче виступати за більшу рівність, більшу справедливість, більшу демократію. Глибоке розчарування в традиційних інститутах влади, поміркованих і елітарних за своєю сутністю, а також у формах конституційного правління класичного ліберального зразка спонукало людей вдаватися до прямих дій, вимагати прямої демократії, породжувало бажання створити органи прямо-

го народовладдя й народоправства, а це, насамперед, передбачало боротьбу за республіку, за загальне виборче право (в тому числі для жінок), за визнання суб'єктами політичного життя масових робітничих і селянських організацій. Саме цим значною мірою пояснюється неабияка популярність ідеї Рад трудящих, що прийшла з революційної Росії.

Вихід мас на політичну арену дав могутній імпульс збагаченню форм і інститутів демократії. У багатьох країнах Європи та в США в перші післявоєнні роки було введено загальне виборче право, що також сприяло перетворенню широких мас, які раніше були лише пасивним об'єктом політики, в її суб'єктів. Цей факт (тобто значне розширення електорату) суттєво позначився на політичному житті західних країн, цю обставину змушені були враховувати і політичні партії, і державні діячі усіх рівнів. Проте, незабаром наявним стало протиріччя між великим впливом мас на політичний процес і низьким рівнем їх загальної і особливо політичної культури. Парадокс демократії полягав в тому, що вона надавала рівні права на участь на політичному житті громадянам з різним ступенем підготовки до такої участі, з різним рівнем освіти, розсудливості, відповідальності. Результатом цього стала загроза зруйнування самої демократичної політичної системи, бо такі маси за певних обставин ставали легкою здобиччю різних авантюристів, політиканів популістського зразка, потенційних диктаторів, здатних маніпулювати настроями й бажаннями людей у власних цілях. Першим вказав на можливі негативні наслідки даного феномену іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гасет у своїй відомій книзі «Повстання мас», де констатував, що «уся влада в суспільстві перейшла до мас» [11, с. 15].

Взагалі, Перша світова війна мала суперечливі політичні наслідки. З одного боку, був завданий серйозний удар монархічним інститутам, становим і кастовим привілеям, дуже посилювся потяг мас до демократії (на середину 1920-х рр. існувало вже 30 країн з демократичною формою правління), народилася ідея *соціальної демократії* як реакція Заходу на перемогу Радянської влади в Росії, яка проголосила встановлення справжньої, тобто соціалістичної, демократії, але тільки для трудящого народу, що водночас відображала пошук альтернативи «дикому» капіталізмові, який в очах багатьох збанкрутував у роки світової війни. Саме така форма демократії встановилася в міжвоєнний період у Швеції, Норвегії, Чехословаччині, певною мірою в

Данії. З другого боку, війна створила умови, в тому числі соціопсихологічні, до встановлення через деякий час так званих режимів «сильної руки», тобто диктаторських форм правління, які набували авторитарного чи тоталітарного характеру.

Причини появи й поширення авторитарних і тоталітарних режимів у міжвоєнний період трактуються по-різному, але так чи інакше пов'язуються зі спадщиною, що залишила війна. Недаремно, що тоталітаризм як явище виник насамперед у країнах, що зазнали поразки у війні чи дуже від неї постраждали, опинившись зрештою в стані соціального розламу. Встановлення цих режимів відбувалося також у країнах, які з огляду на специфіку свого історичного розвитку запізнилися з капіталістичною модернізацією, де переважали традиційні, застарілі за своєю сутністю соціальні структури та відносини і які в цей час опинилися перед необхідністю проведення глибоких соціально-політичних і економічних перетворень. Саме тому деякі дослідники вважають, що, наприклад, тоталітарні режими виникали там і тоді, де і коли перед країною вставали виключні за своєю важливістю й складністю завдання, для реалізації яких необхідні були надзвичайна мобілізація та концентрація зусиль усього населення; відповідно організувати ці зусилля й спрямувати їх на досягнення «національної мети» могла лише держава, яка мала для цього надзвичайно широкі повноваження, а тому ставала всеосяжною, тобто тоталітарною. Інші дослідники розглядають їх як результат занепаду встановлених після світової війни в деяких країнах демократичних режимів, де, як виявилось, для цього не було відповідних умов, і тому їх населення, розчарувавшись у незрілій демократії, до якої фактично не було готовим, не чинило опору тим силам, які були зацікавлені в жорстких, навіть тоталітарних формах управління.

Отже, такі явища, як демократія і тоталітаризм виникали на спільному історичному ґрунті, створеному війною, розвивалися паралельно, перебуваючи в постійному протиборстві одне з одним. Причому в деяких країнах мали місце спроби досягти справедливих, демократичних цілей тоталітарними методами, наприклад, у Радянській Росії (СРСР), в той час як в інших (Німеччина, Японія) досягнення вочевидь тоталітарної мети — світової гегемонії або расового панування — зовні маскувалося також демократичними гаслами, наприклад, про відновлення історичної справедливості тощо.

Дуже відчутними й важкими були й *економічні наслідки* війни. Війна 1914–1918 рр. негативно позначилася на економічному розвитку багатьох країн. В 1920 р. сукупне промислове виробництво світу скоротилося на 7% порівняно з 1913 р., сільськогосподарське — на третину, а обсяг експорту складав лише близько половини від довоєнного рівня [12, р. 360]. Особливо постраждало господарство держав європейського континенту, де відбувалися основні військові дії. Так, промислове виробництво 18 європейських країн (крім Болгарії, Албанії, майбутньої Югославії, Прибалтійських держав) було в 1920 р. майже на 23% нижчим, ніж в 1913 р., натомість у США воно зросло на 22% [Підраховано по: 12, р. 361]. За деякими підрахунками, економічний розвиток Європи був затриманий приблизно на 8 років, тобто в 1929 р. обсяг її сукупного промислового виробництва відповідав рівню, якого вона, напевно, досягла б десь на 1921 р., якби не сталася війна й зберіглися довоєнні темпи економічного зростання [12, р. 360]. Деякі з проблем і труднощів, що вразили економіку європейських країн, виникли ще до війни, однак остання загострила їх ще більше.

Післявоєнне врегулювання в Європі, що супроводжувалося появою нових національних держав і реорганізацією деяких вже існуючих, було пов'язано з територіальними змінами та утворенням нових кордонів згідно, як вважали й сподівалися, етнічного принципу. Однак насправді, «нові кордони були проведені скоріше на основі націоналістичного імпульсу, ніж економічної реальності» [13, р. 315]. Тому само по собі таке державотворення аж ніяк не гарантувало відновлення економічної стабільності, а, навпаки, ще більше ускладнило економічну ситуацію, породжуючи нові болісні проблеми. Тепер в Європі нараховувалося 27 національних валют замість 14-ти до війни та з'явилося близько 15 тисяч кілометрів нових кордонів і відповідно сотні додаткових митниць, що відокремило багато підприємств від їх традиційних джерел сировини, металургійні заводи від кам'яновугільних басейнів, райони сільськогосподарського виробництва від ринків збуту їх продукції тощо [12, с. 374]. Більшість нових держав у Східній Європі виявилися економічно слабкими, а через територіальні претензії одна до одної та недалекоглядну політику своїх націоналістичних урядів опинилися в ще більшій економічній ізоляції.

Серед економічних наслідків світової війни одним з найважливіших стало відчутне *зменшення ролі європейського континенту в сві-*

товому промислового виробництві та міжнародній торгівлі. В результаті війни європейські інвестиції за межами континенту суттєво скоротилися, а, отже, і можливості впливати на економічне життя в інших частинах світу. Відновлення послаблених позицій відбувалося доволі повільно, бо у світовій торгівлі посилилася конкуренція, особливо з боку США, а також Японії. Наслідком цього була певна переорієнтація в економічній політиці та торговельних пріоритетах неєвропейських країн. Зокрема, якщо до війни в міжнародній торгівлі з країнами Латинської Америки домінувала Великобританія і меншою мірою Німеччина, то в післявоєнний період орієнтація латиноамериканських країн на США помітно зростає. Капіталовкладення американських компаній в економіку цих країн постійно збільшувалися, особливо в гірничу й нафтодобувну галузі промисловості Венесуели, Колумбії, Перу, Еквадора. Водночас приплив американських капіталів сприяв початку процесу індустріалізації в низці латиноамериканських країн. Подібні явища мали місце й в країнах Азії. Тому на світових ринках, в міжнародній торгівлі почали з'являтися *нові суб'єкти світових економічних відносин*, які пізніше були віднесені до країн «третього світу». Якщо до 1913 р. 25% світового експорту припадало на торгівлю неєвропейських країн між собою, то в 1925–1938 рр. — вже 40% [14, р. 94]. Це були очевидні симптоми закінчення доби європоцентризму й в економічному житті світу.

Світова війна не тільки порушила усталені господарські зв'язки, розхитала існуючу економічну інфраструктуру багатьох країн, але й породила нову серйозну проблему (яка, до речі, з того часу перетворилася фактично на невід'ємну складову економічного розвитку), а саме: *фінансову нестабільність*, а в деяких країнах — справжній фінансовий хаос. Війна потребувала колосальних фінансових витрат, сукупна вартість яких досягла декількох сотень мільярдів американських доларів. Лише малу частину цих величезних витрат можна було покрити за рахунок збільшення оподаткування населення. Тому для фінансування війни уряди змушені були все частіше вдаватися до друкування паперових грошей і внутрішніх позичок, що зробило *інфляцію* постійним супутником економічного життя багатьох європейських країн. Внаслідок цього посилилася загроза існуванню широких верств населення з фіксованими доходами і платнею, що мало далекосяжні соціальні наслідки й позначилося в майбутньому на їх політичній орієнтації.

Крім цього, закупки зброї й військових матеріалів у США швидко виснажили золоті запаси країн Антанти, які потрапили у фінансову залежність. Союзні держави заборгували Сполученим Штатам більше 7 млрд.дол., а враховуючи позички, зроблені після закінчення війни, їх загальна заборгованість досягла 11,6 млрд. дол. [7, р.161]. Тому недивно, що фінансовий центр капіталістичного світу перемістився з Європи за океан, в США.

Загалом фінансова спадщина, яку залишила війна (знецінення валют, проблеми репарацій і виплати військових боргів європейськими країнами Сполученим Штатам), зробила міжвоєнні роки періодом майже постійної фінансової нестабільності й відповідно економічної напруги. Старий фінансовий порядок, вщент розхитаний війною, по суті, так ніколи і не був відновлений в колишньому вигляді.

Принагідно зазначимо, що деякі економічні наслідки війни мали й позитивний характер, зокрема вона сприяла запровадженню нових технологій, що стимулювали розвиток автомобільної та авіаційної, хімічної та нафтообробної промисловості, виробництву барвників, легованих сталей, виробництву холодильного й консервувального обладнання.

Різноманітнимибули й *соціальні наслідки* війни. Ведення війнитакиммасштабів, тобто фактично тотальної війни, вимагало мобілізації всіх наявних економічних потужностей та відповідно залучення нових трудових ресурсів, що не могло не позначитися на структурі робочої сили як країн Антанти, так і Троїстого союзу. На виробництві *різко зросла роль жінок*, які все більше заміняли чоловіків, мобілізованих до війська. Так, на 1917 р. жінки складали 43% всієї робочої сили, що була задіяна в господарстві Росії [15, р. 161]. У промисловості й на транспорті у Великій Британії працювало в роки війни понад 3 млн. жінок, ще 150 тис. перебували у війську в складі спеціальних допоміжних частин [16, с. 13]. Дуже зросла питома вага жінок і в сфері обслуговування. У тій же Англії все більше їх працювало банківськими касирами, листоношами і навіть поліцейськими, а число жінок-водіїв трамваїв і автобусів збільшилося в 10 разів. Зростаючу роль жінок у житті суспільства, проте, як і вплив розкріпачення жінок у Радянській Росії, вже не можна було не помічати й тим більше ігнорувати, тому в перші післявоєнні роки в Англії, Австрії, Німеччині, США та інших країнах жінкам було надано право голосу, що значно

розширило склад електорату, зробивши їх важливим чинником політичного життя.

Війна посилила процеси внутрішньої міграції та соціальної мобільності. Наприклад, у США, де різко зріс попит на робочу силу через потребу постачати країнам Антанти у великих обсягах зброю, продовольство та інші військові матеріали, почалася міграція негрів з аграрного Півдня на промислову Північ; ця тенденція зберіглася й в подальшому, що наклало глибокий відбиток на суспільно-політичне життя цієї країни в наступні десятиліття.

В умовах тривалої війни нормальна робота промисловості, транспорту та інших галузей господарства мала величезне значення, тому уряди та буржуазія воюючих країн були вкрай зацікавлені в налагодженні «соціального партнерства» та встановленні «класового миру» з робітничим класом, щоби запобігти страйкам, заворушенням та іншим соціальним конфліктам. Це зумовило помітне посилення ролі профспілок, які представляли й захищали інтереси робітників. Правлячі кола сподівалися, що їх керівництво здатне контролювати поведінку і настрої робітників, а також переконувати останніх в необхідності бути слухняними, стійко терпіти численні нестатки, злигодні, погіршення матеріального стану, обмеження своїх прав в ім'я перемоги над ворогом. Співробітництво профспілкового керівництва з діловими та урядовими колами, що так посилювалося в роки війни, мало неоднозначні наслідки. З одного боку, профспілки, які посилили свій авторитет і зайняли помітне місце в суспільно-політичному житті, могли тепер більш рішуче й успішно захищати інтереси робітничого класу, добиватися покращення його економічного та соціального становища, з другого, війна сприяла процесу інтеграції профспілкової бюрократії в бюрократію державну, що часто-густо відривало профспілкових керівників від робітничої маси, робило їх вільними чи невільними прихильниками існуючих порядків, зацікавлених, в тому числі з особистих міркувань (як матеріального, так і кар'єрного характеру), у співробітництві з урядом і буржуазією. Друга обставина, в свою чергу, сприяла встановленню соціал-демократичних партій, опорою яких у робітничому русі були саме профспілки, в партійно-державний механізм капіталістичної держави. Тенденція посилення місця й ролі профспілок у суспільно-політичному житті європейських країн продовжувала набирати сили й після

Другої світової війни, що навіть отримало назву «диктатура профспілок».

Нарешті, війна привела до виникнення *значних маргінальних соціальних груп*, які склалися з людей, що внаслідок різних обставин (війна, спричинена нею розруха, економічна криза, безробіття) втратили свій колишній соціальний статус і звичний спосіб життя, а отже, й джерела матеріального забезпечення, проте, у післявоєнний час не змогли їх повернути або знайти іншу «соціальну нішу» в суспільстві. Серед них було чимало демобілізованих вояків — ветеранів Першої світової війни. Таким чином, утворилася чисельна маса вкрай незадоволених людей, що вороже ставилися до суспільства, яке фактично кинуло їх напризволяще, і які прагнули якнайшвидче покращити своє становище. Такі групи та деякі організації ветеранів тяжіли до сприйняття різних радикальних ідеологій, приставали до правоекстремістських політичних рухів. Взагалі, ветерани світової війни наклали неабиякий відбиток на формування політичної атмосфери й морального стану післявоєнного суспільства. Внаслідок війни соціальні відносини та соціальна структура суспільства, питома вага й місце окремих класів і соціальних груп у житті багатьох європейських країн зазнали значних змін. І однією з головних змін було те, що війна стирала соціальні бар'єри й відмінності: жертвами ураганного гарматно-кулеметного вогню ставали і родовиті аристократи, і звичайні селяни, і робітники.

У військових діях загинуло чимало представників *аристократії*, насамперед земельної. Понад чверть студентів Оксфордського та Кембріджського університетів у віці до 25 років, як правило, вихідців із знатних родин, що перебували в британській армії в 1914 р., загинули в боях. Відчутно послабили й економічні позиції аристократії після війни через відносне падіння вартості землі та в результаті проведених під тиском селянства аграрних реформ. У Румунії, наприклад, до війни поміщики володіли 49% всієї землі (складаючи при цьому лише 0,56% від усього населення), а на 1922 р. — всього 7% [13, р. 331]. Похитнулися також і політичні позиції поміщиків, коли в деяких країнах були повалені монархії чи суттєво обмежені владні прерогативи тих, що зберіглися, бо саме монархічні інститути стояли на захисті інтересів цієї соціальної групи. Проте, хоча аристократія й була чисельно, економічно й політично послабленою, вона і в міжво-

енний період зберегла за собою значні земельні володіння (зокрема, в Німеччині, Польщі, Угорщині) та вагомий соціальний статус, і, з насторогою й навіть ворожістю сприймаючи появу демократичних, парламентських інститутів у країнах Центрально-Східної Європи, з часом підтримала встановлення в них авторитарних режимів.

У державах Антанти та Троїстого союзу *селянство* складало основний контингент масових армій, тому, як клас, зазнало великих втрат. Наприклад, у Франції 53% тих, хто загинув на війні, були селянами [13, р. 316]. Водночас війна розширила кругозір і зполітизувала чимало селян-вояків: серед тих, хто повернувся з фронту, частина перестала ходити до церкви, інші почали брати активну участь у селянських рухах, ставали організаторами й керівниками селянських політичних організацій, партій. Були й такі, хто взагалі не повернувся до сільського життя. В цілому становище селян у перші післявоєнні роки дещо покращилося: завдяки високій інфляції (про що йшлося вище), чимало з них мали можливість сплатити свої борги, а внаслідок проведення аграрних реформ збільшили свої земельні володіння.

З усіх соціальних груп і класів мабуть найсильніше постраждав від війни та її наслідків *середній клас*, в середовищі якого до 1914 р. були найбільш поширені настрої соціального оптимізму, впевненості в майбутньому. В результаті війни багато його представників втратили свої капітали, цінні папери, акції (зокрема за кордоном), а породжена війною інфляція, яка тільки посилилася після її закінчення, поглинула їх заощадження, що разом з дорожнечою та післявоєнною економічною кризою погіршили їх матеріальний стан аж до повного розорення.

Різноманітними були й *соціально-психологічні наслідки* війни. До таких можна віднести поширення настроїв песимізму та цинізму, безвиході та зневірі у перспективах людського розвитку, кризу релігійних почуттів і тяжіння до ірраціональності й містики, відчуття занепаду й навіть загибелі європейської цивілізації, загальне знецінення моральних норм і навіть їх заперечення, втрату світоглядних орієнтирів тощо [Див. докладніше: 18, 19]. На думку У. Черчілля, «майже повне виключення питань релігії в усіх її формах з царини політики зробило націоналізм наймогутнішим чинником сучасної політики» [20, с. 260]. Помітними явищами стали гедонізм (прагнення до насолоди як вищого блага та основної мети людського буття) і гомосексу-

алізм. Послаблення традиційних обмежень і усталених норм позначилися на інституті шлюбу, відсоток розлучень збільшився серед усіх класів суспільства [13, с. 322].

Можливо, один із найнебезпечніших наслідків полягав у тому, що світова війна у підсумку призвела до дегуманізації, здавалося б, усталених суспільних норм і звичаїв. Адже під час війни величезні маси населення (через запровадження загальної військової повинності) були втягнуті в орбіту, так би мовити, санкціонованого насилля. Потяг у суспільстві до застосування насильства, жорстокості, прояви нетерпимості аж до ненависті між людьми впадало в око. На небезпеці цього явища наголошував Ф. Нітті у своїй книзі «Виродження Європи: «Мікроби ненависті, що отруїли все європейське життя, знизили культурний рівень молодого покоління та відвернули його енергію зі шляху творчих думок і прагнень. Ще небагато часу тому у молоді були шляхетні ідеали, тепер майже у кожній країні вона проповідус ідеали насильства. Підростає покоління, виховане війною, схиляється більше перед насильством, ніж перед справедливістю. Серед мільйонів загиблих на війні були ті, які жили великими ідеалами. Вони вірили, що б'ються за цивілізацію, вони не знали і не могли передбачити, що Європу заповонить дух варварства» [21, сс. 139–140]. Вже згадуваний О. Ференбах свідчив: «Було навіть відчуття, що заподіяні нею рани ніколи не загояться до кінця. Чому? Та тому, що ця війна не тільки забрала життя мільйонів людей, але й вщент зруйнувала державні, суспільні і політичні структури, а також ґрунтовно підірвала моральні підвалини» [1, с. 35]. Більше того, після Першої світової війни не спрацював звичайний соціальний процес гармонійної передачі цінностей, норм і зразків поведінки від батьків дітям. Більш того, між поколіннями, що дотримувалися тепер кардинально протилежних поглядів на життя, розверзлася прірва. Зрозуміло, що це аж ніяк не сприяло консолідації суспільства заради подолання численних проблем, з якими воно зіткнулося в міжвоєнний період.

Отже, війна зумовила не тільки суттєві зміни в суспільній моралі, в настроях і поведінці людей, але й зруйнувала одну з головних інтелектуальних опор, на яких ґрунтувалася західна цивілізація, — віру в могутність людського розуму і засновану на ній віру в прогрес. Після війни віра людей у подальший поступ західного суспільства поступилася місцем відчуттю безвиході й навіть відчаю.

Таким чином, підсумки й наслідки Першої світової війни зумовили *глибинні* зміни фактично в усіх компонентах тодішнього суспільства та визначили головні тенденції політичного, соціально-економічного та духовного розвитку країн Європи та Північної Америки в наступні десятиліття. Більше того, війна та її наслідки ініціювали процеси, які привели в середині ХХ століття до суттєвої, а в багатьох аспектах і до *сутнісної* трансформації західного суспільства (і капіталізму зокрема, як його соціально-економічної складової). Все це дає підстави розглядати війну 1914–1918 рр. не просто як ще небачену до цього в історії, дійсно світову війну, але й як феномен цивілізаційного значення.

Джерела і література

1. Ференбах О. Крах и возрождение Германии. Взгляд на европейскую историю XX века. — М., 2001. — 304 с.
2. Spielvogel J. J. Western Civilization. — Vol. 2. Since 1600. 3rd edn. — Minneapolis et al., 1997. — 977 p.
3. Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. Часть 1. — М., 1995. — 527 с.
4. Findley C.V., Rothney J.A.M. Twentieth-Century World. — Boston, 1986. — 526 p.
5. Киган Д. Первая мировая война. — М., 2002. — 576 с.
6. Осборн Р. Цивилизация. Новая история Западного мира / Пер. с англ. М. Колопотина. — М., 2008. — 764 с.
7. Gilbert F. The End of the European Era, 1890 to the Present. Third edition. — New York — London, 1984. — 556 p.
8. Ллойд-Джордж Д. Правда о мирных договорах. В 2-х томах. Т.1. — М., 1957. — 658 с.
9. Соловьёв С. А. Развитие государственно-монополистического капитализма в Англии в годы первой мировой войны. — М., 1985. — 152 с.
10. Gourevitch P. A. Politics in Hard Times: Comparative Responses to International Economic Crises. — Ithaca, 1986. — p.
11. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс: Сб.: Пер. с исп. / Х. Ортега-и-Гассет. — М., 2002. — 509 с.
12. Kennedy P. The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. — Glasgow, 1989. — 898 p.

13. Stearns P. N. European Society in Upheaval. Social History Since 1800. — London, 1970. — 425 p.
14. Parker R. F. C. Europe 1919 — 1945. — London, 1984. — 396 p.
15. A History of Western Society / McKay J., Hill B. D., Buckler J. In two volumes. 2nd ed. — Boston, 1983. — Volume II. — 1159 p.
16. Трухановский В. Г. Новейшая история Англии. — М., 1958. — 591 с.
17. Уткин Ан. Уинстон Черчилль. — М., 2002. — 608 с.
18. Сыч А. И. О некоторых социально-психологических последствиях первой мировой войны // Вопросы истории. — 2001. — № 11–12. — С. 109–113.
19. Сич О. І. На зламі двох епох (до питання про зміни в суспільній свідомості після Першої світової війни) // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва. — 2001. — № 4. — С. 62–70.
20. Черчилль У. Мировой кризис. Автобиография. Речи. — М., 2004. — 768 с.
21. Нитти Ф. Вырождение Европы. — Москва-Петроград, 1923. — 176 с.

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

Троян Сергій Станіславович, науковий редактор, доктор історичних наук, професор; професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету.

Гакман Сергій Михайлович, кандидат історичних наук, заступник директора — начальник науково-дослідного відділу Чернівецького регіонального центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій.

Добржанський Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Киридон Алла Миколаївна, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», заступник голови Головної редакційної колегії ВУЕ.

Кияниця Леонід Леонідович, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету.

Нечасва-Юрійчук Наталія Вікторівна, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

Сич Олександр Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

Фісанов Володимир Петрович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

Наукове видання

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У ФОКУСІ «ПЛИННОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ»: МІЖНАРОДНА І ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

Монографія

Керівник наукового проекту «Велика війна 1914–1918:
ретроспективний аналіз» — С.С.Троян

УДК 94(100)"1914/19"

ББК 63.3(0)53

T64

T64 **Троян С.С. Перша світова війна у фокусі «плинної нестабільності»: міжнародна і внутрішня політика:** Колективна монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. — К.: Видавничий дім «Кондор», 2019. — 280 с.

ISBN 978-617-7729-37-1

Колективна монографія — шоста із серії наукових праць з історії світових воєн, підготовлених за науковою редакцією доктора історичних наук, професора С.С.Трояна. Видання присвячене 100-річчю завершення Першої світової війни й облаштування повоєнного світу. Авторські наукові розвідки охопили важливі політичні, геополітичні, дипломатичні, релігійні, національні та соціальні аспекти досліджуваного періоду.

Праця розрахована на міжнародників, істориків, політологів, соціологів; на студентів, які навчаються на відповідних спеціальностях; а також становитиме інтерес для всіх, хто цікавиться перебігом подій, результатами і значенням Великої війни 1914–1918 рр. у регіональному і глобальному вимірах.

Наукове видання

**ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У ФОКУСІ
«ПЛІННОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ»:
МІЖНАРОДНА І ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА**

Монографія

Керівник наукового проекту «Велика війна 1914–1918:
ретроспективний аналіз» — С.С.Троян

Керівник видавничих проектів: Ястребов А.О.
Друкується в авторській редакції
Дизайн обкладинки: Тишківська Н.М.
Комп'ютерна верстка: Тишківська Н.М.

Підписано до друку 29.01.2019 р.
Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. аркушів — 16,27.
Обл.-вид. аркушів — 15,21.
Тираж 300 прим.

ТОВ «Видавничий дім «КОНДОР»
Свідоцтво серія ДК № 5352 від 23.05.2017 р.
03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31
тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25
www.condor-books.com.ua